

T Ü R K T A R İ H K U R U M U

BELLE TEN

Cilt : XVIII

Sayı : 70

Nisan 1954

T Ü R K T A R İ H K U R U M U B A S I M E V İ - A N K A R A

1 9 5 4

İ Ç İ N D E K İ L E R

Makaleler, Etüdüler :	Sayfa
KINAL, DOÇENT DR. FÜRÜZAN : Eski Önasya Dinlerinde Monoteist Temayüller	115
ERZEN, DR. AFİF : İstanbul Şehrinin Kuruluşu ve İsimleri (İngilizce hülâsası ve 1 harita, 4 resimle birlikte)	131
ATEŞ, AHMED : Şâh-Nâme'nin Yazılışı Tarihi ve Firdevsî'nin Sultan Mahmud'a Yazdığı Hicviye Meselesi Hakkında	159
—————, La Date de la dernière Rédaction de Şâhnâme de Firdavsi-i Tûsi et sa Satire contre Sulţân Maĥmûd	169
ERZİ, ADNAN SADIK : Akkoyunlu ve Karakoyunlu Tarihi Hakkında Araştırmalar	179
UZUNÇARŞILI, ORD. PROF. İ. HAKKI : Asâkir-i Mansure'ye Fes Giydirilmesi Hakkında Sadr-ı Âzam Takriri ve II. Mahmud'un Hatt-ı Humayunu (2 resimle birlikte)	223
Biyografya :	
EYİCE, DR. SEMAVİ : Prof. Dr. Philipp Schweinfurth (1 resimle birlikte).	231
Bibliyografya :	
ACAROĞLU, M. TÜRKER : Türk Tarihinin Bibliyografya Kaynakları ...	253
FIRATLI, NEZİH : Reşit Mazhar Ertüzün, <i>Kapıdağı Yarımadası ve Çevresindeki Adalar Tarih ve Arkeolojisi Üzerinde Araştırmalar.</i>	263
TEMİR, AHMET : Reşit Rahmeti Arat, Edip Ahmet B.Mahmud Yükneci, <i>Atabetü'l-Hakayik</i>	267
TURAN, ŞERAFETTİN : Kurat, Prof. Dr. Âkdes Nimet, <i>Türk-İngiliz Münasebetlerinin Başlangıcı ve Gelişmesi</i>	273

BELLE TEN

Cilt : XVIII

Nisan 1954

Sayı : 70

ESKİ ÖNASYA DİNLERİNDE
MONOTEİST TEMAYÜLLER

Doç. Dr. FÜRÜZAN KINAL

Din, insanlık için her devirde ve her zaman en büyük bir ihtiyaç olmuştur. Asrımızın insanı bile bilhassa hayat ve ölüm gibi beşer akıl ve idrakinin üstünde kalan tabii büyük hâdiseler karşısında dine baş vurmaktadır. Bugünkü medenî cemiyetlerin hemen hepsi, dinler tarihinde “Büyük dinler” denilen tek tanrılı bir dine sahiptirler. Eski devirlerin çok tanrılı (Politheiste) dinlerinden bugünün tek tanrılı (Monotheiste) inanışlarına nasıl geçilmiştir? Tek tanrı şuuru, din kitaplarının söylediği gibi, birdenbire vahiy suretiyle mi, yoksa her tekâmül gibi tedricen mi uyanmıştır?

İşte bu soruları cevaplandırabilmek için, eski Önasya (Anadolu, Mezopotamya ve Mısır) medeniyetlerinde Tarihten önceki (Prehistorique) devirlerden başlayarak M.ö. I. Bine kadar tezahür eden dinî inançlarda monoteist temayüller olup olmadığı araştırılacaktır.

Din Fikrinin doğuşu:

Modern Etnoloji müşahedelerinin yardımı ile ilk insanlarda din fikrinin nasıl doğduğu tesbit edilmiştir. Gerçekten de iptidai insanlar gök gürültüsü ve yıldırımdan veya yırtıcı hayvanlardan korktukları gibi, kendilerine faydası dokunan ay ve güneş ışığı veya su ve ateş gibi tabiat kuvvetlerine karşı da saygı ve sevgi duymuşlardır. İnsan, kendi kuvvetinden üstün olan bu varlıklara

hürmet ederse, onların şerlerinden kurtulacağını veya lütufkâr tabiat kuvvetlerinden daha çok faydalanacağını idrak ederek bu varlıkları kutsallaştırmış ve onlara tapmağa başlamıştır. Bu suretle doğmuş olan din mefhumu sırasıyla fetişizm, animizm ve totemizm tekâmül merhalelerini aşarak tabiat kuvvetlerine tapma esasına dayanan natüralizm safhasına erişmiştir.

Eski Şark medeniyetlerinde, insanlar şehirler kurarak toplu bir halde yaşamağa başladıkları yazısız devirlerde din, bu iptidai merhalelerden çoktan kurtulmuş bir şekilde karşımıza çıkmaktadır. Gerçekten bu devirlerdeki inanışlar çeşitli tabiat kuvvetlerine tapma şeklinde olduğundan, bizzarure çok tanrılı (Politheiste) bir karakterdedir. Bu yazısız devirlerin dinî inançlarını mezar hediyeleri, idoller, ölü gümmе âdetleri gibi münhasıran arkeolojik vesikalar teşkil eder. Yazının icadı ile bu vesikalar konuşmağa başlar ve böylece mühür tasvirleri, kabartmalar ve heykeller yanında efsaneler, destanlar, tanrı ve kurban listeleri de bu maksat için kullanılır. Ayrıca eski Mısır'da ölümler kitabı, chram metinleri, İbraniler'de Tevrat başlıca yazılı kaynakları teşkil ederler.

A n a d o l u :

Eski Anadolu'da M. ö. III. Bin yılında Bakırçağ medeniyeti hâkimdir. Bu kültür Doğu, Orta ve Batı Anadolu olmak üzere birbirinden farklı üç bölge gösterir.¹ Bu arkeolojik taksimat, şehir kuruluşlarına, çanak-çömlek imallerine, ölü gömme âdetlerine göre yapıldığı halde, her üç bölgede de bu devir sâkinlerinin dinî inançlarını gösteren birtakım idollere rastlanmıştır. Bunlar kilden veya taştan yapılan ve ilk devirlerde daire vücutlu² sonra gittikçe insan şeklini alan figürinlerden ibarettir. Bazan her iki cinsi gösteren bu iptidai heykelcikler, umumiyetle elleri göğüsleri üzerinde çıplak bir kadın vücudunu gösterirler. Henüz giyimsiz devirlerin hâtrası olan bu kadın idoller, eski Anadolu'da bir "Tabiat ana" kültürünün mevcudiyetine delil sayılmaktadır.³ Bu idoller mahallî farklar göstermekle beraber, mahiyetlerinin aynı olduğuna ve tek bir fikri ifade ettiğine şüphe edilmez, fakat bu müşterek vasıfıdan bir "anthropo-

¹ K. Bittel, Praehistorische Forschung in Kleinasien, İstanbul 1934.

² T. Özgüç, Arkeoloji araştırmaları, D.T.C.F. Dergisi (İstanbul 1941)den ayrı basım.

³ B. Landsberger, Belleten 10 (Ankara 1939) s. 229.

morphism” ile muttassıf bir monoteizm düşünmek,⁴ herhalde henüz çok erken ve yersiz olur, kanaatindeyiz.

Nitekim, Bakırçağını takip eden Eski Hitit veya Asur ticaret Kolonileri çağında yine çok tanrılı bir dinle karşılaşılıyor. Gerçekten Orta Anadolu'nun yazılı vesikalariyle tarih ışığına çıktığı bu devrin (M. ö. II. Binyıl başları) dinî inanışları için bütün malzemeyi bize Kültepe (Kayseri) tabletleri üzerinde görülen mühür baskıları ile vesikalarda zikredilen “Theophore” (Tanrı adını taşıyan şahıs isimleri) adlar vermektedir. Bu vesikaların tetkiki ile eski Kaneş (Kültepe) şehrindeki Asurlu kolonistler mahallesinde başta Asur devletinin baş ilâhı Asur olmak üzere, Şamaş, İştâr-Adad'dan mürekkep olan sâmi teslisi tebcil edildiği anlaşılmıştır.⁵ Bu meyanda Zababa⁶ kültü de Akkad'lı Sargonun seferi ile Orta Anadolu'ya girmiş bulunuyordu. Yine Kültepe mühür baskıları üzerindeki tasvirlerle burada Mezopotamya'nın Sular ve Okyanuslar hâkimi tanrı Ea ile onun kapı tanrısı Usmu'ya tapıldığını biliyoruz.⁷ Bundan başka Kültepe tabletlerinde Sin, Belum, Amurru, İlabrat, Şahan, Sarramatin gibi sâmi tanrıların yanında Haranatum, Hikişa, Kubabat, Ana ve Nipaş gibi yerli halkın tanrıların da isimleri geçmektedir. Teofor adlar içinde ise Anum, Ea, Enlil, Dagan, İrah, Ela ve İshara tanrı adları görülmektedir.⁸ Yer adları arasında Büyük Hitit Devleti zamanında Fırtına tanrısının mukaddes buğalarından biri olan Şeriş geçmekle beraber⁹ ismin başında tanrı determinatifi olmadığından aynı ulûhiyetle ilgili olup olmadığı kestirilememektedir.

Böylece M. ö. II. Binyıl başlarında Orta Anadolu'da yerli halkın kendi tanrılarıyla birlikte, Akkad krallarının Anadolu seferleri veya Asurlu tüccarlar vasıtası ile gelen Mezopotamya tanrılarına da tapıldığı anlaşılmaktadır. Bu tanrıların her biri bir tabiat kuvvetini temsil ediyorlardı. Bu devri takip eden Yeni Hitit Devleti zamanında da aynı prensiplere sadık kalındığını görüyoruz. Bu devir için vesikalarımız hem çok, hem de çeşitlidir.

⁴ R. O. Arık, not 2 deki makalenin önsözü, s. 853.

⁵ B. Hrozny, Die aelteste Geschichte Vorderasiens (Praha 1940), s. 146.

⁶ E. Laroche, Recherches sur les noms des dieux hittites, Paris 1947, s. 21 de Zababa (Wurunkatte) demektir.

⁷ F. Kinal, D.T.C.F. Dergisi X, 1-2 (Ankara 1952) s. 106.

⁸ A. Götze, Kulturgeschichte des Alten Orients, (München 1933), s. 75.

⁹ E. Bilgiç, Belleten 39 (1946), s. 421.

Gerçekten de Hitit Devleti muahedelerinin sonlarında âkit tarafların tanrılarını şahit olarak göstermek âdet olduğundan, birçok tanrı adları sayılıyordu. Bundan başka hangi tanrıya senenin hangi gününde bayram ve kurban yapılacağını gösteren listeler vardır.¹⁰ Fakat Hitit tanrılarıyla münasebettar vesikaların en mühimi, tanrı heykellerini tasvir eden metinlerdir. Meselâ bu metinlerden birinde aynen şöyle denilmektedir: “Tamarmara şehrinin tanrısı Sulikatte'nin heykeli gümüşten dir. Bu bir erkek şeklinde yapılmıştır ve tah-tadan bir aslan üzerinde durmaktadır. Sağ elinde gümüşten bir kılıç, sol elinde bir insan kafası tutmaktadır”.¹¹ Gümüşten olduğuna göre, küçük çapta bir figürin olarak kabul edilmesi gereken bu tanrının, Hititlerin Yazılıkaya açık hava mâbedlerindeki tanrı tasvirlerinden 30 numaralı tanrı olduğu tesbit edilebilmiştir.

Fakat bütün bu bol malzemeye rağmen, bugün henüz Hitit panteonunu tam olarak tesbit edecek durumda değiliz. Bunun sebebi bu panteonun binlerce tanrıyı ihtiva etmesidir. Filvaki, bizzat Hititler bir metinde Bin tanrının mevcudiyetine işaret etmektedirler.¹² Bu rakam bir söz gelişi kabul edilse bile, bir taraftan Yazılıkaya'daki seksen tanrı kabartması, diğer taraftan Anadolu'nun muhtelif yerlerinde bulunan müteaddid tanrı tasvirleri ile Hitit panteonunun zenginliği hakkında delillere sahip bulunuyoruz.

Burada herşeyden evvel belirtilmesi gerekli olan nokta, bu zengin panteonun — tâbir caizse — kozmopolit karakterde olmasıdır. Gerçekten öyle anlaşılıyor ki, Hititler dostça veya düşmanca münasebetlerde buldukları komşu ülkelerin tanrılarını da kutluyorlardı. Böylece bu panteonda hem Sümerlerin mirası olan Anu - Enlil - Ea teslisi, hem de sâmi menşeli çöl anânesinin yarattığı Şamaş-Sin-Adad astral teslisi yer almıştı. Diğer taraftan Hitit metinlerinde İndra, Mitra, Varuna gibi Hindli tanrıların da adı geçmektedir. Bundan başka Hititlerden evvelki Anadolu halkının, proto Hattilerin, Luilerin ve Hurrilerin tanrılarına da tapılıyordu. Meselâ aslında Luiya memleketinin Fırtına tanrısı olan ve Şantaş veya Tarhun adlarıyla anılan Dattas, Hatti ülkesinde de tebcil edilmektedir.

¹⁰ H. Otten, M.D.O.G. 83 (Berlin 1951) s. 47-71.

¹¹ H. G. Güterbock, Belleten 26 (1943), s. 279.

¹² J. Friedrich, Verträge, Index.

Bundan başka her şehrin, bir Fırtına tanrısı olduğu gibi, dağların, nehirlerin, göklerin ve yerlerin de tanrıları vardı. Bundan dolayıdır ki metinlerde “Bütün İhtarlar”, “Bütün Hepatlar” denilmektedir. Şayanı dikkat olan bir cihet de Hititler’de biri “Göğün güneş tanrısı” diğeri “Yerin güneş tanrısı” olmak üzere iki güneş tanrısının varlığına inanılmasıdır¹³. Bu iki güneş tanrısından birinin yerlilere, diğerinin hâkim tabakaya ait olduğu tahmin edilebilir. Hititler bu zengin panteonları için, belki yine Mezopotamya tesiri ile, bir Theogonie vücade getirmeğe, tanrılarını bir sisteme bağlamağa muvaffak olmuşlardı. Bu sisteme göre, Hatti ülkesinin baş tanrısı Hurri asıllı Teşup idi. Karısı Hepat da tabii baş tanrıçe mevkiinde bulunuyordu. Nerik ve Zippalanda şehirlerinin Fırtına tanrıları bu ilâhi çiftin oğulları, Tanrıçe Mezullaş kızları, Zintuhhis ise torunlarıdır. Hititler bu tanrısal aileyi maiyetleri olan diğeri bütün tanrılarla beraber Boğazköy’deki Yazılıkaya mâbedinde tasvir etmişlerdir.

Burada araştırmamız için gerekli mesele şudur: Madem ki her şehrin bir Fırtına tanrısı vardır, o halde burada cevher ve mahiyet bakımından aynı olan bir tanrı mefhumu, muhtelif şehirlerde başka başka isimler ve şekiller altında tebcil ediliyor, demektir. Hattâ bu özün Roma çağındaki muhteşem Iuppiter Dolichenus saltanatının Hıristiyanlıkla yıkılmasına kadar yaşadığını yeni tetkikler göstermiştir.¹⁴ Gerçi bu cevher ayniyetinden monoteist bir inanın mevcudiyetini çıkarmak, doğru olmamakla beraber, böyle bir öz birliğini bu yolda bir tekâmül merhalesi olarak kabul etmekle ifrata varılmaz kanaatindeyiz.

Fakat acaba Anadolu kültürü ve bilhassa dini üzerinde en çok tesir yapan Mezopotamya sakinlerinin akidelerinde de bu tarz temayüller veya doğrudan doğruya monoteist düşünceler var mıdır?

Mezopotamya:

Sumer, Akkad, Babil ve Asur kavimlerinin yaratmış oldukları eski Mezopotamya medeniyetinde din, burada yapılan kazı neticelerinin gösterdiği yüksek seviyeye uygun olarak, daha tarihten evvelki zamanlarda bile çok ilerlemiş bir şekilde karşımıza

¹³ A. Götze, L.C.s. 129.

¹⁴ H. Demircioğlu, Der Gott auf dem Stier, (Berlin 1939).

çıkılmaktadır. Filvaki kuzey Mezopotamya'da kalkolitik kültürle karakterize edilen ve Güney Mezopotamya'nın El-Ubeyd kültürüne tekabül eden Tepe Gavra XIX - XVIII. tabakalarında iki mâbed harabesi meydana çıkarıldığı gibi, oturur vaziyette ana tanrıçe figürinleri bulunmuştur.¹⁵ Güney Mezopotamya'nın aynı karakterdeki en eski El-Ubeyd mezarlarında da bu insanların dinî inançlarını gösteren mezar hediyeleri ve muayyen ölü gömme âdetleri tesbit edilmiştir.

Mezopotamya'nın yazısız ikinci kültür safhası olan Uruk kültürüne ait Tepe Gavra VIII de dört mâbed bulunmuş ve bunlardan Batı mâbedinin plânları bile tesbit edilmiştir. Güneyde'ki Uruk kültüründe de aynı suretle bir Kuleli mâbed meydana çıkarılmıştır ki, bu mâbed kuleleri yalnız eski Mezopotamya tarihi boyunca değil, İslâm dininde minare, Hıristiyan dininde çan kulesi şeklinde günümüze kadar varlığını koruyacaktır. Burada Uruk'un IV. tabakasında (M.ö. 3200) yazısının keşfine erişildiğini hatırlamak lâzımdır.

Mezopotamya prehistoryasının üçüncü safhasını teşkil eden Cemdet-Nasr devrinde, tanrısal kuvvetler yerlerini bir takım tanrı ve şehir sembollerine bırakacak kadar ilerlemiştir.¹⁶ Meselâ Uruk şehrinin sembolü bir kamış demetidir, fakat bu şehrin tanrıçesi İştâr olduğu için, İştâr artık bu sembolle gösterilmektedir. Böylece arkayık Sumer vesikalariyle Mezopotamya'da tanrı fikrinin doğuşu ve telâkkisi hakkında bile fikir edinilebilmektedir. Filvaki bu arkayık, metinlerde insan üstü veya tabiat üstü kuvvetleri gösteren kelimelerin başına bir yıldız işareti konulmakta idi. Tanrı determinatifi olarak kullanılan bu yıldız işaretine sumerce "an" (=gök), akkadca samu (=sema) denildi. Fakat bu işaret aynı zamanda sumerce Dinger (tanrı), akkadca İlu (=allah) mânasını da veriyordu. Bu isimlendirme bize eski Mezopotamya sakinlerinin tanrıyı semavî bir mahlûk addettiklerini gösterir.¹⁷ Onların telâkkisine göre, bu tanrısal kuvvetler ölümsüz olmakla beraber, beşerî haslet ve zaafarla da muttasıftırlar. Yani tanrılar da insanlar gibi, bir tanrılar topluluğu içinde yaşamakta, aile kurmakta, aşk ve intikam gibi hislerle

¹⁵ A. Parrot, *Archéologie mesopotamienne* (Paris 1946), s. 409.

¹⁶ B. Landsberger, *D.T.C.F. Dergisi* II, s. 421.

¹⁷ E. Dhorme, *Les Religions de Babylonie et d'Assyrie* (Paris 1945) s. 12 de bunu Mezopotamya dinindeki astral ulûhiyetler nisbetinin çokluğu ile izah ediyor.

hareket etmekteydiler. Bundan dolayı da tanrılar insan şeklinde (anthropomorphe)dırlar. Burada her sitenin özel bir tanrısı vardı. Bundan başka Mezopotamya birçok istilâlara maruz kaldığından her yeni gelen kavim kendi tanrısını birlikte getiriyordu. Müstevililer kendi tanrılarını ihmal etmemekle beraber, yeni vatanlarında buldukları tanrılara da tapmakta kusur etmiyorlardı. Böylece bir sürü tanrı vücade gelmiş oluyordu. Fakat daha Erhanedan (Predynastique) devrin sonunda bu tanrı zenginliği düzenlenmiş bir şekilde karşımıza çıkmaktadır. ¹⁸ Bu sisteme göre, Mezopotamya tanrıları kâinat tanrıları, Gök tanrılar ve tabiat tanrıları olmak üzere üç büyük kısma ayırmıştılar ¹⁹.

I — KÂİNAT TANRILARI :

- a) Gök âleminin tanrısı Anu: Aslında Uruk şehrinin tanrısı olan Anu, Sumer Teogonyasında Tanrılar kiralıdır. Mukaddes hayvanı boğa, astral rakamı 60 dır.
- b) Yeryüzü âleminin tanrısı Enlil (veya Ellil) Nippur şehrinin tanrısı idi. Teogonya'ya göre bütün mahlûkatın mukadderatını o tayin eder. Astral rakkamı 50 dir.
- c) Sular ve yeraltı âleminin tanrısı Ea: Vaktiyle Fıratın denize döküldüğü yerde kâin olan Eridu şehrinin tanrısı idi. Sembolü balık, rakkamı 40 dır. Derin sulara hâkimiyeti dolayısıyla aynı zamanda akıl ve hikmet tanrısıdır. ²⁰

II — ASTRAL TANRILAR :

- a) Ay tanrısı Sin: Sumerler zamanında Ur şehrinin tanrısı iken adı Nannar idi. Sembolü hilâl, rakamı 30 dur. Ay safahatının tezahürlerine göre muhtelif şekillerde tasvir edilirdi. Adaletin korucusu Güneş, evine çekildiği zaman, yani geceleri adaleti o beklerdi.
- b) Güneş tanrısı Şamaş: Sumerler zamanında yalnız Larsa şehrinin tanrısı idi. Sembolü güneş kursu, rakamı 20 dir.

¹⁸ B. Landsberger, D.T.C.F. Dergisi III, s. 137.

¹⁹ E. Dhorme, L.c.

²⁰ Berossos'un rivayetine göre, insanlara tarlaları sürmeyi, ev yapmayı, şehirler kurmayı, yazıyı, ilmi ve sanatı velhasıl herşeyi Oanes isminde denizden çıkan bir mahlûk öğretmiştir. Virolleaud, Legendes babyloniens et cananaens (Paris 1949).

Aynı zamanda gündüzün mümessili olduğundan, Sumerler onu UTU (gün) idogramıyla de gösteriyorlardı, bazan da Babbar (gümüş) idogramını kullanıyorlardı. Adaletin hâkimi, hekimliğin ve dolayısıyla falcılığın koruyucusudur.

- c) Yıldız tanrı İştâr: Menşeyi Uruk tanrıçesi İnanna'dır. İştâr ismini Akkadlar zamanında almıştır. Astral teslise dahil edilen bu tek tanrıçe cinsî hayatın, zürriyetin koruyucusu olmakla insanların müvellidi, yani Büyük Ana (Magna matar) dır. Teogonyaya göre İştâr, Sin'in kızı ve Şamaş'ın kız kardeşidir. Sembolü akşam ve sabah yıldızıdır, rakamı 15 dir. İştâr aynı zamanda harp ve av tanrıçesidir. Efsaneye göre, her yıl ölen tabiat ile yer altına indiğinden, ölüm tanrıçesi de sayılır.

III — TABİAT TANRILARI:

Bu tanrıların başında Fırtına tanrısı İşkur (Sumerce) veya Adad (Akkadca) gelmektedir. Sonra av ve harp, tayfun tanrısı Ninurta ve onunla birleştirilen Kiş şehri tanrısı Zababa vardır. Ateş tanrısı ise muhtelif isimler taşımaktadır: Gibil ve Girru veya Nusku da deniliyordu. Nehirler, ırmaklar veya kanallar tanrıçesi ise Nanşe'dir. Bu arada bereket tanrısı Dumuzi (Tammuz) ile buğday ve yazı tanrıçesi Nisaba da sayılır. Bu guruptan daha bir çok tanrı ve tanrıçeler vardır.

Öyle anlaşılıyor ki, Sumer teologları tarafından tertiplenen bu teogonya, I. Babil sülâlesi zamanına kadar aynen muhafaza olunmuştur. Fakat Amurritler bu sülâle ile Mezopotamya'da hegemonya'yı ellerine geçirince, Babil baş şehir yapıldığı gibi, evvelce önemsiz bir tanrı olan Babil tanrısı Marduk'a da baş tanrı payesi verilmiş, eski büyük kâinat tanrılarının bütün vasıfları ve kudretleri ona izafe edilerek yeni ve genç bir tanrı tipi yaratılmıştır. Yani bu devirde artık Ea, Marduktur. Enlil yine Marduktur. Nitekim meşhur Yeniyl bayramlarında bu devre ait bir kasidede Marduk'a şöyle hitap edilmektedir ²¹.

Sana Nabu denmez mi, Borsippa'da oturmaz mısın?

Sâna Zababa denmez mi, Kiş'te oturmaz mısın?

Sana Nergal denmez mi, Kutha'da oturmaz mısın?

²¹ A. Jeremias, Allgemeine Religions-Geschichte (München 1918) s. 33.

Bu şiiirde Borsippa tanrısı Nabu ile Kiş tanrısı Zababa ve Nergalin Marduka eşit tutulduğu açıkça görülmektedir. Babil mitolojilerinde böyle birçok sinkretistik tanrılar vardır. Nitekim daha sonraları, yani Asur hâkimiyeti zamanında Marduk'a atfedilen bütün vasıflar, bu defa da tanrı Asur'a verilmektedir ²². Ancak, Asur devrinde bu birleştirmede, bu müsavi tutmada bir adım daha ileri gidildiğini görüyoruz. Asurluların tanrısı, zaptedilen bütün ülkelerin de tanrısı yapılmıştır. Fakat Asurlular diğer şehirlerin tanrılarını tamamen ortadan kaldırmamışlar, sadece onları ikinci dereceye indirmişlerdir. Böylece ilk defa olarak mahallî tanrıdan millî tanrı mefhumuna doğru bir oluş, bir tekâmül ile karşılaşmaktayız.

İşte Mezopotamya teogonyasında böyle diğer bütün tanrıların vasıf ve kudretlerini bir tek tanrıda toplamada Jeremias mahallî bir monoteizm temayülü görmek istemektedir. ²³ Acaba Mısır'da da bu tarz monoteist temayüller var mıdır?

Mısır:

Mısır dini de, şüphe yok ki diğer bütün iptidai dinler gibi, evvelâ insana dost veya düşman tabiat kuvvetlerine tapma ile başlamıştır. Gerçekten de daha Predinastik devirde burada her nomun bir totemi olduğunu biliyoruz. Sonraları bu totemler her şehrin kendi tanrısı olmuştur. Meselâ eski imapratorluk zamanında Memphis'te Apis öküzü olan tanrı Ptah'a, Busiris'te (Abydos) Osiris'e, Hermontis'de tanrı Mont'a, kuzeyde Heliopolis şehrinde ise Menevis boğası şeklinde güneş tanrısı Atun'a tapılıyordu. Bu şehirler arasında, tıpkı Mezopotamya'da olduğu gibi, hegemonyayı elde eden şehrin tanrısı, diğer şehirlerin tanrılarını da hâkim sayıldığından, baş ilâh oluyordu. Meselâ en eski devirlerde Teb şehri prensleri Aşağı ve Yukarı Mısır'ı tek idare altında birleştirdikleri zaman, Teb şehrinin bir koç şeklinde tasvir edilen tanrısı Amon da baş ilâh payesini almıştı. Mısır dinini Mezopotamyanınkinden ayıran bir özellik de, Mısır tanrılarının çoğunun son zamanlara kadar hayvan şeklinde veya insan vücutlu, hayvan başlı karışık mahluklar şeklinde tasvir edilmeleridir. Meselâ Khnum = koç, Anubis = çakal, Hathor = inek, Bastet = kedi, Horus = şahin, Sobek = timsah, Sekhmet

²² Schwenzen, AfO VIII, s. 113.

²³ A. Jeremias, L.c.s. 33.

= dişi aslan v.s. gibi. . . Bundan başka Mısır'da dağ ve nehir gibi tabiata da tapılıyordu. Bir Nil tanrısı vardı, bir gökyüzü tanrısı Nut vardı. Bu tabiat tanrıları arasında, herhalde iklim şartlarının icabı olarak, bilhassa güneş tanrıları birinci derecede rol oyanamaktadırlar. İlk zamanlarda her yerin ayrı bir güneş tanrısı vardı. Böylece bir tanrılar alayı meydana gelmiş oluyordu. İşte Mısır rahipleri de Mezopotamya teologları gibi, daha çok erkenden bir yığın Mısır tanrılarını muayyen bir sisteme bağlamışlardır. Fakat Mısır teogonyası Sumerlerinki gibi tek bir sistem halinde olmayıp, bir çeşit akideler manzumesi halindedir.²⁴ Yani bütün güneş tanrıları bir aile içinde, bütün ölümler tanrıları da başka bir aile içinde toplanmışlardır. Meselâ Heliopolis rahipleri güneş tanrısı için şöyle bir şecere vücade getirmişlerdi²⁵:

$$\begin{array}{c}
 \text{Atun (= Re)} \\
 | \\
 \text{Şu + Tefnet} \\
 | \\
 \text{Keb + Nut} \\
 \hline
 \text{Osiris + İsis} \qquad \qquad \text{Set + Neftis}
 \end{array}$$

Filvaki bu birleştirme faaliyeti, bilhassa kuzeyde Heliopolis rahipleri tarafından kendi güneş tanrıları etrafında toplanmakta idi. Heliopolis doktrinine göre dünyanın yaratılışı ve tanrıların nizamı şöyle idi:

“Gök ve yer doğmadan evvel, hiçbir sürüngen, hiçbir su mah-lûku yaratılmadan evvel ilkel su Nu’dan güneş tanrısı Atun doğduğu zaman, üzerinde durulabilecek hiçbir yer bulamadı. O zaman bir tepenin üzerine çıktı ve Heliopolisteki “benben” taşı üzerine doğdu. Baktı ki yalnızdı, kendisine arkadaşlar yaratmayı düşündü. Tükürdü, bu tükürkten tanrı “Şu” ile tanrıçe Tefnet oldu (Bu iki kelime de tükürmek mânasına geliyordu). Şu ile Tefnet’ten Keb ile Nut oldular. Bunlar yer ve gök tanrılarıdır. Bunlar da oğulları Osiris ve Set ile kızları İsis ve Neftis’i dünyaya getirdiler. Dünya Horus’un

²⁴ A. Jeremias, L.c.s. 65 de bunun sebebini istilâlarda bulmakta ise de, Mezopotamya da aynı suretle birçok istilâlara maruz kalmış olduğundan, sebep bu olmasa gerektir.

²⁵ A. Jeremias, L.c.s. 66.

idaresine girmeden evvel, bu dokuz tanrı kâinatı idare ettiler.” Fakat “Heliopolis’in büyük dokuzları” veya sadece “Enneades” = dokuzlar” denilen bu tanrısal ailenin her şehirde kabul görmesi için, başta İsis’in oğlu Horüs olmak üzere Thot, Maat, Anubis ve ikinci derecedeki bazı tanrıları da ilâve ederek ikinci bir “Küçük dokuzlar” gurubu meydana getirildi. Heliopolis teologlarının yarattıkları bu teogonya, başa kendi şehirlerinin baş tanrısının adını koymak şartıyla diğer şehirler tarafından da aynen muhafaza olundu²⁶. Mamafih, bunun istisnaları vardır. Meselâ Teb Dokuzlarının sayısı onbeştir. Abydos Enneadları arasında ise hiçbir Heliopolis tanrısı yoktur. Bilâkis 2 Khnum, 1 Thot, 2 Horus ve 2 Up-uaut’dan müteşekkildir. Muahhar devirlerde sun’î olarak elde edilen bu “Dokuzlu” teşekküle bir ilâh gibi tapılmış olması dikkate değer. Bu Heliopolis doktrini rakip şehirlerden biri olan Memphis tarafından da kabul edilmemişti. Zira eski bir idare merkezi olan Memphis’in tanrısı Ptah çok kudretli ve nüfuzlu bir tanrı idi. Bundan dolayı Memphis rahipleri de ayrı bir “Dokuzlar” sistemi meydana getirdiler. Bu sistemin dokuz tanrısından hepsi yine başka bir vasfı olan tanrı Ptah idi. Böylece daha eski Devlet zamanında güneş ilâhı Re, sekiz ilâhtan müteşekkil bir gurubun başındadır. Tek bir güneş tanrısı yaratmak hususundaki bu faaliyetleri Orta imparatorluk devrinde de görüyoruz. Fakat idare merkezi Teb şehrinin tanrısı Amon’un rahipleri bu tarz faaliyetleri daima önlemesini bilmişlerdir. Ve bu hal Amarna çağına²⁷ kadar devam etmiştir.

Bu devirde IV. Amenofis (1380 — 1363) din tarihi bakımından çok mühim bir hamle yapmıştır: Teb ilâhı Amon’un yerine Heliopolis şehrindeki güneş tanrısı Atun, Atun’un tecelli ettiği ışıklı güneş kursu ile birleştirilerek baş ilâh ilân ediliyor. Kral mâbedlerden, âbidelerden Amon ismini sildirdiği gibi, kendi taht adı olan Amenhotep (Yunancası Amenophis)deki Amon’un yerine, yeni tanrısının ismini koyarak Akh-en-Aten (= Atonu memnun ediyor) adını alıyor. Karısının, kızlarının ve damadlarının adlarını da aynı suretle değiştiriyor. Teb’den uzaklaşmak ve onun önemini küçültmek için, Teb’ten 450 Km. kuzeyde Beni Hasan civarında yeni bir idare merkezi kurarak şehire Aket Atun (Atun’un ufku) adını veriyor²⁸.

²⁶ Adolf Erman, *La religion des égyptiens* (Paris 1937), s. 117-118.

²⁷ M.ö. 1400—1350 yılları arasındaki devre denilir, bu hususta bk. F. Kınal, *D.T.C.F. Dergisi* II (1943), s. 99-106.

²⁸ Eduard Mayer, *GdA* II, 1 (Berlin u. Leipzig 1915) s. 392 v.d.

IV. Amenofis'in bu yeni dininin akidelerini ve Atun kültürünü bu şehrin bugün meydana çıkarılan harabelerindeki kitabeler ve kabartmalar sayesinde öğrenmek kabil olmuştur. Atun dininin esası şu idi: Umumiyetle sanatkârların tanrısı ve koruyucusu sayılan Heliopolis güneş tanrısı, sanatkârlara nasıl diğer insanların göremedikleri, yapamadıkları hakikatları göstererek resmettiriyorsa, parlak ve nazif ışıkları ile bundan böyle bütün meçhulleri, bütün karanlıkları da aynı suretle aydınlatacak, insanlara doğru olanı, hakikati açık olarak gösterecektir. Çünkü, Atun diğer bütün tanrıların vasıflarını kendisinde toplamaktadır. Hakikî bir tek tanrı vardır: Güneş kursu Atun ile güneş ışığı tanrısı Re'nin birleşmesinden meydana gelen Re-Atun. Fakat idaresinin sonlarına doğru Amenofis IV güneş tanrısı ile "incarnation,, suretiyle kendisine de taptırmıştır.²⁹

Görülüyor ki, IV. Amenofis'in reformu hakikî bir güneş mono-teizmidir. Firavun bu ilhamı acaba nereden almıştır? IV. Amenofis'in yeni tanrısına ithaf ettiği bir güneş kasidesi vardır. Şayanı dikkat olarak bu kasidenin esas fikirleri Tevrat Mezamirleri ile tam bir benzerlik gösterir.³⁰ Bundan dolayıdır ki, Amenofis'in reformunda bir sâmi menşе görmek isteyenler olmuştur. Halbuki, Yahudi mono-teizmi ile Amarna devrindeki güneş mono-teizmi arasında fark vardır.

1 — Tevratdaki paralel yerler en az 3-4 asır sonraya aittirler.

2 — Atun adı, sâmi menşeli bir kelime değildir, klâsik mısırcadır.

3 — Amarna mâbedlerinde Atun'un tasviri, bir kursu çevreliyen güneş huzmelerinin "Ankh,, denilen hayat işaretini tutan ellerle gösterilir ve bu tasvirlerle daha ehlam metinlerinde raslanmaktadır. Halbuki, Yahudi tanrısı Jahve'nin tasviri yoktur.

Bütün bu deliller Atun'un menşeyinin Mısırlı olduğunu göstermektedir, buna göre de IV. Amenofis bu ilhamını yine kendi memleketinden almıştır. Filvaki, bilhassa XVIII. sülâle zamanında ve III. Tutmosis'ten itibaren Heliopolis'in güneş tanrısı Re'ye karşı büyük bir tevccüh gösterilmeğe başlandığını görüyoruz. Teb'li Amon, Horus, Khnum ve Atun - Re ile birleştirilir.³¹ Bu hareketin sebebi, bu Firavunun tahta çıkmasıyla beraber, Amon rahiplerinin siyasette de ön plâna geçmeleri ve gittikçe şöhreti artmakta olan Heliopolis

²⁹ A. Jeremias, L.c.s. 75.

³⁰ JA 233, s. 182.

³¹ Adolf Erman, Agypten (Thübingen 1922) s. 296-297.

rahiplerine karşı, Firavunlara kendilerinin Amon'un oğlu olduklarını ilân etmeleri için baskı yapmağa başlamalarıdır. Gerçekten daha III. Tutmosis'in oğlu II. Amenofis'in unvanları arasında kiraliet protokolunda ilk defa olarak "Heliopolis'in tanrı naibi" sanı görülür. Aynı kiral Mitanni büyüklerini kabul ettiği zaman, "Bana delâlet eden, emir veren babam Re'dir" demektedir. IV. Tutmosis'in Sfenks ile konuştuğu meşhur rüya sahnesinde Sfenks Kırkala: "Beni işit, beni gör. Ey oğlum Tutmosis! Ben, senin baban Harmakhis-Khepri-Re-Atun'um! Yeryüzündeki canlı başlar üzerindeki kiralığına sana bağışlıyorum" diyor.³² Atun reformunu yapan kiralın babası III. Amenofis ise, Eğlence gölü üzerinde kiralice Teje ile dolaştığı sandalına "Atun parlıyor" adını vermesi, Atun tanrısına karşı beslenen sempatinin devam etmekte olduğunu ifade eder. Berlin müzesinde bulunan bir kabartma üzerinde güneş tanrısı, Horüs'ün ananevi tasviriyile, yani şahin başına konulmuş bir güneş kursu ile gösterilmiştir. Taşın üzerinde "Şu isimle memnun olan Harkhti Atun'dur" ibaresi ile IV. Amenofis'in tasviri ve kartuşu bulunmaktadır. Fakat bir isim kazılmış ve tekrardan yazılmıştır. Böylece bu eserin vaktiyle III. Amenofis'e ait olduğu anlaşılmıştır³³

Görülüyor ki, IV. Amenofis hiçbir zaman ortaya yepyeni bir din çıkarmış değildir, o sadece seleflerinin başladığı, fakat tamamen tatbik edemedikleri işi katî neticeye bağlamıştır. IV. Amenofisi bu katî karara sevkeden âmil, dahili siyasette Amon rahiplerinin baskısından kendisini kurtarmaktır. Bunun için de öteden beri Amona ve Amon rahiplerine rakip olan Heliopolis tanrısını ve rahiplerini ele almıştır. Diğer bütün tanrıların kudretlerini Atun'da toplamak suretile yeni bir tek tanrı yaratmıştır. Bu tek tanrı güneştir. O halde Mısır'ın, Amarna çağında bir monoteizme eriştiğine şüphe yoktur. Fakat bu reform, kurucusunun ömrü ile sona ermiş, müteakip XIX. sülâle zamanında yeniden tanrı Amon muzaffer olmuştur.

Filistin:

XIX. sülâlenin sonunda, M.Ö. I. Bine geldiğimiz zaman, Filistin'de hakikî bir tek tanrılı din olan Musa'nın Yahvenizmi ile karşılaşılıyor. Gerçekten kültür sahasında büyük bir varlık gös-

³² JA 233, s. 181-199.

³³ L. Borchardt, MDOG 57, s. 18 v.d.

teremiyen İbranilerin dünya tarihinde önemli bir yer işgal etmelerinin sebebi. şüphe yok ki, ilk defa olarak tek bir tanrı etrafında toplanmalarıdır.

Bilindiği üzere bu din hakkında yegâne kaynak Tevrat'tır. Geçen asrın başlarında Tevrat'ın artık işe yaramaz efsaneler mecmuası olduğu zehabı uyanmıştı. Fakat Eski Şark'ın çivi yazılı metinleri okunup anlaşıldıkça, Tevrat rivayetlerinin içinde birçok hakikatlerin gizlendiği artık anlaşılmış bulunmaktadır.

Tevrat rivayetleri İbrani monoteizmini Musa'nın şahsı etrafında toplamaktadır. Musa dininin esası şudur: Yalnız bir Allah vardır ve ondan başka tapacak tanrı yoktur (Genesis XX, 3-4). Fakat bu dinin en mühim nâsı, bu tek tanrının maddî âlemin üstünde mânevî bir varlık olarak tasavvur edilmesidir. Aynı zamanda bu tanrı ahlâk prensiplerinin de koruyucusudur. Musa, bugünkü üniversal dinlerin esasını teşkil eden bu yüksek fikire nasıl erişmiştir, diye sorulabilir? Musa'nın muhitini teşkil eden memleketlerden evvelâ Mısır ve buradaki güneş monoteizminin hatıra gelmesi tabiidir.

Fakat tetkik edilirse, bu iki monoteist din arasında hiçbir benzerlik olmadığı görülür. Zira Mısır'ın güneş monoteizminin Re-Atun tanrılarının birleştirilmiş bir tanrı olduğunu ve bunun siyasî sebeplerle sunî olarak yapıldığını gördük. İsrail monoteizminde ise, tanrı Yahve yalnız İsrail kavmini kendi kavmi olduğu için, Firavun'un zulmünden kurtarmıştır. Kutrardığı için de İsrail kavminin tanrısı olmuştur, Yahve, Musa'ya: "Ben, ben olanım" demektedir (Genesis III 14). Bundan başka tanrı Yahve İsrail kavmini doğru yola sevk ediyordu. Yani insan eliyle yapılan putlara tapmağı men ediyordu. (Genesis XX 4-5). Amarna'daki Güneş monoteizminde ise, değil yalnız tanrı Atun, bu dinin peygamberi sayılan Firavun'un bile kendisine tapılmasını istediğini gördük. Güneş monoteizminin ahlâk meseleleriyle hiçbir ilgisi yoktur. Tanrı Atun'a her çeşit takdimeler ve kurbanlar sunulurdu. Gerçi tanrı Yahve'ye de kurban verilmektedir, fakat iki kurban arasında fark vardır; Amenofis'in güneş tanrısı, bütün eski tanrılar gibi, kurbanı insanlardan beklediği yiyecek mahiyette kabul eder, Musa'nın Yahvesi ise, günah işliyen kulların günah kefareti olarak kurban kabul etmektedir. Bu yeni dinin telâkkisine göre, en iyi kurban bile tanrı nezdinde birşey ifade etmez, yeter ki o günahkâr nedamet ve pişmanlıkla içini temizliye-

rek suçunu itiraf etsin (Levililer IV, 5-6). Yahudi monoteizminin diğer bir hususiyeti de görünmiyen tek kadiri mutlak mefhumuyle birlikte peymaberliğin ortaya çıkmasıdır.

Böylece söylediklerimizi hülâsa etmek lâzım gelirse, bugün müslümanlık, hıristiyanlık gibi üniversal dinlerin başlıca esaslarını teşkil eden tek tanrı mefhumu Eski Şark'ta doğmuştur. Bu mefhum ilk defa Mezopotamya'da hâkim şehir tanrısının tabii şehir tanrılarına üstün tutulması şeklinde başlayıp millî bir tanrı mahiyetini iktisap etmiştir. Mısır'da M.ö. XIV. asırda görülen güneş monoteizmi ise, XVIII. sülâle Firavunlarının rühban sınıfının tazyikinden kurtulmak için yaptıkları siyasî bir gayretten başka birşey değildir. Gerçek monoteizme ancak M.ö. X. asır başlarında İsrail kavminde rastlanır. Fakat unutmamak lâzımdır ki, Musa'nın dini de kolayca kabul edilmemiştir. Zira politeist telâkîlerin insan ruhunun derinliklerine kadar işlemiş olan köklerini bir hamlede çıkarıp atmak kabil olmuyordu. Bundan dolayı Yahudi cemaatleri arasında Ba'allere tapma âdeti, birçok Yahudi peygamberlerin bütün ikaz ve tehditlerine rağmen, Asur Devleti'nin kan ve ateş üzerine kurulmuş olan imperyalist siyasetinin, Suriye, Filistin şehirlerini harap etmesine ve Babil esaretine kadar devam edecektir. Tıpkı Batı Avrupa'da Hıristiyanlığın yayılmasında Neron zulümlerinin âmil olduğu gibi..

İSTANBUL ŞEHRİNİN KURULUŞU VE İSİMLERİ

Dr. AFİF ERZEN

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi İlkçağ Tarihi Doçenti

Çanakkale Boğazı gibi İstanbul Boğazı da doğu - batı istikame-
tinde hemen hiçbir devirde kavimlerin bir taraftan diğer tarafa
geçişine büyük bir mani teşkil etmemiştir ¹. Truva'nın M.ö. 3. bin
başına tarihlenen ilk esas kültürünün hemen aynıının Gelibolu yarım-
adasında görülmesi ve hattâ bu kültürün Halkidike yarımadasına
kadar sahil bölgesi boyunca yayılmış olmasına ² mukabil aynı dev-
reye ait olup Frigya-Bitinya sahasında elde edilen buluntular (De-
mirci Höyük) Balkan memleketleri kültürlerinin de bazan Ana-
dolu'nun kuzey - batı kısmına nüfuz etmiş olduklarını açıklamak-
dadır ³. Bu durum bize prehistorik çağların belki de ilk devresinden
itibaren insanların en iptidâî vasıtalarla bile Boğazları geçmiş olduk-
larını göstermekle kalmamakta, aynı zamanda İstanbul bölgesinin
insanlık tarihinin başlangıcından beri iskân edilmiş olduğunu da
anlatmaktadır ⁴. Filhakika, İstanbul bölgesinde prehistorik bulun-
tular çokdan beri elde edilmiş olmakla beraber, iskân yerleri de tesbit
edilmiştir. J. Miliopulos'un birinci dünya harbi sırasında Kadıköy
ve Pendik civarında keşfetmiş olduğu prehistorik iskân yerleri hak-
kında sonraları başka âlimler de meşgul olmuşlar ve en esaslı araş-
tırmayı 1939 senesinden beri K. Bittel yapmıştır ⁵. Pendik'in güney-
doğusunda bulunan iskân yeri, elde edilen buluntulara göre Eskitaş

¹ Bk. Robert Mayer, Byzantion, Constantinopolis, İstanbul, Eine genetische Stadtgeographie (Akademi der Wissenschaften in Wien, Philosophisch-historische Klasse, Denkschriften, 71. Band, 3. Abhandlung) Wien und Leipzig 1943, s. 131; K. Bittel, Kleinasiat. Studien (Istanbuler Mitteilungen Herausgeg. v.d. Abt. Ist. d. Arch. Inst. des Deutschen Reiches, Heft 5) İstanbul, 1942, s. 69.

² Bk. R. Mayer, ayn. esr. y. Krşl. K. Bittel, Grundzüge der Vor-und Frühgeschichte Kleinasiens, 2. Aufl. Tübingen, 1950, s. 31.

³ K. Bittel, Vor-und Frühgesch. Kleinas. s. 34-35.

⁴ Bk. R. Mayer, ayn. esr. s. 131; K. Bittel, Kleinasiat. Stud. s. 69, bilhassa s. 168 ve bu sayfaya ait s. 210 daki ilâve.

⁵ Bk. K. Bittel, Kleinasiat. Stud. s. 164 vdd. ve notlardaki eserler.

devrinin Chelléen sârhâsına aittir⁶. İçerenköyü'nün güneyindeki tarlalarda yapılan toprak üstü araştırmalarda bulunan keramik parçaları ve çakmak taşı âletler bu civarda da bir prehistorik iskân yerinin mevcudiyetine delâlet etmektedir⁷.

Kadıköy'ünde Murat efendi köşkü civarında bugün Fikirtepe denilen mevkide ve yöresindeki tarla ve bahçelerde birçok eski kültür kalıntılarına tesadüf edilmiştir ki, K. Bittel'e göre burasının Miliopulos ve Dr. Mordtmann tarafından zikredilen buluntu yeri olmasında şüphe yoktur⁸. K. Bittel 1939—41 arasında yaptığı toprak üstü araştırmalar neticesinde elde edilen buluntuları tetkikinde, bu eserlerin eski Anadolu'nun diğer yerlerinde tesadüf edilen keramikden ayrıldığını ve garbî Bitinya'nın İstanbul cihetile birlikte kendine mahsus bir kültür bölgesi teşkil etmesinin muhtemel olduğunu ifade etmişti⁹. Gerek Miliopulos koleksiyonundaki eserleri, gerekse diğerlerini erken bronz devrine tarihlenen müellif, Fikirtepe'nin Kalchedon Grek kolon'sinden önce Kadıköy bölgesinin en eski iskân yeri olduğu neticesine varmıştı¹⁰. Uzun senelerden beri memleketimizde bulunan ve eski Anadolu tarih ve arkeolojisi hakkında çok kıymetli eserler vermiş olan İstanbul Alman Arkeoloji Enstitüsü Müdürü Prof. K. Bittel'in başkanlığında iki seneden beri Fikirtepe'de hafriyat yapılmaktadır (Bk. Harita 1, prehistorik iskân yeri). Kendisinden ricam üzerine Prof. Bittel, Fikirtepe hafriyatının mühim neticelerini bana yazılı olarak bildirmek lûtfunda bulundu. Hafirin verdiği yazılı malûmata göre¹¹ "prehistorik iskân yeri Kurbağalıdere üstünde alçak bir sırt üzerindedir. Bu sırtın güneye müteveccih yamacını işgal etmekte olduğu için çok uzun bir şekil göstermektedir. Bu hususî durum kuzey rüzgârlarına karşı korunmak amacile izah olunabilir. Kalamış koyunun eski zamanlarda bugünkünden çok daha fazla karaya girmiş olması ihtimal dahilindedir. Hattâ prehistorik iskân yerinin yakınına kadar

⁶ Bk. K. Bittel, AA. 1941, 277 vd.; Kleinasiat. Stud. 164 vd.; Grundzüge. s. 13.

⁷ Bk. K. Bittel, Kleinasiat. Stud. s. 165.

⁸ Bk. ayn. müel. ayn. esr. s. 166.

⁹ Bk. ayn. müel. ayn. esr. s. 167, bilhassa s. 163.

¹⁰ Bk. ayn. müel. ayn. esr. s. 169 vd.

¹¹ Tırnak içine alınan kısım Prof. K. Bittel'in 12 Temmuz 1954 tarihli bana vermiş olduğu yazısından iktibas edilmiştir.

uzanmış bulunması mümkündür. İskân yerinde taş yapı olmadığı gibi kerpicin de meçhul bulunduğu anlaşılıyor. Buna mukabil ocakların yapılmasında balçık, kil kullanılmıştır. Şimdiye kadar sarfedilen mesaiye rağmen, tam bir plân elde edilememişse de meskenlerin büyük kısmının ahşaptan inşa edilmiş olduğu anlaşılmaktadır (Bk. Res. 1). Küçük buluntular arasında pek çok miktarda bulunmuş olan keramik en başta gelmekte olup şekil ve tezyinat bakımından şimdiye kadar gerek Anadolu gerekse güney Avrupa'nın hiçbir buluntu yerinde malûm olmayan hususî bir nevi göstermektedir. Bu keramik umumiyetle ahenksiz kombinasyonlardan dolayı, bizce meçhul örneklerle tabi olabilirler. Tezyinat bazı orijinallik göstermekle beraber çok basit motifler arz etmektedir. Çakmak taşı, taş ve kemik âletler burada nisbeten eski bir iskânın mevcudiyetine dair kuvvetli bir intiba yaratmaktadır. Esas iskân sahasında bazı mezarlar ve hocker tarzındaki mezarlar bulunmuştur.

Hafriyat esnasında bulunmuş olan hayvan bakiyelerinin tetkiki, sayı itibariyle av hayvanlarının ehlî hayvanlardan daha fazla olduğu neticesini vermiştir. Av hayvanlarından sonra geyik ve yabani sığır gelmektedir. Ehlî köpeğe dair pek az bakiyenin bulunmuş olması şayanı dikkattir.

Bütün hususiyetler bu iskânın Truva I'den daha eski, hattâ muhtemelen bir hayli eski olduğuna katî şekilde delâlet etmektedir. Mekân bakımından oldukça uzak olmasına rağmen Truva I'e nisbet edilmesi gayri kabili içtinaptır. Zira şimdiye kadar bütün kuzey batı Anadolu'da Truva yegâne mukayese imkânı bahşeden istasyondur. Denilebilir ki, Fikirtepe iskân yeri en aşağı M.ö. 4. binin sonu ile 3. binin başındaki dönüm safhasına ait olmalıdır. Bitinya'nın yahut Trakya'nın da daha geniş kısımlarını ihtiva eden bir medeniyetin burada bahis mevzuu olup olmadığı hakkında şimdilik birşey söylenemez. Kısa bir müddet önce Yalova'da bulunmuş olan keramik ve çanak-çömlek parçalarıyla Fikirtepe keramiği arasında uzak bir akrabalık mevcutsa da, Yalova buluntuları henüz kâfi derecede mebzul olmadığından bu hususda katî hiçbir hüküm verilemez. Şunu da belirtmelidir ki, Truva hafiri Prof. C. W. Blegen, 1953 ilkbaharında Fikirtepe buluntularını görmüş ve aynı suretle Truva malzemesi üzerindeki fevkalâde bilgisine istinaden Fikirtepe'nin Truva I'den daha eski olması lâzım geldiği hükmüne varmıştır".

Bugünkü inşaat faaliyeti gözönünde tutulacak olursa, böyle bir prehistorik iskân yerinin henüz bozulmadan ele geçmesi ve büyük bir otorite olan Prof. Bittel tarafından son derece dikkat ve itina ile harfedilmiş olması gerek İstanbul'un tarihi gerekse ilim dünyası için ciddi bir şans eseri olmuştur. Prof. Bittel'in lûtfetmiş olduğu malûmattan ise şu tarihî neticeleri çıkarmak mümkündür :

1— Fikirtepe'deki prehistorik iskân yerinde elde edilen buluntular Truva I'den daha eski M.ö. 4. bine çıkan kuzey-batı Anadolu'da en eski mahallî bir kültürün mevcudiyetini ortaya koymuştur.

2— Keramiğin gerek şekil gerekse dekor bakımından Anadolu'da ve güney-doğu Avrupa'da şimdiye kadar malûm hiçbir kültürle münasebet arz etmeyip tamamen yerli ve kendine mahsus bir nevi göstermesi, bu kültürü meydana getiren insanların da herhangi bir göçle buraya gelmemiş olduklarını izah eder. Ancak Yalova buluntularıyla uzak da olsa, bir benzerliğin mevcudiyeti bu kültürün menşeiini Avrupa'dan ziyade Anadolu'da aramak lâzım geldiğine işaret etse gerekdir ¹².

3— Avrupa ile Asya arasındaki bu kolay geçit bölgesinde Anadolu'nun en eski ve mahallî kültürünün tahrip edilmeden meydana çıkması son derece enteresan olduğu gibi, burasının müteakip devirlerde iskân edilmemiş olduğu neticesini vermektedir.

4— Her ne kadar sadece Fikirtepe buluntularına göre Bitinya yahutta Trakya'nın daha geniş kısımlarını ihtiva eden bir medeniyetin burada şimdilik bahis mevzuu olması mümkün değilse de, prehistorik devir insanların iskânına son derece elverişli bulunan, çok yakın ve geçilmesi gayet kolay olan Boğazın diğer tarafındaki İstanbul sahasının da aynı devirde iskân edilmiş olduğu kabul edilebilir (Bk. Harita 1 Res. 2). Binaenaleyh Fikirtepe buluntuları aynı zamanda İstanbul'un da iskânını M.ö. 4. bine çıkaran kıymetli maddî deliller olarak nazarı itibare alınabilir.

Esasen 1942 senesinde İstanbul Alman Arkeoloji Enstitüsü namına Schneider tarafından Sultan Ahmet'de St. Evphemia Martyriyon'u ile Hippodrom arasında, 1939da yıkılan hapishane sahasında (Bk. Harita 1) yapılan kazıda çok sert, yeşil gri benekli taşdan bir topuz parçasına

¹² Bk. Nezih Fıratlı, Yalova'da 1952 yılında yapılan araştırma (İstanbul Arkeoloji Müzeleri Yıllığı 1953, No. 6) s. 29 vd. Res. 22a ve b. N. Fıratlı Yalova buluntularını daha sonraki devirlere tarihlemektedir.

tesadüf edilmiştir ki, bu prehistorik parça münferid olmakla beraber İstanbul yarımadasının çok eskiden beri iskân edilmiş olduğuna dair bir delildir (Bk. Res. 3)¹³. İstanbul Arkeoloji Müzesinde bulunan parça (kutup: 46 mm., beyzî şekilde yarısı kırık) vakıa sonraları alt üst olmuş tabakalar arasında ele geçmişse de Sarayburnu ve Akropol'ün bulunduğu yarımadanın haricinden gelmediği muhakkaktır.

Ayasofya Müzesi müdürü Muzaffer Ramazanoğlu 1945 senesinde St. İhren'in güney tarafına isabet eden bahçede, 1946 da Ayasofya'nın ve Ste İhren'in içinde sondajlar yapmış ve bu sondajları 1950 de genişletmiştir. Değerli meslekdaşımızın bize gösterdiği buluntular hakkında lûtfettiği şifahî malûmata göre sondajlar tabii kayalara kadar inmiştir. Aya İhrene'nin bugünkü zemini ile tabii kaya arasındaki derinlik azamî 1,5 m.dir. Hafir tabii kaya üzerindeki ilk tabakanın Frig tabakası olduğunu ve bir duvar bakiyesinin 1939 da Boğazköy'de meydana çıkan Frig duvarlarına teknik ve malzeme bakımından benzediğini söyledikten sonra M.ö. 13-8 inci asra ait açık düz gri, tezyinatsız Frig keramiğine de buluntular arasında pek fazla tesadüf edildiğini ilâve etmiştir¹⁴.

İkinci tabaka arkaik Yunan tabakası olup keramik arasında en enteresanı 7. asrın sonlarına yahut 6. asrın başına ait olan İon üslûbunda bir kabartma pitos parçasıdır. Bundan başka renkli ve siyah figürlü Korint, Atik üslûbunda muhtelif keramik parçaları da bulunmuştur.

Bu kazı neticesi de göstermektedir ki, sözü geçen saha M.ö. 2. binde ve onu takib eden devirlerde de daimî şekilde iskân edilmiştir.

Buna göre İstanbul şehri bölgesinin ilk sakinleri Orta Yunanistan'dan gelen Megaralılar ve diğerleri olmadığı gibi M.ö. 1200 senelerinde Anadolu'ya göç eden Frig'ler veya başka Trak kavimleri de olmayıp, prehistorik devirde Anadolu'nun Kuzey-batı muntıkasına has bir kültürü temsil etmiş olan insanlardır¹⁵. Ancak İstanbul

¹³ Bu parçanın tarafımdan ilk defa olarak neşredilmesine müsaade eden Alman Arkeoloji Enstitüsüne ve Müdürü Prof. K. Bittel'e burada da teşekkür etmeyi bir borç biliyorum.

¹⁴ Hafir yaptığı enteresan kazı hakkında bizzat neşriyatta bulunacağından lûtfettiği malûmatı ancak aynen nakletmeyi uygun bulmaktayız.

¹⁵ Krşl. R. Mayer, ayn. esr. s. 131-132; K. Bittel, Kleinasiat Stud. s. 69 ve 168 vdd.

bul Boğazının her iki sahil bölgesi bu bakımdan henüz araştırılmamış olduğu gibi, muahhar devirlerde bugünkü İstanbul'un esas üç kısmını teşkil eden İstanbul, Beyoğlu ve Üsküdar sahalarındaki en eski kültür katları yüzyıllar boyunca yapılan inşaat ve yıkıntılar dolayısıyla alt üst olmuş bulunduğundan arasına tetkik fırsatı zuhur eden temel hafriyatında bile sözü geçen kültür katlarına rastlamak artık bir şans eseri olacaktır.

M.ö. 13. yüzyılın sonlarında Balkanlardan Anadolu'ya vâki olan Frig'lerin ve diğer Trak kavimlerinin göçleri anî ve süratli bir akın şeklinde olmaktan ziyade muhtelif duraklamalar gösteren bir istilâ mahiyeti arzettiğinden bazı Frig kabilelerinin çok mühim bir köprü başı olan İstanbul yarımadasını işgalleri altında tutmuş olacakları gayet tabiidir. Nitekim, filolojik araştırmaların meydana koyduğu bazı deliller ve Ayasofya sahasında bulunmuş olan Frig keramiği bu hususa işaret etmektedir.

En eski tarihî yazılı kaynaklarda şehrimizin ilk ismi (Βυζάντιον) Byzantion olarak kaydedilmektedir. Meşhur Alman filologlarından Paul Kretschmer, Byzantion adına tahsis etmiş olduğu bir makalede¹⁶ tarihî ehemmiyetine binaen bu ismi gerek etimolojik gerekse filolojik bakımdan esaslı bir şekilde tetkik ve izah etmeye çalışmıştır. P. Kretschmer'e göre (Bk.Göst. y.) ismin teşkili bakımından Βυζάντιον'a en yakın paralel isimler Anadolu yarımadasında Frigya bölgesindeki yer adlarında bulunmaktadır ki, bunlar -ιον son ekin ihtiva eden isimler olup mülkiyet son eki -ιο- ile vücade getirilmiş şahıs adları müştaklarıdır. Meselâ: Μιδάιον Midas şehri, τατᾶς dan τατάιον, Ἄττας dan Ἄτταειον, Γόρδιος dan Γορδίειον, Μάνης den Μανήσιον, Δασκυλος dan Δασκύλιον iştikak etmişlerdir¹⁷. Müellif aynı suretle Βυζάντιον nun Βυζαντ - şahıs ismi kökünden iştirak ettiğini ve Eponym *Byzas*'ın iskân yeri demek olduğunu ifade ederek, bu ismin en yakın paralelini İlyrce *Beuzas*, *Beusas*, *Beusantis*'de görmekte ve Βύζας ile aradaki küçük farka işaret etmektedir. Byzanz isminde Frig isim teşkili tarzının İlyrce kökle birleşmesinde dikkati çekecek bir cihet görmeyen Kretschmer -ιον ile teşkil edilen kelimelerin Frig'lerin Balkan yarım-

¹⁶ P. Kretschmer, Byzantion, εις μνήμην Σ. Λάμπρου Athene, 1933, s. 217-218.

¹⁷ Burada ancak vazih ve münakaşasız olan birkaç misal alınmıştır. Krşl. P. Kretschmer göst. yer.

adasından birlikte getirmiş olmaları lâzım geldiğini ileri sürmekte ve Friglerin mensup olduğu esas kavim Bryg'lerin ana vatanda kendi şehirlerini Βρύγιον tesmiye etmiş olduklarını söylemektedir¹⁸. Müellif nihayet Byzanz'ın Frig göçleri sırasında Traklarla¹⁹ birlikte bu göçe iştirak etmiş olan İlyryalılar tarafından kurulmuş bulunduğunu ve benzer birçok hallerde olduğu gibi Marmara ile Haliç arasında bugünkü Topkapısarayı tepesindeki mevcut eski iskân yerinin ismini Dor kolonistlerinin aynen almış olduklarını yazmaktadır.

Fakat W. Brandenstein, Küçük Asya'nın Greklerden önceki yer adları İndo-German lisanlarına ait olmadığından İndo-German lisanları için bir menşe olmakdan çıktığını söylemekle beraber Ege göçlerinin lisan bakımından Küçük Asya kavimleri üzerinde pek az tesir icra ettiklerini ilâve etmektedir. Müellif Friglerin İon'caya bir tesir icra etmelerinin muhtemel olduğunu zikrettikten sonra İlyryalı Dardanların - πάριον=παρις'in şehri örneğine göre - Wilusas dan* Wilion (>ΐλιον) ve bunun gibi Taruisa> τρο-ιη'ı teşkil etmiş olmaları şayanı dikkattir, demektedir²⁰.

Buna göre -ιον son ekinin ilâvesi Ege göçleriyle gelen İlyryalılara ait olmakla beraber ismin esas kökü Küçük Asya dillerindedir. Şu halde Βυζάντιον kelimesinde de ancak son ek Frig'lerin mülkiyet eki olarak nazarı itibare alınabilir. Bu Frig mülkiyet eki hazfedildiği takdirde geriye Βυζαντ - kalmaktadır ki, bu M.ö. 3. bine ait eski Küçük Asya yer adlarına çok benzemektedir. Brandenstein'a göre -nt-son eki protohatti diline ait olup Ege dillerine de

¹⁸ Krşl. N. Jokl. Real. Lex. d. Vorgesch. Bd. X (1927—28) Phryger, s. 146 vd.; W. Brandenstein, Kleinasiatische Ursprachen RE Suppl. VI, 1935, 166, 167. "Da die vorgriechischen ON (Ortsnamen) Kleinasiens nicht indogermanisch sind, fallen seine indogarmansichen Sprachen als ursprüngliche Quelle weg, wohl aber kommen sie als Vermittler in Betracht."; Joh. Friedrich RE XX, 1941, Phrygia (Sprache) 875, 876 ve bilhassa 877.

¹⁹ Kubitschek (Byzantion RE III, 1899, sp. 1127) Βυζιζ, Βύζηρες, Βυζαντίς ve Byzanz körfezine akan Βαρβύζης nehir ismi gibi Trak isimlerine işaret etmiş ve diğer Grek şehirlerinden de eski Trak isimlerinin malûm olduğunu ileri sürmüştür. Byzantion adının Trak menşinden geldiğini E. Oberhammer (Constantinopolis, RE. Bd. IV, 1901, sp. 964) de kabul etmiştir. Krşl. R. Mayer, ayn. esr. s. 132, Die Rassen-und Völkermischung ve notlardaki eserler.

²⁰ Bk. W. Brandenstein, Kleinasiatische Ursprachen, RE Suppl. VI, 1935, sp. 167 § s. 2, 179 §. 9.

geçmiştir ²¹. Binaenaleyh klâsik devirlerdeki Byzantion isminin esasının M.ö. 3. bin Küçük Asya dillerinden geldiği pek muhtemel olmakla beraber, kuruluşunu da muayyen bir tarihe veya malûm bir şahsa mal etmeye imkân yoktur. Burasının da yukarıda söylediğimiz sebeplerden dolayı Fikirtepe prehistorik iskân yerine muvazi olarak M.ö. 4. binin sonundan itibaren iskân edilmiş olduğunu ve adının da Anadolu'nun diğer şehirleri kadar eski yani M.ö. 3. bine çıkabileceğini kabul edebiliriz.

Bununla beraber Byzantion'un kuruluşu hakkındaki Grek efsanesi muhtelif versiyonlar halinde antik müelliflerin kayıtlarıyla bize kadar intikal etmiş olup başlıcaları şunlardır ²² :

1— Βύζαξ Heros Eponymos ve şehrin kurucusu addedilmekte ve Argonautların seferi zamanına tarihlendirilmektedir.

2— Βύζαξ yerli Nymphē Semestra'nın oğlu olup bir Trak kralıdır ve Phidaleia'nın zevcidir. Phidaleia ise Byzanz civarındaki hükümdar Barbsyios'un kızı olup babasının daveti üzerine Byzanz şehrini kurmuştur.

3— Jo efsanesinin İstanbul boğazında lokalize edilmesi neticesi olarak Io , Κέρας (Haliç) civarında Keroessa'yı doğurmuştur ki, körfez yani Haliç ismini bundan almıştır. Keroessa, Nymphē Semestra nezdinde büyümüş ve Poseidon'dan Βύζαξ'ı doğurmuştur ki, bu da *Byzia* kaynak perisi tarafından beslenmiş ve büyütülmüştür. Bundan başka Βύζαξ ve zevcesi Phidaleia'nın Traklara, İskitlere Βύζαξ'ın kardeşine karşı yaptıkları savaşlardan da bahsedilmektedir.

4— Zikredilenlere mukabil diğer bir versiyonda Βύζαξ Megaralı kolonistlerin reisidir.

Yukarıdaki efsanelere göre şehrin kurucusu Βύζαξ mahallî Nymphē ve hükümdarlarla sıhrî münasebeti olan bir Heros Eponymos olmakla beraber aynı zamanda bir Trak kralı da addedilmiştir. Bu durum da bize Bizantion'un Grek kolonizasyonundan önce

²¹ Bk. W. Brandenstein ayn. esr. sp. 170 vd. Krşl. Emin Bilgiç, Anadolu'nun yer adları, Belleten, C. X. sayı 39, s. 386 vd. Esasen efsaneye göre Κέρας (Haliç) ismini Io'nun kızı Keroessa'dan almıştır. Keroessa da Heros Eponymos ve şehrin kurucusu Βύζαξ'ı doğurmuştur. Keroessa adı M. ö.3. bine ait-ssa son ekli tam bir Eski Anadolu men'şesine götürmektedir.

²² Bk. J. Miller, Byzas, RE III, 1158-59.

meskûn olduğunu ve yerli bir hâkimiyetin mevcudiyetini anlatmaktadır. Byzas'ın şehrin kurucusu olduğu hakkındaki efsanenin çok kökleşmiş bulunduğu şundan da anlaşılmaktadır ki, bu efsanevî şahsiyet, kurucu oikist sıfatile imparatorluk devri sikkeleri üzerinde ΒΥΖΑΣ yazısı ile (hattâ imparator tasviri yerine) görülmekte ve zevcesile kendisinin heykellerinden bahsolunmaktadır²³. Oberhummer, Byzas efsanesinden dolayı ilk kuruluşu Haliç'in yukarı ucunda Barbyses ve Kydaris çaylarının munsap olduğu Semestra sunağının civarında kabul etmektedir²⁴. Robert Mayer²⁵ Byzantion'da Helenlerin gemilerini karaya çekebilmek için alçak bir kıyı olup olmadığı meselesini araştırarak, Helen gemicilerinin ve tüccarlarının ilk önce Haliç'in nihayetinde kıyının en fazla alçak ve koyun sığ olduğu yerde yerleşmiş bulunacaklarını ileri sürmektedir. Efsanenin burada meydana gelmiş olacağını, kurucu Byzas'ın mevkiin kıralı Barbysios'un kızı ile evlendiğini ve Barbyses'in Haliç'e dökülen Alibey deresi olduğunu söyleyen müellif, Haliç'in en iç kısmının rüzgârlara karşı gayet mahfuz bulunduğunu da ilâve ederek, efsanenin arkasında gerçek bir tarihî özün saklanabileceğini kaydetmektedir (Bk. Harita 1). Robert Mayer, sonraları neden ilk şehrin terk edilerek daha aşağıya nakledildiği sualini sormakda ve bu hususda muhtelif sebepler saymaktadır. Bunlar arasında, sığınmak isteyen gemiciler için mevkiin uzak olmasını, çok içeride olan bu yerin karadan kolonistlere dost olmayan Trakların taarruzlarına açık bulunmasını —ki bu koloni harplerine Byzas'ın kahramanlıkları ve Polybios'un kayıtları işaret etmektedir— şehrin inkişafı ve ticaretin artışı ile limanın gemiciler ve balıkçılar için dar gelmesini ve nihayet yarımadanın ucunda hemen izole bir durumda mâbed sahası için fevkalâde elverişli olan Akropol tepesi gibi bir mevkiin orada bulunmayışını zikretmektedir. Bununla beraber müellif ilk zamanlar henüz sün'î limanların bulunmadığı devirde küçük gemilerini sahile çekmek mecburiyetinde kalan Helenlerin burada da yani Topkapı sarayı tepesinin güneyinde sığ bir sahile malik bulunmuş olduklarını çok muhtemel addetmektedir.

Her iki müellifin ilk Grek kolonisini Haliç'in nihayetinde Alibey deresinin ağzında kabul etmelerindeki yegâne sebep bu derenin antik

²³ Bk. J. Miller, RE III, 1150; ayn. müel. eyn. yer. 1159.

²⁴ Bk. Oberhummer, RE III, 1118.

²⁵ Robert Mayer, ayn. esr. s. 46.

adının Barbyes olması ve Byzas'ın da kiral Barbysios'un kızı ile evlenmesi hakkındaki efsanedir. Bu itibarla bu mütalâanın aşağıdaki noktalarda zikredilen hususlar dolayısıyla pek kabule şayan olamayacağı kanaatindeyiz.

1— Yukarıda da işaret ettiğimiz gibi, Grekler tarafından nakledilen bu efsane bir Grek efsanesi değil bir mahallî efsanedir. Byzas Grek kollonistlerinin başında gelen bir oikist, bir kurucu olmayıp mahallî bir hükümdardır²⁶. Binaenaleyh efsanenin Grek kolonisi ile alâkası yoktur. Halic'in nihayetinde bir iskân yeri kabul edilse dahi bu ancak yerli halka yani Greklerden önceki sekeneye ait olabilir. Efsaneden gayrı hiçbir inanılır antik kaynakta ilk Grek kolonisinin Alibey deresinin Halic'e karıştığı yerde kurulduğuna dair bir işaret mevcut olmadığı gibi şimdiye kadar hiçbir arkeolojik belgeye de tesadüf edilmemiştir. Kaldı ki sözü geçen efsanede dahi bu cihet hakkında bir vuzuh yoktur. Antik kaynaklar ancak Topkapı sarayı yarımadasını Byzantion akropolü olarak kaydetmektedirler.

2— Dere ağızlarında rüzgârlardan mahfuz meyillerde daha ziyade prehistorik devir insanları yerleşmeyi ve barınmayı uygun bulmuşlardır. Bunun pek canlı bir misalini Kurbağalıdere üstündeki Fikirtepe'de görmekteyiz. Buna mukabil Grekler kolonilerini ekseriya çifte limana sahip yarımada üzerinde hâkim tepelerde kurmayı tercih etmişlerdir. Zira denize bağlı olan Grekler etrafa hâkim ve kolayca tahkim edilebilen noktaları seçmek mecburiyetinde idiler. Buna misal olmak üzere Kyzikos, Kalchedon (Kadıköy), İnebolu ve Sinop'u zikretmek kâfidir. Byzantion yani bugünkü Topkapı sarayı yarımadası da bunlardan biridir (Bk. Res. 2 ve 4).

3— Filhakika bugünkü limandaki rıhtımlar eski sahil vaziyeti hakkında bir fikir edinmemize manidir. Bununla beraber eskiden denizin bugünkü Sirkeci garı hizasına kadar devam etmiş olduğu tahmin olunmaktadır. Bugünkü limanın durumu gözönünde tutulursa gemilerin çekilmesine mani olan yüksekçe sahillerin eskiden de mevcut olduğu pek kabul edilemez. Kaldı ki bizzat müellif de Saray yarımadasının güneyinde de sığ bir sahilin mevcudiyetini kabul etmiştir. Sirkeci cihetinde sahilin sığılığı bugünkü araba vapuru iskelesi civarında bile müşahede edilmektedir. Binaenaleyh gemilerin

²⁶ Bk. Joseph Karst, Die Vorgeschichtlichen Mittelmeervölker, Heidelberg, 1931, s. 474 vd.

karaya çekilmesine yarayan sığ bir sahili ve bir şehir için icabeden en mükemmel vasıfları nefsinde toplamış bir mevkii bırakıp Halic'in sonuna gidilmiş olduğunu kabul etmek doğru olmasa gerekir ²⁷. İstanbul yarımadasının müstesna mevkiinin kolonizasyon devrinden itibaren anlaşılmiş olduğunu Herodot'daki meşhur kayıttan (Herodot. IV, 144) yani Kadıköylülerin körlükle ithamından da istidlâl etmekteyiz. Ksenofon'da (Anab. VI, 4) bir şehir için Byzantion'un icabeden şartları nefsinde birleştirmiş olduğunu zikretmetedir. Bundan başka Byzantion'un Grekler tarafından kolonize edilmesinden (M.ö. 660/59) ²⁸ kısa bir müddet sonra Greklerin Karadeniz'e açılarak birçok koloni kurmuş olmaları onların gemicilikde o devirde ne kadar tekâmül ettiklerine açık bir delildir ²⁹. Binaenlaleyh gemicilikde Karadeniz sahillerini kolonize edecek kadar tekâmül göstermiş olan Greklerin rüzgârlardan korunabilmek için Halic'in sonundaki Alibey dereği mevkiini seçmiş olmaları mânasız görülmektedir.

4—Prehistorik devirde akropol'ün iskân edilmiş olduğuna dair münferit de olsa bir belgemiz olduğu gibi daha sonraki Frig ve arkaik devrine ait de arkeolojik kalıntılar mevcuttur ³⁰. Bu noktaların mütalâasından da anlaşılacağı üzere M.ö. 3. binin başından itibaren iskân edilen İstanbul yarımadası Greklerin kurdukları bir şehir olmamakla beraber, ilk Grek kolonistleri de Halic'in müntehasında değil Topkapı sarayı tepesinde yerleşmişlerdir.

²⁷ Şehrin mevkii hakkında Bk. Oberhummer, Byzantion RE III, 1 (1897) sp. 1116 vd.; R. Mayer, ayn. esr. s. 216 vd. Harita I, Res. II ve IV.

²⁸ H. Merle, Die geschichte der Staedte Byzantion und Kalchedon von ihrer Gründung bis zum Eingreifen der Römer in die Velrhaeldnisse des Ostens (Diss. Kiel, 1916) s. 5 vd.; K. Hanell, Megarische Studien, 1934, s. 123 vdd., 134 vdd.; Kubitschek, RE III, 1 s. 1127.

²⁹ J. Beloch, Griech. Gesch. I, 1, 2. Aufl. s. 258; krşl. Miltner, Die erste Milesische Kolonisation im Südpontus (Anatolian Studies 1933) s. 191 vd., bilhassa 194 vd. Carpenter, Reyes, The Greek Penetration of the Black Sea. A.J.A. 1948, vol LII. no. I, s.1-10.

³⁰ M.Ramazanoğlu'nun verdiği malûmat bk. burada s.135; Topkapı sarayının ikinci avlusunda 1937 de Türk Tarih Kurumu namına Aziz Ogan ve Prof. Arif Müfid Mansel tarafından yapılan kazıda da aşağı tabakalarda toprak ve mo-ozla karışık bir halde protokorinth keramik parçaları bulmuştur. Ana toprağa kadar inilmişse de daha eski devir eserlerine tesadüf edilmemiştir (Bk. Aziz Ogan, Topkapı Sarayı hafriyatı, Belleten, cilt IV, sayı 16, 1940, s. 220, Lev. LXXIII, Res. 2 - 3).

Her ne kadar Byzantion'un doğrudan doğruya ve yalnız Megaralılar tarafından kolonize edilmiş olduğuna dair katî delillerimiz olmadığı gibi, ilk iskânın da onlarca vücade getirilmediğini bilmekte isek de antik devirdeki şehir (polis) karakterindeki iskânı Grekler devrine götürmek icabeder ³¹. Antik kaynaklarımıza göre Grekler tarafından Byzantion M.ö. 660/59 senesinde kolonize edilmiştir ³². İlkçağ tarihçilerinden ilk defa olarak Herodot'un eserinde (IV, 83) büyük Darius'un M.ö. 513 de İskitlere karşı yaptığı seferde ordusu ile birlikte İstanbul Boğazını geçerken Βυζάντιον ismile bu şehirden bahsedilmektedir. Bu tarihten önce tam mânasile surlarla çevrili olan şehrin mevcudiyetine muhakkak nazariyle bakılabilir ³³ (Bk. Harita 1 krşl. Res 4). Zira Darius akamete duçar olan seferinden dönüşte Byzans üzerinden geçmekten çekinmiş ve Çanak-kale Boğazını tercih etmiştir ³⁴. Zaten ctraftaki yerli halkla ve bilhassa Traklarla mücadele etmek mecburiyetinde kalan Grek kolonistleri de şehri kuruluşundan bir müddet sonra surlarla tahkim etmek mecburiyetinde kalmışlardır (Bk. Not 33 deki eserler).

Byzantion ismi M.ö. 3. bine gitmekle beraber esas tarihî devirlerde de sözü geçen mevkideki ³⁵ şehrin adı olarak antik kaynaklarda

³¹ Bk. Oberhummer RE III, sp. 1118 vdd.; Kubitschek ayn. esr. III, sp. 1127 vdd.; H. Merle, ayn. esr. s. 5 vdd.; K. Hanell ayn. esr. s. 123 vdd.; R. Mayer, ayn. esr. s. 132. Merle (ayn. esr. s. 6 vd.) Byzantionun Megaralıların başkanlığı altında Peloponesli Greklerin müştereken (Argos, Korint, Arkadyalılar) kolonize ettiklerini kabul ediyor. K. Hanell ise (ayn. esr. s. 123 vdd. bilhassa 134, 136) Megaralıların Kalchedondan, mevkiin ehemmiyetini anlıyarak ana vatandan başka kolonistler de celbetmek suretiyle, Byzantionu kurmuş olduklarını söylemektedir. Krşl. J. Miller, Ist Byzanz eine megarische Colonie? Philologus, Bd. 56, 1897, s. 326-333.

³² Eusep. vers. Arm. Abr. 1357=Olymp. 30,1 =660/59; Hieron. Abr. 1359 =Olymp. 30,3=658/57. Merle (ayn. esr. s. 5)yuvarlak olarak M.ö. 660 yılını kabul ediyor. Krşl. K. Hannel, ayn. esr. s. 126. Biz kolonize tarihi için diğer teyid edici kaynaklardan dolayı M.ö. 660/59 u kabul taraftarıyız. Bk. Kubitschek, Byzantion RE III sp. 1127; Beloch, Griech. Geschic. I, 1, 2. Aufl. s. 257.

³³ Oberhummer ayn. esr. sp. 1120; Kubitschek, ayn. yer. 1130; Merle ayn. esr. s. 10; Burada not 35 ve 36.

³⁴ Bk. H. Merle, ayn. esr. s. 11 vdd.

³⁵ Antik çağdaki tarihî Byzantion şehri ancak saray tepesi ile etrafındaki yamaçların dahil olduğu bir sahadan ibaretti. Garpdeki vadi ile karşı meyli, bugünkü Ayasofya ve önündeki meydanı da ihtiva etmiş olması muhtemeldir. Bk. Oberhummer, RE III, 1118; R. Mayer, Byzantion, Constantinopolis, İstanbul s. 72, e) das Hellenische Byzantion; Harita I; Kşl. Res 4.

geçmektedir ³⁶. Bütün ilkçağ tarihi boyunca, Doğu Roma imparatorluğunun kuruluşuna kadar şehir Byzantion ismini taşımıştır.

Th. Preger Konstantinopol'in kuruluşu ³⁷ hakkında yazmış olduğu ilk makalesinde Konstantin'in 325 senesinin Temmuz yahut Ağustosunda Byzans'ı muhteşem binalarla süslemeye başladığını ancak 26 Kasım 328'de astronomların da davetile surların genişletilmesi için merasimle temel atıldığını, fakat asıl imparatorluk baş şehri, Konstantinopolis olarak 330 senesinin 11 Mayıs pazartesi gününde takdis edildiğini ve bu tarihin kronist ve tarihçilerin şehadeti ile sabit olduğunu ifade etmektedir. Preger, aynı mevzuda kaleme aldığı ikinci bir makalesinde ise Crispus ve Fausta'ya ait sikke üzerindeki CONS damga yazısından dolayı Byzans'ın daha 326'dan önce isminin Konstantinopolis'e tahavvül etmiş olduğunu yazmaktadır ³⁸. Müellif 324 sonunda yahut 325'de vukua gelen harplar dolayısıyla (Üsküdar yakınında Licinius'a karşı yapılan muharebede) Byzans çok müteessir olduğundan şehrin isminin değiştirilmesi ve yeniden kuruluşu ihtişamlı bir zafer hâtırası manzarasını arzetmediği gibi, imparatorun henüz o tarihte Byzans'ı ikinci payitaht yapmayı düşünmediğini ancak 328 senesinde eyâlet şehri Konstantinopolis'i fevkalâde coğrafî mevkiinden dolayı imparatorluk şehri haline koymaya karar verdiğini ileri sürmektedir. Preger'e göre 20 Kasım 328'de Byzans'ın imparatorluk şehri olması resmen başlamıştır ve on dokuz ay sonra 11 Mayıs 330'da ise *γενέθια* yani sadece *Konstantinopolis* şehrinin kuruluş günü değil, aynı zamanda ikinci imparatorluk şehrinin *Nova Roma*'nın kuruluş şenlikleri tesit edilmiştir. Preger'in diğer belgelerle de teyid etmeğe muvaffak olduğu bu kronoloji ³⁹ diğer âlimler tarafından da kabul edilmiştir. M.s. 3. asrın başından itibaren inkıraz halinde bulunan Byzantion şehrini Konstantin, Konstantinopolis *Κωνσταντινούπολις* ismile imparatorluk baş şehri seviyesine yükseltmekle şehir dünya tarihinde büyük ehemmiyet

³⁶ Herodot, IV, 87, 144; V, 103; VI, 5, 26, 33, 103; IX, 89. Thukydides, I, 94, 115, 117, 128-131; II, 97; VIII, 80. Xenophon, Anab. VI, 4. Diod. IV, 49. Strabo. VII, pg. 322. Tacitus, Annal. XII, c. 63. Polybios, IV, 38, 43, 44, 45.

³⁷ Th. Preger, Das Gründungsdatum von konstantinopel, Hermes, XXXVI (1901) 336 vdd.

³⁸ Th. Preger, Nochmal die Gründung Konstantinopels Hermes Bd. XXXVII (1902) 316 vdd.

³⁹ Bk. Preger, Hermes, Bd. XXXVII, 318. Krşl. Ernst Kornemann, Römische Geschichte Bd. II (1939) s. 422.

kazandığı gibi, imparator da hakikaten dehâsını göstermiş oldu. Gerçekden ikinci imparatorluk şehrinin burada binası yahutta imparatorluk merkezinin Byzans'a nakli şehir için de bir kuruluştur. Filhakika şehrin sahası eski Byzans'ın dört misline çıkarıldığı gibi (Bk. Harita 1) tam mânasile Roma örnek tutulmak suretile Lâtince resmî dil olarak muhafaza olundu. Bundan başka şehre vergi ve ticarî imtiyazlar (Ius Italicum) bahş olunmakla beraber, Roma'dan nakledilen yüksek ailelerden müteşekkil bir senato teşkil edildiği gibi, Küçük Asya'dan ve diğer bölgelerden bir takım ileri gelen aileler baş şehre celbedilerek burada iskâna mecbur tutuldular. Buna ilâveten memurlar, subaylar, tacirler, sanatkâr ve âlimler ve nihayet devlet tarafından parasız iâşe ve eğlencelere nail olan bir pleb kitlesi yeni Roma'nın eski Roma ile rekabete giriştiğini gösteriyordu. Azametli surlarla çevrilen şehir ise Yunanistan'dan talan edilen her nevi sanat eşyasile müzeyyen, ihtişamlı binalarla dolmaya başladı ⁴⁰.

Konstantin'in Bosporos'da imparatorluğun merkezi olarak Nova Roma'yı kurması gerek iç ve gerekse dış politika bakımından son derece isabetli olmuşdu. Zira yüzlerce seneden beri Roma imparatorluğu için Balkan yarım adası İtalya'dan daha mühim roller oynamakta idi. En iyi asker ve imparatorları Balkan yarım adası temin etmekte idi. Trakya yarımadasının doğusunda, İstanbul yarımadasının ucunda kurulan yeni imparatorluk merkezi devrin geopolitik zaruretlerinin bir icabı olduğu gibi 226 senesinden beri daimî surette iki cephede harp yapmakta olan imparatorluk için de yerinde bir hareketti. Avrupa ile Asya'nın âdeta biribirine kavuştuğu noktada, en mühim boğazın müntehasında, kara ve deniz yollarının telâkisinde hâkim bir mevkide kâin olan yeni imparatorluk merkezi, iki büyük tehlike bölgesi teşkil eden Fırat ile aşağı Tuna arasında tam merkezde olması dolayısıyla her iki kültür dünyasının aracılığı rolünü de üzerine almış bulunuyordu ⁴¹.

Esasen Byzans şehrinin halkı muhtelif etnik unsurlardan müteşekkil olduğu gibi imparatorluğun ikinci baş şehri olduğu sıralarda ancak küçük bir kısım, Greklerin ahfadı olarak nazarı

⁴⁰ Bk. Ernst kornemann ayn. esr. Bd. II s. 422 vd. Krşl. R. Mayer, ayn. esr. s. 133 vdd.; E. Gerland, Byzantion und die Gründung der Stadt Konstantinopel, Byzantinisch-Neugriechisches Jahrb.. 10, 1933--34, s. 93-105, bilhassa s. 100 vdd.

⁴¹ Bk. E. Kornemann ayn. esr. s. 423; krşl. R. Mayer, ayn. esr. s. 2 vd.

itibare alınabilir ⁴². Resmen şehrin isminin Constantinopolis'e tahavvülünden sonra ise artık aslında da mevcut olmayan bir Byzans milletinden, bir Byzans şehri yahutta bir Bizans devletinin varlığından bahsetmek mümkün değildir. Zira Byzantion'un yerine ismile birlikte Doğu Roma imparatorluğunun merkezi olan Constantinopolis, Constantin şehri, kaim olmuştur. Her ne kadar bazı Grekçe yazan müellifler κωνσταντινούπολις yanında Βυζάντιον ve şehrin sakinleri için Ῥωμαῖοι ile birlikte Βυζάντιοι tâbirini kullanmışlarsa da resmî hayatın her sahasında ve tarihî vesikalarda müteakip devirlerde daima Κωνσταντινούπολις, Κωνσταντινούπολις arasına kısaca ἡ Κωνσταντίου şekli baki kalmıştır ⁴³. Eski ismin ve eski tâbirin derhal halkın dilinden sökülüp atılamıyacağı gayet tabiidir. Nitekim Eskiçağın Helen tâbirine mukabil Doğu Roma imparatorluğunun Grekçe konuşan tebasına Ῥωμαῖος denilmesi onların bugüne kadar Rum ismi altında anılmalarına sebep olmuştur. Bizim dilimizdeki Yunan ve Yunanistan sözü eski Greklerin en büyük kabilelerinden biri olan İon = Ἴων isminin bütün diğer Greklere teşmil edilmiş olmasile izah edilebilir. Esasen Eskiçağda Asurlular da ilk defa İonlarla temas gelmiş olduklarından Asur vesikalarında Grekler Jawani yahut İamâni olarak geçmektedir ⁴⁴. Buna göre türkçedeki Yunan kelimesi ihtimalki bilvasıta bu eski şark ananesine dayanmaktadır ⁴⁵.

Nova Roma şeklinde Roma isminin İstanbul'a da verilmesi neticesinde şark milletleri ilk önce doğu Roma imparatorluğuna, sonraları ise umumiyetle batı ülkelerine *Rum* memleketleri demişlerdir. Anadolu Selçuklularına *Rum Selçukluları* denilmesini ve Erzurum isminin (Arzan al-Rûm) Arapça şeklini zikretmek bu hususu açıklatmaya kâfidir. Türklerin Avrupa'ya geçişinden itibaren ise *Rum*

⁴² Bk. R. Mayer, aynı. esr. s. 132 vd.

⁴³ Her ne kadar şehre, Nova Roma, Νέα Ῥώμη, δευτέρα Ῥώμη, Βυζαντιάς Ῥώμη, ἡ ἑϕ'α Ῥώμη, Secunda Roma gibi isimler de verilmişse de bunlar fazla tutunamamışlardır. Bk. Oberhummer, Constantinopolis, s. 1.

⁴⁴ Bk. Bengtson, Philologus, 92, 1937, s. 148 vdd.; Afif Erzen, Kilikien bis zum Ende der Perserherrschaft, 1940, s. 58, 66; Bengtson, Griechische Geschichte, 1950, s. 69.

⁴⁵ Yukarı Ren havalisindeki batı German kabilelerinden "Almann"ların ismini Fransızların diğerlerine de teşmil ederek, hepsini kendi dillerince Allemand(e) tesmiye etmeleri bu hususta bir misal teşkil edebilir. Halbuki Almanlar kendilerine Deutsche, Deutscher ve memleketlerine Deutschland demektirler.

tâbiri daha ziyade Avrupa kıtasına tahsis edilmiş ve Trakya, Makedonya gibi batı ülkelerile Anadolu arasındaki farkı belirtmekde kullanılmıştır. Anadolu, Rumeli; Anadolu Hisarı, Rumeli Hisarı; Anadolukavağı, Rumelikavağı gibi isimler aradaki coğrafi farkları açıkça göstermektedir ⁴⁶.

Byzantion yalnız coğrafi mânada kullanılmakla beraber şehir halkına 'Ρωμαῖοι ile birlikte Βυζάντιοι de denilmiştir ⁴⁷. Burada Byzanslılar tâbiri Byzantion'lu mânasına geldiği gibi Romalı yahut Roma vatandaşı tâbirinin müradifi olduğundan herhangi bir milliyeti ifade edemez. Bununla beraber muahhar devirlerdeki müelliflerin ve bilhassa yeni zamanlardaki Fransız âlimlerinin Doğu Roma imparatorluğunu ve kültürünü Byzans ismi altında mütalâa etmeleri modern ilim dünyasında da bu terimin yerleşmesine sebep olmuştur. Bugün Byzans imparatorluğu, Bizans sanatı gibi tâbirleri artık ilmî literatürden çıkarmak pek mümkün değilse de, resmen 1453 e kadar Doğu Roma imparatorluğunun devam etmiş olduğunu söylemek de faydasız değildir.

Constantinopolis isminin esas resmî isim olduğunu şundan da anlamakdayız ki, Lâtin milletleri gerek konuşma dilinde gerekse edebiyatlarında şehri bu adla anmışlar ve yakın zamanlara kadar bütün batı milletleri de aynı ismi kullanmışlardır. Yalnız İslâm milletlerinin umumiyetle *Zarigrad* (Caesar şehri) tesmiye ettiklerini bilmekdeyiz. Buna mukabil Arap tarihçilerinde öteden beri Constantinopolis'den muharref olarak *Costantiniyye* şekli görülmektedir ⁴⁸. Bazı eski Türk müelliflerinde İstanbul yanında Costantiniyye yazıldığı gibi Osmanlı sikkelerinde de bu şekil muhafaza edilmiştir ⁴⁹. Bu da bize şark milletlerinin şehrin hakikî, resmî adını kendi lisanelarına göre, ifade ettiklerini ve Türklerin Byzanslı değil Constantinopolis'i zaptetmiş olduklarını göstermektedir.

Bilhassa üzerinde durulması gereken bir mesele de şehrin Türkler tarafından İstanbul tesmiye olunması ve Osmanlı imparatorluğunun merkezi olarak yeni bir hüviyet kazanmasıdır ⁵⁰. İstanbul ke-

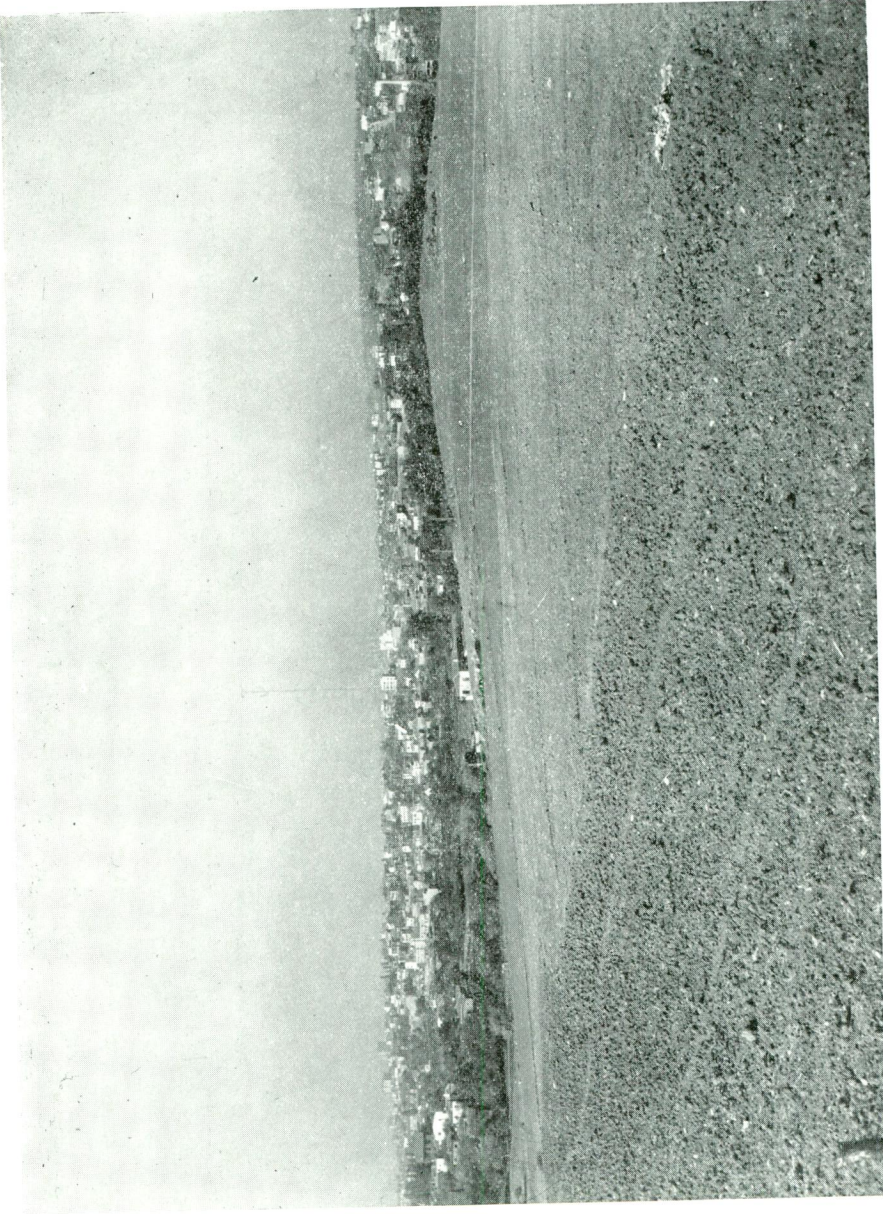
⁴⁶ Krşl. Oberhummer, ayn. esr. s. 2.

⁴⁷ Krşl. Oberhummer ayn. esr. s. 1 ve 2.

⁴⁸ Bk. s. 148 vd.

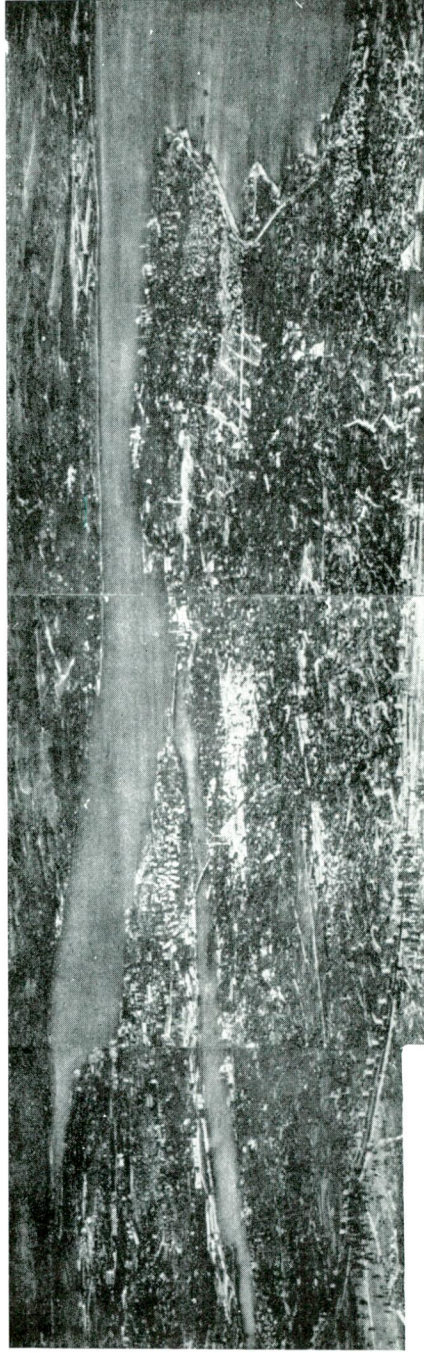
⁴⁹ Bk. s. 149 vd.

⁵⁰ Fatih tarafından İstanbul'un zaptı ile burasının payitaht olması Konsantin'in imparatorluk merkezi itihaz ettiğinden daha büyük bir ehemmiyeti

Res. 1 — Fikirtepe prehistorik iskân sahasının genel görünüşü.

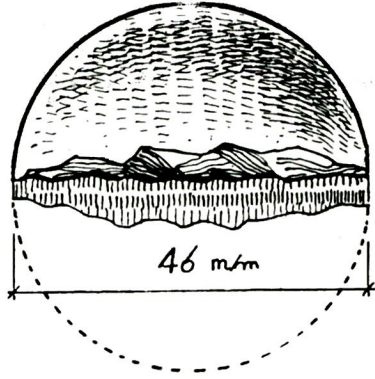

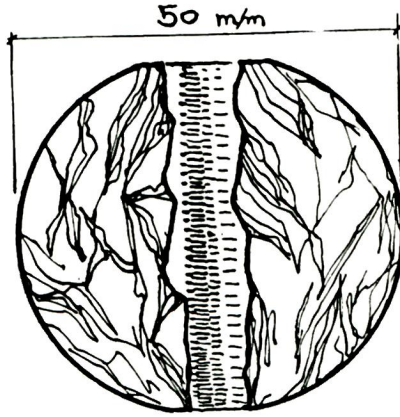
Res. 2 — İstanbul şehrinin Panoraması.

(Bu resim 1918 de Alman fotografları subayı Teymen Linke tarafından çekilmiş olup "E. Manbourny.—Th. Wiegand: Die Kaiserpaläste von Konstantinopel zwischen Hippodrom und Marmara-Meer, Berlin-Leipzig, 1934," adlı eserden alınmıştır.)

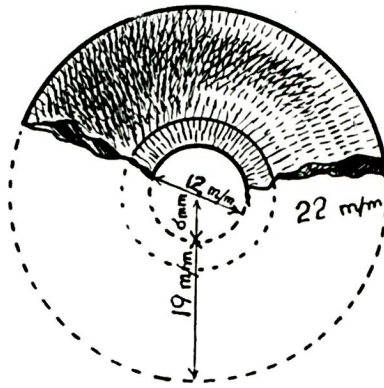

a

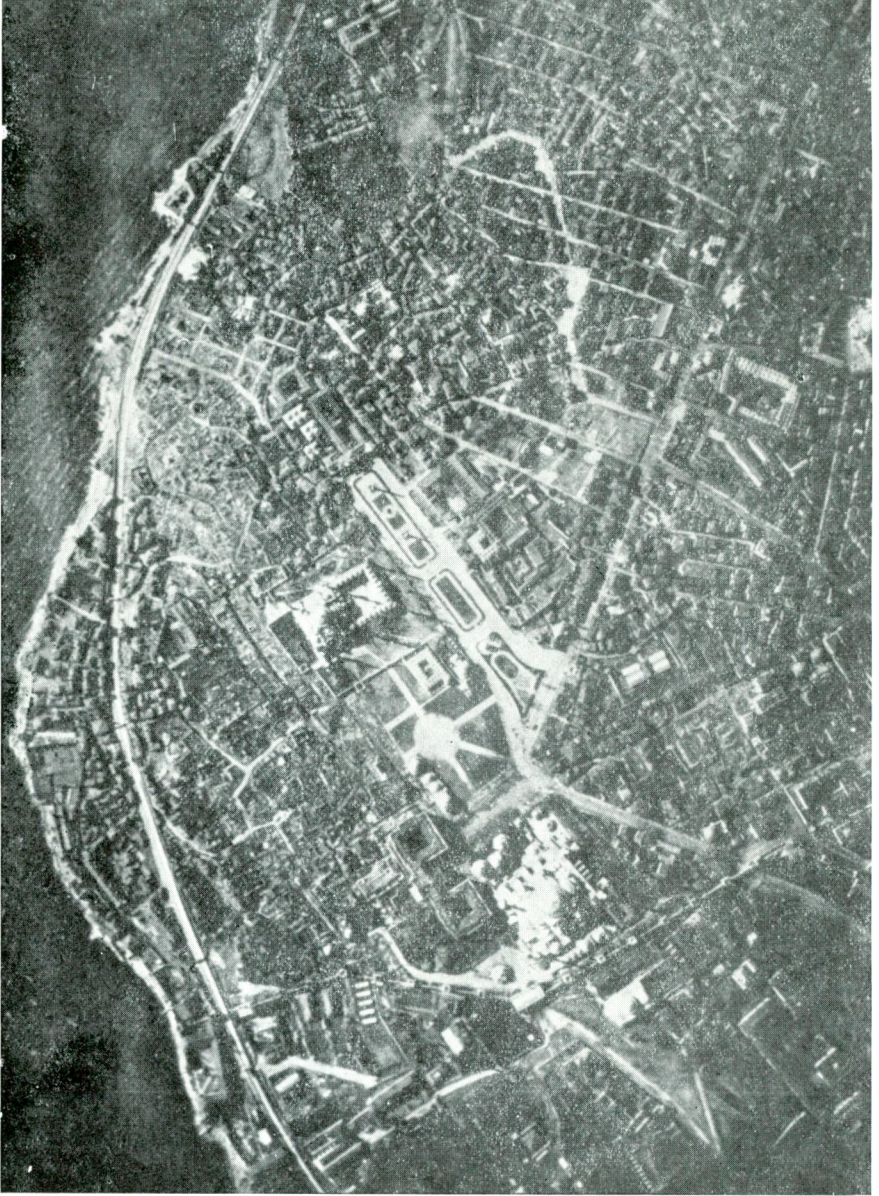

b

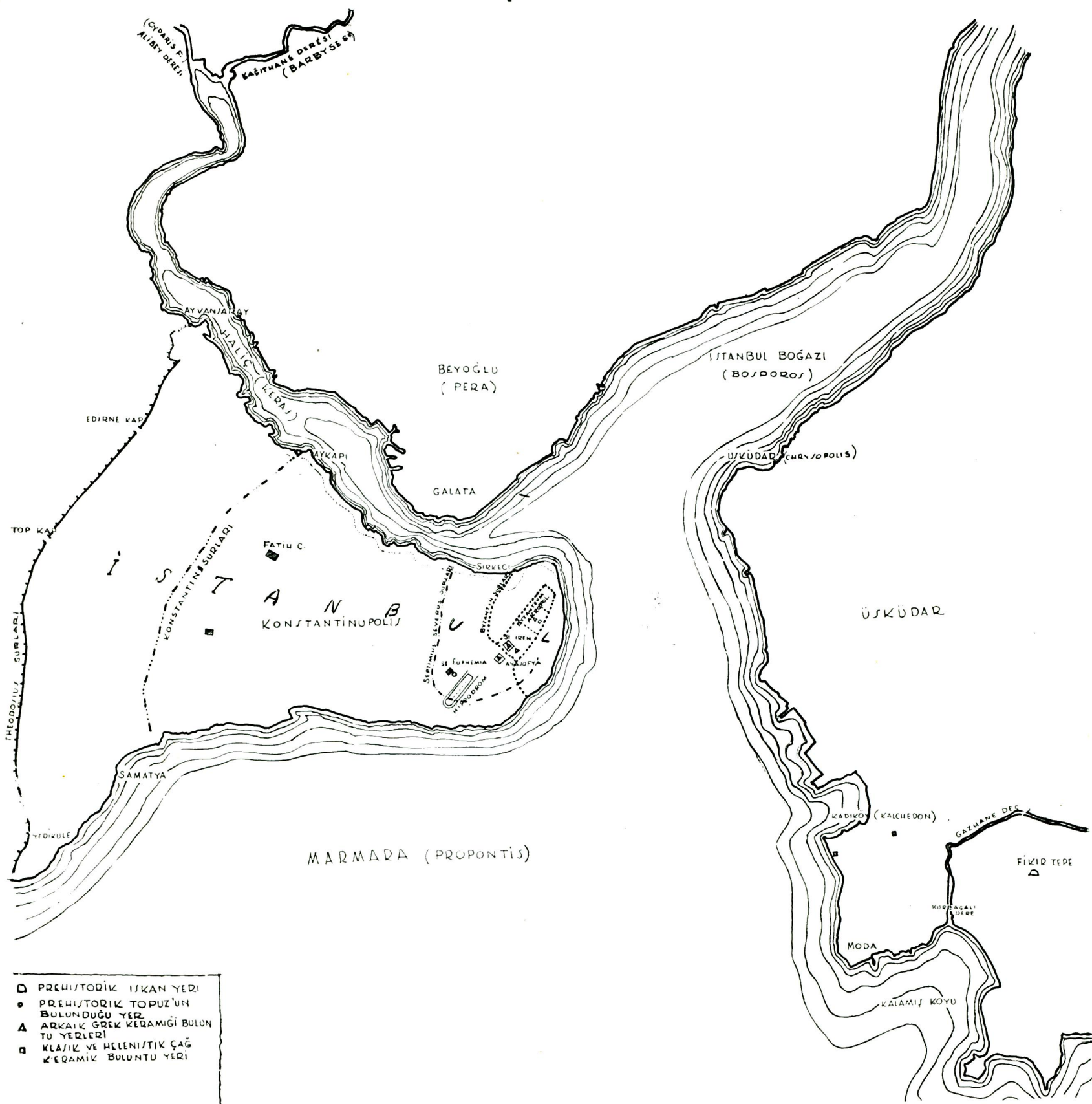

c

Res. 3— Prehistorik topuz parçası.

Res. 4— Hippodrom, Ayasofya, Sultan Ahmet camii ve civarının 1916 da havadan alınmış resmi.

Harita. I -- İstanbul Şehri

limesi hakkında birçok âlimler fikir beyan etmişlerse de maalesef katî bir izah şekli elde edememişlerdir ⁵¹. Uzun zamanlar İstanbul'un (Stanbul, İstambul, İstambol) εἰς τὴν Πόλιν 'den ştikak etmiş olduğu umumiyetle kabul edilmiştir. Bu iştikakı ilk defa XVII. asrın ortasında yaşamış olan Selânikli Romanos Nikephoros'un vulger gramerinde görmekteyiz. Yazma halinde Paris'de Millî kütüphanede bulunan bu eserde müellif "Unde fit ὡς τὴν πόλιν pro εἰς τὴν πόλιν ad urbem (id est, Constantinopolim) per excellentiam. Πόλιν enim nullam aliam urbem vocant Graeci, solam verò Constantinopolim per excellentiam: Sed alias omnes urbes. . . Ab isto igitur εὖν πόλιν Turcae fecerunt doricè Σταμπολ, mutato η in α ⁵²" demektedir. Bundan E. Jacquet (Journ. Asiat. IX, 458), Pisichari ve ondan da Du Cange gibi müellifler almışlardır ki, müteakib eserlerin esas kaynağını sonuncu müellifin [Glossar. med. et. inf. Graec. (1687)] isimli kitabı teşkil etmiştir.

Aşağıda bahis mevzuu edeceğimiz gibi, bu iştikaka karşı Dethier (Der Bosphor, 1876)den beri enerjik bir şekilde hücumla geçilmişse de maalesef memleketimizde halâ sözü geçen eski iştikak revaç bulmakta ve mesele muayyen eserlere istinad edilerek bir taraflı mütalâa edilmektedir. Nitekim Fakültemiz Tarih Dergisi'nde (cilt VI, sayı 9, 1954, s. 187-192), "Stanbul (İstanbul) kelimesinin etimolojisine dair bir deneme" adı altında bir makale neşretmiş olan H. Berberian eski literatüre dayanarak İstanbul şeklinin *eis tin polin* veya *stin poli*'nin değişik bir şekli olduğunun kabul edildiğini ileri sürmekte ve D. Hesseling'in Türkçenin vokal armonisine göre mezkûr kelimenin münhasıran Türkçe ve Türkler tarafından kullanıla geldiğini münakaşa ve redde çalışmaktadır (Bk. s. 188 v.d.). Esasen muharrir (s. 188) de açıkca "Bu denemenin tek mevzuu İstanbul'un istinpolin veya stinpoli'den Türkler tarafından değiştirilmiş bir şekil olmadığının ispatıdır" gibi peşin bir hükümle işe başladığından tarafsız bir ilim adamı gözile hareket edeceğinde şüphe uyandırmıştır. Filhakika muharrir tezini ispata çalışırken s. 190 dan itibaren hemen, hemen yalnız Ermeni müelliflerinin kayıtlarını nazarı

haiz olmuştur. Bu hâdise ile şehir dünya tarihi bakımından büyük tahavvüle uğrayarak yeni bir kuruluşa sahne olmuş addolunabilir. Fakat bu mesele sahamız haricinde kaldığından ancak işaret etmekle iktifa edebileceğiz.

⁵¹ Paris, Bibl. Nat. Mss. Gr. No. 2604. Bk. Journ. Asiat. IX, 1832, s. 458 vdd.; Oberhummer Constantinopolis, 1899, s. 2.

itibare almış, Hesseling'in zikrettiği müelliflerin hiçbirinin Türk olmadığını kaydettikten sonra netice olarak *stin*'in *stana* inkılâp etmesi keyfiyetinin de "Khatay gibi tamur veya tamar'ın Ermenice'de mevcut bulunduğunu gözönünde tutarak bu değiştirmeyi de batılılara atfetmekden ihtiraz" edeceğini, yani Ermenice'ye atfedilmesi lâzım geldiğini ifade etmiştir.

Halbuki hakikatın hiç de böyle olmadığını ve en eskisi XIV. asra giden Ermeni müelliflerinden çok daha eski müelliflerde İstanbul kelimesinin ne şekilde kaydedilmiş olduğunu aşağıda göreceğiz :

1— X. asır müelliflerinden Mesudî (التنبیه والإشراف)⁵³ de aynen şöyle demektedir :

أَنْ الرُّومَ يَسْمَوْنَها إِلَى وَقْتِنَا هَذَا الْمُؤَرِّخَ بِهِ كِتَابِنَا «بُولِينُ» وَإِذَا ارَادُوا
الْعِبَارَةَ عَنْهَا أَنَّهَا دَارُ الْمَلِكِ لِعَظْمَاهَا قَالُوا «اسْتَنْ بُولِنُ» وَلَا يَدْعُونَهَا الْقُسْطَنْطِينِيَّةَ
وَإِنَّمَا الْعَرَبُ تَعْبِرُ عَنْهَا بِذَلِكَ.⁵⁴

2— XIV. asır müelliflerinden İbni Batuta ise⁵⁵

وَأَحَدُ الْقَسْمِينَ مِنَ الْمَدِينَةِ يُسَمَّى اسْطَنْبُولَ بِفَتْحِ الْهَمْزَةِ وَإِسْكَانِ الصَّادِ
وَفَتْحِ الطَّاءِ الْمَهْمَلَتَيْنِ وَسُكُونِ النُّونِ وَضَمِّ الْبَاءِ الْمَوْحَدَةِ، وَأَوْ مَدِّ الْوَاوِ وَهُوَ بِالْعُدُوءِ
الشَّرْقِيَّةِ مِنَ النَّهْرِ وَفِيهِ سَكْنَى السُّطَّانِ وَأَرْيَابُ دَوْلَتِهِ وَسَائِرُ النَّاسِ.⁵⁶

Burada İstanbul kelimesinin nasıl okunacağı veya okunduğu vazıh bir şekilde gösterilmiştir. İbni Batuta aynı eserin başka bir yerinde yine İstanbul'dan şu şekilde bahsetmektedir :

⁵² Biz burada Osmanlı meskûkâtında mühim bir yer tutan İslâmbol ve Konstantiniyye gibi, eski matbu kitapların üstünde dahi bulunan Dersaadet ismi üzerinde durmayacağız.

⁵³ Kitâb A-TANBIH WA'L-Ischrâf, Auctore al-Masûdî, Bibliotheca Geographorum Arabicorum, Leiden, 1893, Edit. M. G. De Goeje, s. 138 vd.

⁵⁴ Krşl. E. Jacquet, Journ. Asiat. 1832, s. 460 vd. Jacquet de Mesûdî'nin yukarıdaki kaydını almış ve kıymetlendirmiştir. H. Berberian ise Jacquet'yi zikretmekle beraber bu hususu tamamen meskût geçmektedir. Şu halde H. Berberian ya Jacquet'nin makalesini görmeden onu ikinci elden zikretmiştir, yahutta bilerek sükûtu tercih eylemiştir.

⁵⁵ Bk. Voyages D'IBN BATOUTAH, par, C. Defremery et Le Dr. B. N. Sanguinette, Tom sec. Paris (1854) s. 431 ve 437.

⁵⁶ «Le reste de la population Grecque» olarak naşir tarafından «سائر الناس» tercüme edilmiştir. Bk. ayn. esr. s. 431. Bu oldukça serbest bir tercümedir.

مانستار : عمره الملك جرجيس والد ملك القسطنطينية وسنذكره وهو بخارج
اصطنبول مقابل الغلطة.⁵⁷

3— XIV. asır müelliflerinden Vartan'ın Ermenice coğrafyasında ise *Esdampol* olarak zikredilmektedir⁵⁸.

4— İspanyol elçisi Clavijo'nun seyyahatnamesinde (1403) “Escomboli” olarak geçmektedir⁵⁹.

5— Bilhassa meşhur Alman seyyahı Joh. Schiltberger'in (1426) vermiş olduğu malûmat çok kıymetli bir vesika olarak kabul edilebilir. Schiltberger eserinde İstanbul'dan bahsederken şöyle demektedir: “Constantinopel hayssen die Chrichen Istimboli und die Thürcken hayssends Stambol; und gegen der stat über ligt ein Stat die hayst Pera und die Kriechen hayssentz Kalathan”⁶⁰.

6— Yakut'da coğrafya lûgatinde İstanbul maddesinde bu ismin tellâffuzunu açıklamıştır: اصطنبول : بسكون النون وضم الباء الموحدة
وسكون الواو ولام هو اسم لمدينة القسطنطينية وهناك يُبسَط القول فيها إن
شاء الله تعالى.⁶¹

7— İbn al-wardi'nin Türkçeye tercüme edilen eserlerinden biri olup 'Ali bin Abdurrahman tarafından *Acaibül mahlûkat* ismi altında İstanbul'un fehinden önceki zamana ait tercümede şöyle denilmektedir: ۱) [ديرلر] اصطنبول وبوكه قسطنطينية وبوكه
اوج بجقلو معظم شهر در اكي طرف دكيز وبرطرف قرويه در طقوز ميلدر

⁵⁷ Bk. Ayn. esr. s. 437. Naşir اصطنبول kelimesini Eşthanboûl olarak yazmıştır. İbn Batuta'nın türkçe tercümesinde (اصطنبول) استانبول olarak tahşiyet edilmiştir bk. استانبول ، محمد شريف ، سياحنامه ابن بطوطه ، مترجمي داماد حضرت شهريارى ، استانبول (1333—1335) s. 393.

⁵⁸ Bk. E. Jacquet, Journ. Asiat. 1892, s. 459; Oberhummer Constantinopolis, s. 2.

⁵⁹ Bk. D. Hesseling, Revue des Études Grecques, 1890 (Tom. III) s. 192.

⁶⁰ Jh. Schiltberger's Reisebuch, herausgeg. von Valentin Langmantel, Tübingen, 1885, s. 45.

⁶¹ Jacut's Geographisches Wörterbuch, F. Wüstenfeld Erster Band ت۱ (1866) Leipzig, s. 300.

بغايت محکم باروسى وار ويکسکلکی يکرم بر ارشوندر وچوره سنده بر فصل
چکلمش....⁶²

8— İstanbul'un fethinden önce ikinci Murat devrinde yazılmış Türkçe tarihî takvimlerde de İstanbul kelimesi (s. 22) üç defa اسطنبول İstanbul (s. 58), استنبول (s. 60) استنبول = İstanbul olarak kaydedilmektedir ⁶³.

Zikrettiğimiz bu kaynaklardan en eskisi olan Mes'udî eserindeki kayıta kitabının telif tarihine kadar (yani zamanına kadar) Rumların « بولین » (Būlīn) tesmiye ettiklerini, paytaht olması dolayısıyla bir ibare halinde toplamak istedikleri zaman « استن بولن » (Aştanbūlīn) Estantbulin dediklerini, ve hiçbir zaman Costantiniye demediklerini yazmaktadır. Bu kayıt bize yeni Grekçede akusatif'in datif yerine kaim olduğunu ve bu şeklin benzer bir takım lokatif şekillerinden biri olacağını göstermektedir ⁶⁴. Mes'udî'nin sözleri şu hususu da aydınlatmaktadır ki, halk ağzında kısaca Bulin tesmiye edilen şehre münevver dilinde Estantbulin denilmekle beraber Constantinopolis'in bir müradifidir. Binaenaleyh İstanbul'un Constantinopolis'den iştikak etmiş olduğu, mümkün değildir. Bu müellifin zamanına kadar Bulin ve Estantbulin şekillerinin kullanılmış olması İstanbul kelimesinin menşeyi ve tarihi bakımından da hayli ilgi çekicidir. Zira bu duruma göre İstanbul εις τῆν πόλιν (şehre veya şehirde) gibi bir sözün bozulmuş bir şekli olmayıp doğrudan, doğruya imparatorluk merkezinin X. asırdan çok daha önceleri kullanılmış bir isimdir. “Şehre yahut şehirde” sözünün gayet uydurma bir hikâye ile şehrin ismi haline gelmesi mânâsızdır ve bu şekilde hiçbir şehir ismine tesadüf edilmemiştir ⁶⁵. Esasen İstanbulun ismine

⁶² Bk. Franz Taeschner, Ein altosmanischer Bericht über das Vorosmanische Konstantinopel, Roma, 1940, s. 183-184. F. Taeschner ileri sürdüğü delillerle eserin İstanbul'un zaptından önce telif edilmiş olacağını isbat etmektedir.

⁶³ Bk. Osman Turan, İstanbul'un Fethinden önce yazılmış tarihî takvimler, Ankara, 1954, s. 23, 59, 61.

⁶⁴ Bk. E. Oberhummer, Constantinopolis, s. 3.

⁶⁵ Du Cange den beri yapılmış bir izaha göre, şehre giden köylülere Türklerin şehrin ismini sormaları üzerine onların “şehre, eis ten polin” demelerinden İstanbul kelimesi meydana gelmiştir.

analoji olarak fetihden önceki devre ait bir takım coğrafî adlara tesadüf edilmektedir ki, başlıcaları şunlardır: İsnik (Nikaia), İsnik- (Nik)-mit (Nikomedia), İstendil (Tenos), Setines (Atina), Stalimene (Lemnos), Stanco, İstanköy (Kos), Satalia (Adalia) ⁶⁶.

Bu misaller gösteriyor ki, İstanbul'dan başka diğer bir takım şehirlerin ve coğrafî mevkilerin başına (is) yahut ('s)prefiksi ilâve etmek suretile eski orijinal şekiller oldukça değişmiştir. Zikredilen isimlerin değişmelerinde her biri için İstanbul'un içinde olduğu gibi (Bk. s. 150 not 65) hikâyeler bulmaya çalışmak büsbütün yersiz ve imkânsızdır. Bu isimlerin bir kısmı İstanbul'un zaptından önce Türk hâkimiyetine geçmiş yerlerdir. Hele İstanköy ismindeki köy kelimesi bu tesmiyenin tememile Türkler tarafından yapıldığını ve İstanbul için çok mükemmel bir analoji teşkil edeceğini göstermektedir. Yakut şehrin ismini (Aştanbül) «اصطنبول» İbni Batuta ise (Aştanbül) «أصطنبول» olarak kaydetmiştir. Her iki müellif aynı yerde Costantiniye'yi de zikretmekle beraber İstanbul kelimesinin okunuşunu izah etmişlerdir ki, buna göre ismi *Eştanbül* şeklinde yazmak icabetmektedir (Bk. s. 148—150).

Aşağı, yukarı hem zaman olan her iki müellifin ismin okunuşunu aynı şekilde tarif etmesi bizim için çok kıymetlidir. Zira bu suretle XIII. ve XIV. asırda bugünkü telâffuza yakın bir söylenişin mevcudiyetini öğrenmiş bulunuyoruz. XIV. asırda yaşamış en şayanı itimat ve eski Ermeni müellifi olan Vartan'ın coğrafyasında şehrin isminin Esdampol ve İspanyol elçisi Clavijo'nun seyyahatnâmesinde (1403) Escomboli olarak geçmesi bu müelliflerin ismi kendi lisanslarının telâffuzu ile yazmış olduklarına delâlet etse gerektir.

Konumuz için en şayanı dikkat malûmatı İstanbul'un fethinden bir hayli önce Şarka gelmiş olan meşhur Alman seyyahı Joh. Schiltberger vermektedir ⁶⁷. Bu müellif yukarıda (s. 149)de aynen aldığımız cümlesinde "Grekler Constantinopol'u İstimboli ve Türkler

⁶⁶ Bk. E. Oberhummer, Constantinopolis, s. 3 ve orada zikredilen eserler; E. Kalinka, Der Name Stambul, Klio, 17 (1921) s. 265 vd.

⁶⁷ Schiltberger Münih'den 1394 tarihinde ayrılmış ve 1427 de avdet etmiştir. Kendisi 28 Eylül 1396 Nikopolis (Nigebolu) savaşında Türkler tarafından esir edildiğine göre, bu tarihten daha önce Anadolu'ya gelmiş olması lâzımdır. Bk. J. Buchan Telfer, R. N., The Bondage and Travels of Johann Shiltberger, s. VII vdd.; s. XVIII vdd.

Stambol tesmiye ediyorlar...” demektedir. Burada apaçık bir şekilde görülüyor ki, Türkler İstanbul’un fethinden önce dahi Greklerin telâffuzunu aynen almamışlar bilâkis şehri oldukça değişik bir tarzda tesmiye etmişlerdir. Türklerin şehri adlandırmasile Greklerin adlandırması arasındaki bariz farkı açık bir şekilde kaydeden bu Avrupalı bitaraf müellifin verdiği malûmatın doğruluğundan hiçbir suretle şüphe edilemez⁶⁸. Zaten her iki tesmiyeyi birbiri ardından zikretmesi de her türlü endişeyi ortadan kaldırmaktadır. Schiltberger, Yıldırım Bayazıt zamanında XIV. asrın sonlarında Türkler nezdinde bulunduğuna göre, onun bildirdiği tesmiyenin bir hayli önce Türkler tarafından vücutte getirilmiş olduğunu kabul etmek lâzımdır. Burada açıkça olarak *stim* veya *tim*’in daha XIV. asrın ortalarından beri Türkler tarafından *stam* haline konulmuş olduğunu görmekteyiz⁶⁹. Binaenaleyh E. Hesseling’in Türkçe sesli harf ahengi icabı -i’nin -a’ya tahavvül etmiş olduğu ve böylece yalnız Türkçe ve Türkler tarafından kullanılan Stambul (söylenişi İstanbul) kelimesinin teşekkül etmiş bulunduğu hakkındaki esaslı açıklaması tarihî bir hakikate de dayanmaktadır⁷⁰.

Hal böyle iken H. Berberian İstanbul şeklinin Türkçe olmayıp Ermenice olduğunu ispat etmek için İstinpolin veya stinpoli’nin Türkçe vokal ahengi kanununa göre *istinbol* ve *istinbol* telâffuzunu intac edeceğini iddia etmesi beyhude bir gayrettir. Zira yukarıda zikrettiğimiz gibi Schiltberger gayet vazih bir tarzda *istimboli* şeklinin Grekçe, *Stambol* yani İstanbul şeklinin ise Türkçe ve Türkler tarafından kullanıldığını yazmaktadır. Binaenaleyh Berberian’ın bahsettiği Ermeni müelliflerinde geçen *ı* ile *ıstımbol* veya *ıstinbol* şekli Türkçeden değil, Grekçeden Ermeni telâffuzu ile Ermeniceye nakledilmiş olmalıdır⁷¹. Ermeni müelliflerinde geçen *ıstımbol* yahut

⁶⁸ Bk. D. Hesseling, (Istambol) Revue des études Grecques, III, 1890, s. 193 ve not 2.

⁶⁹ Krşl. H. Berberian ayn. esr. s. 192. Berberian’ın Stan’ı Ermeniceye mal ve Türkçeden nez etmek için telâşlı bir ifade ile serdettiği iddialar her türlü ilmî esasdan mahrumdur.

⁷⁰ Bk. D. Hesseling, ayn. esr. s. 194 vdd.

⁷¹ Bk. H. Berberian, ayn. esr. s. 189 vdd. İnebolu ve Sizebolu bu hususda misal teşkil edemezler. Zira İnebolu’nun eski ismi (İonopolis=Abonutichos)dur.

(I) da benzer şekildedir.

İstanbul şekli Türkçeye mal edildiği halde yine aynı dilde ve hattâ aynı müelliflerde görüldüğü iddia edilen İstanbul şeklinin Ermeniceye atfedilmesi muharririn ilimde takip ettiği gaye hususunda bizi aydınlatmaktadır.

İstanbul'un fethinden bir hayli önceki devirde yazılmış Türkçe eserlerde şehrimizin ismi, Constantiniyye'nin müradifi olarak « اصطنبول » « اسطنبول » ve « استنبول » şeklinde yazılmış olup selâhiyetli naşirler bunu *İstanbul* okumuşlardır ⁷². Fetihden evvel bizzat Türk müellifler tarafından da İstanbul olarak yazılmış olması, bu şeklin Türkler tarafından vücade getirilmiş olduğunu ispata kâfidir. İlk müelliflerin kelimeyi bazan « صط » ile yazmış olmaları, başlangıçta şehrin isminin İstanbul telâffuz edilip sonraları şive icabı İstanbul şeklinde söylendiğini muhtemel kılmaktadır. Nitekim Anadolu'nun birçok yerlerinde bugün bile (Elmas, Elma) gibi kelimeler alma ve almas şeklinde telâffuz edilmektedir. İstanbul şivesinde Türkçe ahenk kaidesine muhalif, fakat bir incelik ifade eden buna benzer birçok misal bulmak mümkündür.

Görüldüğü üzere, gerek zikrettiğimiz kaynaklardaki kayıtların gerekse modern müelliflerin bu mevzudaki yazılarının tetkiki şehrimizin isminin XIV. asrın ortasından beri *İstanbul* şeklinde Türkler tarafından yazılmış ve söylenmiş olduğunu meydana koymaktadır.

Belki de 600 senedenberi dilimizde, tarih ve edebiyatımızda kullandığımız Türkçe bir tesmiyeyi, İstanbul ismini değiştirmek hususunda son zamanlarda bazı fikirler ileri sürülmüştür. İstanbul ismini— yukarıdaki tetkikimize göre lisanımızın öz malı addolunacağından —değiştirmek için ne bir sebep ve nede bir ihtiyaç vardır. Kaldı ki Avrupa'nın birçok meşhur şehirlerinin isimleri ait oldukları milletlerin lisanlarından iştikak etmemektedir. Meselâ: Viyana, Wien (Vindobona) ⁷³, Kolonya, Köln (Colonia) Lâtineden ⁷⁴,

⁷² Bk. Franz Taeschner, Ein altosmanischer Bericht über das Vorosmanische Konstantinopel, Roma, 1940, s. 184 vd.; Osman Turan, İstanbul'un fethinden önce yazılmış tarihî takvimler, Ankara, 1954, s. 23, 59, 61.

⁷³ Bk. Brockhaus K. L. Bd. 16, s. 702, 712. Viyana Romalıların Tuna bölgesindeki sabit karargâhlarından biri idi.

⁷⁴ Bk. Brockhaus, Bd. 10, s. 499. Köln bir Roam askerî kolonisi olan Colonia Agrippina'nın inkişafı ile vücade bulmuştur.

Londra (London) Kelteçeden ⁷⁵, Marsilya, Marseille (Massalia) ve Nis, Nice (Nikaia) Grekçeden, (Roma), Etrüskçeden ⁷⁶ gelmektedir. Komşumuz Yunanistan'ın baş şehri Atina'nın esası 'Αθήνη ise Yunanca olmayıp —Yunanlılardan önceki— Anadolu, Ege ve Yunanistan'ın en eski sekenesinin konuştuıkları müşterek dile ait bir yer ismidir ⁷⁷.

⁷⁵ Bk. Ancylopaedia Britannica Vol. 14 (1929) London s. 362.

⁷⁶ E. Bosch, Roma Tarihinin Anahatları, İstanbul, 1940, s. 5 ve 6.

⁷⁷ Krşl. Martin P. Nilsson, Geschichte der Griechischen Religion, München, 1941, Bd. I, s. 326.

SUMMARY

THE FOUNDATION OF THE CITY OF ISTANBUL AND IT'S NAMES

A culture similar to that of Troy dated to the beginnings of the III. millennium B.C. is found at the Gelibolu peninsula and even all over the coast up to Chalcidice. However some remainders found at the area of Phrygia-Bithynia (Demirci Höyük), which are of the same date as of Troy (B.C. III. Millennium), show that sometimes the cultures of the Balkan countries have penetrated into the north western parts of Anatolia. This situation shows that at the very beginning of the prehistoric period people have begun to cross the Bosphorus and the Dardanelles and that Istanbul has begun to be settled from the beginning of the history of humanity. The results of the digs being made also prove this fact. During the first world war J. Miliopulos has found prehistoric settlements at Kadıköy and Pendik. Later on other places have also been found. Especially the prehistoric dig being made at Fikirtepe at Kadıköy, by Prof. K. Bittel, since two years has given very interesting results. We can derive the following historical results from the information given by Prof. Bittel :

1) The remainders found at Fikirtepe show that this settlement is earlier than Troy I and goes up to the IV. millennium B.C., which shows that there is a local culture at the north west of Anatolia at that date.

2) The ceramic found here being different in shape and decoration than those found at Anatolia and south eastern Europe and having an original character itself, makes clear that these people had not penetrated here from somewhere else. Only a slight resemblance can be found with the remainders found at Yalova. Therefore we should look to Anatolia rather than to Europe to find the origin of this culture.

3) It is very interesting to find the oldest local culture of Anatolia, without its being destroyed, at the point of passage between

Asia and Europe. As a consequence we understand that this place has been deserted at that time and not settled again.

4) According to the Fikirtepe remainders it is not possible, for the present, to say that this culture went as far as Bithynia or Thrace. However we can accept that Istanbul at the opposite side of Bosphorus, which is suitable for prehistoric settlements, has also been occupied at the same date. Therefore, the remainders of Fikirtepe are valuable evidences which prove that Istanbul has been settled at the IV. millennium B.C.

At the excavation made by Schneider in 1942 at Sultan Ahmed, between St. Euphemia Martirion and the Hippodrome, is found a part of a mace made of very hard, green-gray stone. Although this prehistoric piece has not been found in a certain culture layer it is sure that it has not come from somewhere else to this acropolis. This also proves definitely that this place has been settled a long time ago (fig. III).

Besides this the excavations made by Muzaffer Ramazanoğlu at Hagia Sophia and St. Irene and that made by Aziz Ogan in the second court yard of the Topkapı Palace prove clearly that these places were settled in the early archaic period and perhaps even during the Phrygian migration.

The migration of the Phrygians and other Thracian people from the Balkans to Anatolia at the end of the XIII. century B.C. is an invasion of various interruptions rather than a rapid and sudden flow. Therefore it is very natural for some of the Phrygian tribes to keep Istanbul, a very important place, under invasion. Nevertheless the results of philological researches also prove this fact (cf. p. 136 f.).

In the oldest written historical sources the first name of our city is shown as Byzantion (Βυζάντιον). P. Kretschmer proposes the idea that the Phrygians have brought this name from the Balkan peninsula and later on the Greeks, who settled on the old settlements of Thracians and Illirians on the hill of the Topkapı palace, have accepted this name Byzantion. But it is very probable that Byzantion is an old Anatolian name as those with the -nt- suffix in the III. millennium B.C., because according to the legend Keras (Golden Horn) has taken its name from Jo's daughter Keroessa.

Keroessa is the mother of Byzas (Βύζας), the hero who founded the city. Keroessa is a typical old Anatolian name with a -ssa suffix. Therefore, the name of the mother of the founder of the city also shows the character of the names of the III. millennium B.C. in Anatolia.

Taking into consideration some versions of the legend of foundation, Robert Mayer places the first Greek colony at the far end of the Golden Horn. But this is not correct, because this legend is not a Greek myth but is native and besides, the place at the end of the Golden Horn does not in any way suit the Greek polis. Furthermore no trace of Greek settlement has been found at this region, but on the other hand protocorinth, archaic and classical ceramics have been found at the excavations at Hagia Sophia and Topkapı Palace. Besides, we see a complete polis, surrounded with walls, just at this region, in historical sources since VI. century B.C. Therefore the first Greek colony should also be settled on the acropolis of Topkapı.

All along the ancient history, up to the time of foundation of the eastern Roman Empire, the city bore the name of Byzantion. According to Th. Preger, Constantine changed the name of the city to Constantinupolis at 326 A.D., and at the festivities held on the 11th May of 330, not only the foundation of the city but also the foundation of the second Empire city (Nova Roma) was celebrated. This fact is also accepted by other scholars. Aside these names, although other names had been given to the city, it kept the name of Constantinupolis up to 1453, but the natives of the city were called Romans as those in the other cities of the empire. Thus there was a Byzantine city and it's natives but officially there was not a Byzantine government and a Byzantine nation. By the foundation of the eastern Roman Empire the name Byzans was abandoned and Constantinupolis took its place. Consequently the Turks captured not Byzans but Constantinupolis and in place of the eastern Roman Empire they established the Ottoman Empire. This case is also proved by the fact that at the manuscripts of the eastern nations and on the Ottoman coins only the name (Konstantiniye) is used. After it became the capital of the Turkish Ottoman Empire the city was founded once more and its architecture gained dimension.

As to the name of Istanbul, it is not true that the name came from (εις την πόλιν) "eis ten polin" which means "to the

city". According to the legend, during the invasion when the peasants were asked by the Turkish soldiers where they were going, they answered 'eis ten polin'. This is a thoroughly false belief and never a name to a city has been given in such a way.

We find the names "Būlin", "Aştānbūlin" (استن بولن) beside Konstantiniyye in Mesudi's book, a X. century scholar, and in the books of later scholars. This shows that according to new Greek accusativ took the place of datif and that this is one of the similar locativ forms. The name Isnik (Nikaia) is a good example showing that by the addition of the prefix (is) the original name is changed (cf. p. 148 ff).

Joh. Schiltberger, a XIV. century German traveller, writes that the Greeks call the city 'Istimboli' while the Turcs call it 'Stambol' (İstanbul). This shows clearly that even before the invasion the Turcs named the city differently than the Greeks and almost like that used now. Besides some of the Turkish scholars before the time of invasion call it directly 'İstanbul'. Perhaps the name Istanbul was accepted 600 hundred years ago by the Turcs and lived in our history and literature and after the republic evolution it was accepted as the official name of the city all over the world.

ŞÂH-NÂME'NİN YAZILIŞ TARİHİ VE FİRDEVSİ'NİN SULTAN MAHMUD'A YAZDIĞI HİCVİYE MESELESİ HAKKINDA *

AHMED ATEŞ

Büyük dâstanî eseri ile İran ve dünya edebiyatlarında müstesna bir mevki'i olan şair Firdavsi-i Tûsî'nin hayatının ne kadar karanlıklar ile dolu olduğu herkesçe mâlumdur. İlk kaynaklardan başlayarak, onun hakkında verilen bilgiler, çok defa en küçük bir tarihî tenkide dayanamayacak kadar çürüktür. Bu bilgilerden istifade edilerek Firdavsi'nin hayatı ve eserinin yazıldığı zaman hakkında bazı neticelere varılmak istenince, bir kaynağın verdiği bilgiye göre varılan neticenin, dâima bir diğerinin verdiği bilgi ile nakzedilmekte olduğu görülmüştür¹. Bizzat Firdevsi'nin verdiği bilgiler ile tarihler, bu karışıklığı daha fazla arttırmaktadır. Meselâ *Şâh-nâme*'nin bazı nüshalarında, yazılış tarihi 384 (994) olarak görülür²; diğer bir kısmında ise 400 (5×80, veya yalnızca 400/1009) tarihi bulunmaktadır. Türlü nüshalarda bu tarihleri gösteren beyitlere bakılacak olursa, insanın karşısına o kadar değişik beyitler çıkmaktadır ki, Firdavsi'nin bunların hangisini gerçekten söylemiş ol-

* Cambridge'de toplanmış olan 23. Müsteşrikler Kongresinde 27 Ağustos 1954 günü okunmuş olan tebliğin türkçesidir.

¹ Bk. Th. Nöldeke, *Das iranische Nationalepos, zweite Auflage*, Berlin-Leipzig, 1920; farsçaya tercümesi Buzurg-i 'Alavî, *Hamāse-i millî-i İrân*, Tahran, 1327 h.ş. (*İntişârât-i Dānişgāh-i Tahrân*, nr. 25), s. 41-42; 'Abd al-Vahhâb 'Azzâm, *al-Şâh-nâme. Nazamahâ bi'l-fârisiyya Abû al-Ķâsim al-Firdavsi va tarcamahâ naşran al-Fath b. 'Alî al-Bundâri*, Kahire, 1932, s. 47; H. Massé, *Firdousi et l'épopée nationale*, Paris, 1935, s. 54.

² Al-Bundâri'nin arapçaya tercümesinde yalnız bu tarih vardır, bk. neşr. 'Abd al-Vahhâb 'Azzâm, c. II, s. 276. British Museum'de bulunan bir nüshanın sonunda 389 tarihi (bk. Nöldeke, *Hamāse-i millî-i İrân*, s. 43, 46 ve oralarda gösterilen kaynaklar ve H. Massé, *anılan eser*, s. 73 v.dd.), hiç nazarı dikkate alınmamıştır. Çünkü bunu gösteren beyitlerin Firdavsi'ye değil, müstensihâe âit olduğu ve orada bulunan tarihin de 389 değil, 689 olduğu anlaşılmıştır, bk. Buzurg-i 'Alavî, *mezkûr tercüme*, s. 43, not 1.

duğunda tereddüt hasıl olmaktadır¹. Bundan başka Firdavsî'nin eserinin türlü yerlerinde verdiği tarihler birbirileriyle mukayese edilirse, bunların da birbirine uymadığı görülür. Meselâ, çok defa işaret edildiği üzere, Firdavsî eserini 384 (994) veya 400 (1009)'de bitirdiğini ve bu sırada 80 yaşına yakın olduğunu söylemektedir. Fakat bir başka yerde, Sultân Maḥmūd hükümdar olduğu zaman (387/997), yaşının 58 olduğunu söyler. Bu takdirde, yalnız ikinci tarih alınsa, 400'de 80 yaşında değil, 71 yaşında olması icabeder. Sonra bir yerde yaşının 63 olduğunu söylüyor, bunu mlüteakip Sultân Maḥmūd'u methediyor. 400 yılında 80 yaşında olsa, 63 yaşında iken 383 yılında olması ve Sultân Maḥmūd 387'de hükümdar olduğuna göre, onu hükümdar olarak meth etmemesi icabederdi².

Böyle mütalâalara dayanılarak yapılan araştırmalar, kaynakların verdiği bilgilerin birbirileriyle ne kadar uyumsuz olduğunu göstermekten başka bir neticeye varmamıştır denilebilir. Firdavsî'nin *Şāh-nāme*'sini ne zaman yazdığı meselesi de böyledir. Şimdiye kadar, bu hususta, yukarıda zikredilen ve nereden çıktığı belli olmayan bazı beyitlere bakılarak, *Şāh-nāme*'nin ilk defa 384 (994)'de yazıldığı, sonra 400 (1009)'de esere son şekil verildiği neticesine varılmak istenmiştir³. Bununla beraber, bu tarihlere neden dolayı itimat etmek lâzımgeldiği asla izah edilmiş değildir; bilâkis çoğu zaman Firdav-

¹ Firdavsî, *Şāh-nāme*, Tahran, 1314 h.ş., c. IX s. 3017 (J. Mohl basmasından naklen)'de şu şekilde olan beyit,

ز هجرت شده پنچ هشتاد بار   که گفتم من این نامه شهریار
Üniversite Kütüphanesi F 1504 nüshasında

ز هجرت شده چار صد سال بار   بنام جهان داور کردگار
Üniversite kütüphanesi F 1406 nüshasında :

ز هجرت شده پنچ و هفتاد بار   که گفتم من این نامه شهریار
şeklinde dir. Üniversite kütüphanesi F 1407 nüshasında ise hiç yoktur. Bir başka nüshada ise :

ز هجرت شده سیصد از روزگار   چو هشتاد و چار از برش بر شهر
Bir başkasında,

ز هجرت سه صد سال و هشتاد و چار   بنام جهان داور کردگار
şeklinde görülmektedir. Bu ve daha başka rivâyet farkları için bk. Zabîh Allâh Şafâ, *Ḥamâsa-sarâ'i dar İrân*, Tahran, 1324 h.ş., s. 175, not 1 ve krşl. Th. Nöldeke, *anılan eser*, s. 43, not. 1.

² Krşl. 'Abd al-Vahhâb 'Azzâm, *anılan eser*, s. 48 ve başka yerlerde.

³ Bk. meselâ H. Massé, *anılan eser*, s. 66—67, Zabîh Allâh Şafâ, *anılan eser*, s. 176.

sî'nin, bir tarih zikrettiği yerlerde, takribî ifâdeler kullandığı ileri sürülmüştür.

Bununla beraber, zannediyorum ki, bizzat *Şâh-nâme*'de, hiç olmazsa onun bugün elimizde bulunan son şeklini ne zaman aldığını gösteren ve Firdavsi'nin yanlış yapması mümkün olmayan ve nedense şimdiye kadar hiç dikkat edilmemiş olan bazı bilgiler bulmak imkânı vardır. Bu da *Şâh-nâme*'nin ilk mukaddimesinde bulunan Sultân Maḥmūd hakkındaki methiyeden çıkarılabilir. Bütün eserin tamamlanmasından sonra yazıldığı kabul edilen ve öyle olması icabeden bu methiyede, Firdavsi bir rü'yasını anlatarak, muhteşem bir topluluk ortasında, tahta oturmuş olarak gördüğü bir hükümdarın kim olduğunu sorar, kendisine şu cevap verilir¹:

یکی گفت این شاه روم است و هند	ز قنوج تا پیش دریای سند
به ایران و توران و را بنده اند	برای و فرمان او زنده اند...
ز کشمیر تا پیش دریای چین	برو شهریاران کنند آفرین...

“Biri dedi: —“Bu Rum ile Hind'in şahıdır, Kannûc'dan Sind denizi önüne kadar, İran ile Turan'da herkes ona kuldur, onun düşünce ve buyruğu ile yaşar.... Kışmir'den Çin denizine kadar, hükümdarlar onu ta'zim ederler...”

Sonra Firdavsi, Maḥmūd'un akraba ve kumandanlarından bahsederek, şöyle der¹:

شده هر یکی شاه بر کشوری	روان نام شان در همه منبری
نخستین برادرش کهتر بسال	که در مردمی کس ندارد همال
ز گیتی پرستنده فر نصر	زید شاد در سایه شاه عصر
کسی کش پدر ناصرالدین بود	پی تخت او تاج پروین بود...
ودیکر دلاور سپهدار طوس	که در جنگ بر شیردار دفسوس
ببخشد درم هر چه یابد ز دهر	همی آفرین جوید از دهر بهر

¹ Nşr. J. Mohl, *Le livre des rois, publ. trad. et commenté*, c. I, Paris, 1838, s. 24 v.dd.; J. A. Vullers, *Liber regum qui inscribatur Schahname*, c. I, Lugdini Batavarum, 1877, s. 12—13; Tahran, 1314 h.ş., c. I, s. 12—13; Ün. Kütüp., F 1406, var. 17 b; F 1407, var. 14 b.

“...Herbiri bir ülkeye şah olmuştur, adları bütün minberlerde (hutbelerde) okunmaktadır. Birincisi yaşca küçük kardeşi olup, erkeklikte benzeri yoktur. Cihanda Naşr'ın ihtişamının kulu olan, devrin hükümdarının gölgesinde şâd olarak yaşar. Bir kim-senin babası Nâşir al-Dîn olunca, onun tahtının ayağı Cevzâ'nın başı üzerinde olur.

“Öteki Tūs'un kahraman valisidir ki, savaşta arslana meydan okur. Felekten eline geçen her serveti başışlar, dünyada nasip olarak yalnız takdir ve medih arar.”

Bu beyitlerden evvelâ bir son tarih çıkarmak mümkündür. O da burada adı geçen Abu 'l-Muzaffar Naşr b. Sebüktigin'den çıkar. Bu şahıs, Firdavsî'nin söylediği gibi, Sulţân Maḥmūd'un küçük kardeşidir ve 389 (999)'da, Emîr 'Abd al-Malik, Fâ'ik, Begtozun ve Abu 'l-Ḳāsim Sîmcürî'nin birleşik kuvvetlerini Merv civarında maḡlûp ettiği muharebede, Maḥmūd'un ordularının sağ cenahına kumanda etmiş, muharebenin zaferle neticelenmesinden sonra, Horasan'a *sipahsâlâr* tayin edilmişti¹. Bundan sonra kendisine 393 (1003)'de Sîstân valiliği de verilmiş ve o, ölünceye kadar, bu iki vazifeyi birden muhafaza etmiştir². Firdavsî'nin memleketi olan Tūs da emir Abu 'l-Muzaffar Naşr'ın ülkesine dahildi. Firdavsî, ondan hayatta olarak bahsettiğine göre, onun o zaman gerçekten hayatta olması lâzımdır ve Firdavsî'nin bu hususta bir hata yapmış olması tasavvur edilemez. Emir Naşr 412 (1021—1022)'de ölmüş-tür³. O halde *Şâh-nâme*'nin yazılması için kabûl edilebilecek en son tarih bu 412 (1021—1022) tarihidir.

Yukarıda alınmış olan beyitlerden bir de aşgarî tarih çıkarılabilir. Mâlûmdur ki, Maḥmūd Gaznavî, Hindistan'a doğru yaptığı seferlerde, her yıl yeni bir yer veya ülke zaptetmiştir. Firdavsî met-hiyesinde, Maḥmūd'un ülkesinin hudutlarını anlatırken, Hindis-tan'da birçok yerlerin adını bildiği halde⁴, açıkça yalnız birkaç

¹ Al-Manîni, *al-Faḥ al-vahbî 'alâ Târîḥ Abî Naşr al-'Utbî*, Kahire, 1286, c. I, s. 301—312; Muḥammad Nâzîm, *The Life and Times of Sultan Mahmud of Ghazna*, Cambridge, 1931, s. 44—45, diğer kaynaklar orada gösterilmiştir.

² Al-'Utbî (al-Manîni), *anılan basma*, c. I, s. 389; Gardîzî, *Ḳayn al-aḡbâr*, nşr. M. Nâzîm, s. 67, 79; Muḥammad Nâzîm, *mezkûr eser*, s. 152.

³ Bk. Gardîzî, *mezkûr basma*, s. 79; M. Nâzîm, *mezkûr eser*, s. 152.

⁴ Bk. meselâ *Şâh-nâme*, Tahran, 1314 basması, c. VIII, s. 2250. Burada Sind, Candal, Multan, Kişmir zikredilmektedir. Bundan başka yerlerde meselâ Danbar ve dâima Ḳannûc ile beraber anılan (bk. meselâ, *anılan basma*, c. VIII, s. 2461 v.b.) Mây bulunmaktadır.

yer zikrediyorsa, bunların o zamanlar Sultân Maḥmūd'un ülkesine dahil olduğu, veya onun hududunun hemen yanında bulunduğu neticesini çıkarmak icab eder; yani buna göre yukarıki beyitlerde bahsedilen yerlerin zaptedildikleri tarihler bulunacak olursa, bunlar asgarî tarihi verecektir. Bu beyitlerde Kişmir ve Ḳannūc'dan bahsedilmektedir. Kişmir, ilk olarak, 406 (1015)'da Sultân Maḥmūd tarafından istilâ edilmiştir¹; Ḳannūc ise 409 (1019)'da zaptedilmiştir². O halde *Şāh-nāme*'nin son şeklini aldığı zaman için kabûl edilebilecek asgarî tarih 409 (1019)'dan sonraki bir tarihtir. O halde *Şāh-nāme* son şeklini 409—412 (1019—1022) yılları arasında almış olmalıdır.

Şāh-nāme'nin metninde bu tarihleri te'yid edecek bazı kayıtlar bulmak mümkündür. Evvelâ Firdavsî, Aşkânîyan bölümünün başında, Horasan'da çıkan bir kıtlıktan ve Sultân Maḥmūd'un haracı bağışlamasından bahseder³. Bu hâdise 401 hicrîde vukua gelmiş ve 402 mahsulü alınıncaya kadar devam etmişti⁴. Sâniyen, Firdavsî, *Şāh-nāme*'de, mukaddmeden sonra Sultân Maḥmūd'dan bahsettiği ilk yerde⁵, onun veziri Fazl b. Aḥmed'i de 8 beyit ile methediyor⁶. Firdavsî, farsçanın büyük bir hâmisi olan ve daha Maḥmūd Ğaznavî'nin Horasan valiliğinden beri onun yanında bulunan bu vezirden çok şeyler ümid etmekte idi. *Şāh-nāme*'nin mukaddemesinde bulunan Sultân Maḥmūd methiyesinde ise, bir tek beyitle ve adı anılmadan bir vezirden bahsedilmektedir. Bu vezir Fazl b. Aḥmed olsa idi, Maḥmūd Ğaznavî'de olduğu gibi, ilk ümidleri boşa

¹ Muḥammad Nâzım, *anılan eser*, s. 104 v.d. ve orada gösterilen kaynaklar.

² Muḥammad Nâzım, *anılan eser*, s. 110 v.d. ve orada gösterilen kaynaklar.

³ Bk. *Şāh-nāme*, Tahran, 1314 basması, c. VII, s. 1921.

⁴ Al-'Utbi (al-Manîni), *mezkûr basma*, c. II, s. 125—128; Zabîḥ Allāh Şafā *mezkûr eser*, s. 177.

⁵ Nşr. J. Mohl, c. IV, s. 4—6; nşr. Vullers, s. 1272; Tahran, 1314 basması, s. 1272 v.d.

⁶ Bu medhiye şu beyitleri ihtiva eder :

که هرگز نشانش نگردد جهان	یکی فرش گسترده شد در جهان
نشستنگه فضل بن احمد است	کجا فرش را مسند و مرقد است
به پرهیز داد و بدین و برای	نبد خسروان را چنان کدخدای
خرد در سر نامداران ازوست	که آرام این پادشاهی بدوست
پرستنده شاه و یزدان پرست	گشاده زبان ودل و پاک دست
پراگنده رنج من آمد بمر	زدستور فرزانه دادگر
پسندیده از دفتر راستان	به پیوسته این نامه باستان
بزرگی و دینار و افسر دهد	که تا روز بیری مرا بر دهد

çıkmiş bile olsa, onun adını anar ve birkaç medih beyti ilâve etmeği ihmal etmezdi. Onun bu sükûtu herhalde ancak mezkûr vezirin ölümü ile izah edilebilir. Bu vezir 404 (1013)'de hapsedilmiş ve aynı yılda hapiste ölmüştü ¹. O halde bu vâkıa da *Şâh-nâme*'nin son yazılış tarihinin, hemen ittifakla kabûl edildiği üzere, 400 (1009)'de değil, ondan daha sonralarda aranması icap ettiğini gösterir.

Bu tarih, bu bedihî görünüşü ile, Firdavsi'nin hayatının hiç olmazsa mühim bir safhasını aydınlatılabilir ki, o da eserin Maḥmūd Ğaznavi'ye takdiminden sonra, Firdavsi'nin ma'ruz kaldığı haksızlık ve hiciv meselesidir. En eski kaynaklardan başlayarak, türlü türlü şekillerde anlatıldığına göre, Firdavsi kendisine verilen ümidinden az câizeyi bir hamamcı ile bir bozacı arasında taksim edip, Gazne'den kaçmış ve yüz beyitlik bir hicviye ile Sulṭân Maḥmūd'u hicv etmiştir. Herkeşçe bilinen bu hikâye, ma'ruz kaldığı ciddî tenkitlere rağmen ², bir çokları tarafından bir gerçek olarak kabûl edilegelmiştir ³. Hattâ bundan dolayı farsça edebiyatı teşvik ve farsçanın Hindistan'a yayılmasını temin ederek, İnan dil ve edebiyatına, İnan'ın tanıdığı herhangi bir hükümdardan daha çok hizmet

¹ M. Nâzım, *anılan eser*, s. 135; kaynaklar orada gösterilmiştir; Zabîḥ Allâh Şafâ, *Ḥamâsa-sarâ'î dar İrân*, s. 177 (burada onun 401 / 1010'e kadar vezir olduğu söyleniyor).

² Burada not 1'de zikredilen eserlere bk. Maḥmūd Ğaznavi aleyhindeki hicviyenin üslup bakımından *Şâh-nâme*'nin diğer kısımları ile bir olması, Mîrzâ Muḥammad Kâzvinî'nin düşündüğü gibi, bunun muhakkak Firdavsi'nin kaleminden çıkmış olduğunu isbat etmez. Bu, hicviyenin *Şâh-nâme*'nin türlü yerlerinden alınmış beyitlerden meydana getirilmiş olması ile kolayca izah olubanılır. M. Nâzım'ın (bk. *anılan eser*, s. 158, not 1) zikrettiği Maḥmūd Hân Şîrânî (*Urdu mecmuası*, 1921—23)'nin makalelerini göremedik. M. Nâzım'a göre, o da bu hicviyenin mevsuk olmadığını söylemiş ve hiciv beyitlerinin *Şâh-nâme*'nin türlü yerlerinden toplanmış olduğunu göstermiştir. Ancak ilk husustaki delillerinin ne olduğu bizce meçhuldür. 'Abd al-Vahhâb 'Azzâm da (bk. *anılan eser*, mukaddime, s. 62, not 1) hiciv şiirinden 7 beytinin *Şâh-nâme*'nin türlü yerlerinden alınmış olduğunu göstermiş ve Firdavsi'nin böyle bir hicviye yazmış olduğundan şüphe ettiğini söylemiştir. Ancak bu hususta serdettiği deliller, bilhassa yanlış olarak Firdavsi'ye isnad olunan *Tüsuf u Zulaḥâ* mesnevîsinin mukaddimesine dayanmaktadır. Bu eserin Firdavsi'ye âit olmadığı şimdi hemen hemen kat'î olarak meydana çıkmış olduğundan bundan çıkarılan deliller tabii olarak kıymetlerini kaybetmiştir.

³ J. Mohl, *anılan eser*, önsöz, s. 34 v.dd.; Th. Nöldeke, *anılan eser*, farsça tercümesi, s. 50 v.dd.; Mîrzâ Muḥammed Kâzvinî, *Çahâr maḳâle* hâşiyeleri, Leyden-London, 1910 (*GMS*, 11), s. 191; H. Massé, *anılan eser*, s. 90; Zabîḥ Allâh Şafâ, *anılan eser*, bilhassa s. 183.

etmiş olan Sultân Maḥmūd, en bilgili ve en anlayışlı âlimler tarafından bile, garip bir şekilde tenkit edilmiştir. Sultân Maḥmūd Gaznavî'nin böyle hareket etmesinin sebepleri de araştırılmış, şu neticelere varılmıştır: Firdavsî'nin şi'î olmasına mukabil, Sultân Maḥmūd koyu sünnî idi; Sultân Türk ırkından olduğu halde, *Şâh-nâme* Türkleri bir dereceye kadar kötülüyordu ve İran kahramanlarını ve şahlarını yükseltiyordu; nihayet, bu sahte hicvîyedeki bir beyte dayanılarak, Sultân bir köle oğlu olduğu için, büyük ve hakikî hükümdarların yaptıklarını dinlemeğe tahammül edemezdi.

Halbuki bu fikirler, biraz yakından tetkik edilirse görülür ki, hiçbir esasa dayanmamaktadır. Evvelâ hikâyede, en eski kaynak olan *Çahâr makâle*'deki şeklinde bile, çok mühim bir yanlış vardır. Çünkü bu hikâyeye göre, Firdavsî memleketine döndükten sonra, Tabaristân'a Âl-i Bâvand'den Şahriyâr'ın yanına gitmiş, sözde hiciv müsveddelerini de onun isteği üzerine tahrip etmiştir. Aynı metin, doğru olarak, bu hâdisenin Ahmed b. Hasan al-Maymandî'nin vezirliği zamanında vukua geldiğini söyler. Bu şahıs 404 (1014)'de vezir olmuştur; burada bahis konusu olan Şahriyâr da olsa olsa Şahriyâr b. Dârâ olacaktır ki, 38 senelik uzun bir hükümdarlıktan sonra, 396 (1006)'da Kâbûs b. Vaşmgîr tarafından öldürülmüştü ¹.

Sultân Maḥmūd'un *Şâh-nâme*'yi beğenmesine mâni olan sebeplere gelince, Firdavsî —'Ali hakkındaki bazı beyitleri gerçekten mevsuk olsa bile— *Şâh-nâme*'sinin mukaddemesinde Abû Bekr, 'Omar ve 'Oşmân'ı medh etmiştir; bu, sünnî bir hükümdarın, eseri müsâmaha ile karşılaması için kâfi bir sebep teşkil eder. Şunu da gözönünde bulundurmak lâzımdır ki, gerçi Sultân Maḥmūd Karmatî'leri takip ettirmişti; fakat Firdavsî şi'î bile olsa, bu onun Karmatî olduğunu isbat etmez. O halde mezhep ayrılığı, Maḥmūd Gaznavî'nin eseri beğenmemesi ve yeter derecede takdir etmemesi için bir sebep teşkil edemez.

Maḥmūd Gaznavî'nin bu eseri irkî sebepler ile takdir etmediğini düşünmek, onun devrinde ırk hususundaki telâkkiyi nazarı itibara almamak olur. Çünkü bizzat Firdavsî Turanlılar ile İran

¹ Bk. St. Lane-Poole, *Düvel-i İslâmîye*, türkçe tercüme Halil Edhem, İstanbul, 1927, s. 194; E. de Zambour, *Manuel de généalogie pour l'histoire de l'Islam*, Hanovre, 1927, s. 187.

lıları, Farîdün'un oğulları olan Tūr ve İr'in nesillerinden gelen iki kardeş kavim saydığı gibi ¹, meselâ Maḥmūd Ğaznavî'nin şâiri Farruḥî, İlig-hân'lar ile anlaşmak isteyen hükümdarı bu kararından vazgeçirmek için, bir kasidesinde şöyle der ²:

بایرانی چگونہ شاد خواهد بود تورانی
 پس از چندین بلا کامد ز ایرانشهر بر توران
 هنوز ارباز جوئی درزمینشان چشمه هایابی
 ازان خونها کزیشان ریخت تیغ رستم دستان
 بجای آنکه تو کردی برایشان در کترشاهها
 حدیث رستم دستان یکی بود از هزار افسان

“İran ülkesinden Turan'a gelen bu kadar belâdan sonra, Turanlı İranlı ile nasıl şâd olacak? Ararsan, topraklarında, Dastân oğlu Rustam'ın kılıcının onlardan döktüğü kanlardan hâlâ binlerce pınar bulursun. Ey Şah, senin Keter'de onlara yaptıkların yanında Dastân oğlu Rustam'ın hikâyesi binlerce efsânenen bir efsâne hâline geldi.”

Aynı fikir etrafında devam eden bu kasidenin pek açık olarak gösterdiği gibi, Maḥmūd Ğaznavî için hakikî bir ırk meselesi asla bahis mevzuu olmamıştır, İranlılar da onu millî ideallerinin müşahhas timsali saymışlardır.

Nihayet Maḥmūd Ğaznavî'nin “köle-zâde” olması dolayısı ile Şâh-nâme'ye takdir etmemesine gelince, Firdavsi böyle bir şeyi asla düşünmemiştir; çünkü onu, meselâ şu beyitlerinde olduğu gibi, Keyânî tahtının hakikî vârisi ve padişah oğlu padişah saymaktadır ³:

خروشی شنیدم ز گیتی بلند   کز اندیشه شد سر و تن بی گزند
 فریدون بیدار دل زنده شد   زمین وزمان پیش او بنده شد

¹ Bk. Zabîh Allâh Şafâ, *anılan eser*, s. 568 v.dd.

² *Divân-i Hakîm Farruḥî-i Sîstânî*, nşr. ‘Abd al-Rasûlî, Tahran, 1311 h.ş., s. 258 v.dd., beyit 10—12.

³ Nşr. J. Mohl, IV, 8; Tahran, 1314, c. V, s. 1274.

“Cihanda yüksek bir ses duydum: —Baş ve vücud endişeden kurtuldu. Uyanık gönüllü Feridun canlandı, yer ve zaman onun önünde kul oldu.”

Veya ¹ :

ابوالقاسم آن شهریار جهان کزو تازه شد تاج شاهنشهان

“O cihan hükümdarı Abu 'l-Ḳāsim ki, şahlar şahının tacı onun sâyesinde yenilendi.”

Veya ² :

پدر برپدر شهریارست شاه بنازد بدو گنبد هور و ماه

“Şah, Sultân Maḥmūd, padişah oğlu padişaktır, güneş ve ayın kubbesi onunla gururlanır.”

Bütün bunlardan daha garip olanı da, şüphesiz, Firdavsî gibi bir şairin Maḥmūd Ğaznavî gibi bir hükümdarı hicv etmiş olduğunu tasavvur etmektir. İran edebiyatında bu ve bundan çok sonraki devirlerde böyle bir hâdisenin bir tek benzerini göstermek kabil değildir. Mas'ūd-i Sa'd-i Salmân ile Hâkânî gibi, belki gerçekten haksız muamelelere maruz kalmış olan şâirlerin örneği gözönündedir. Onlar Maḥmūd Ğaznavî ile mukayese edilemeyecek hükümdarlar tarafından haps edilmiş oldukları hâlde bile, bu hükümdarlar için hicviye yazmamışlardır. Bundan başka Firdavsî gibi seksen yaşına yaklaşmış bir kimsenin böyle bir hicviye yazdıktan sonra, Sultân Maḥmūd'un ülkesi içinde ve dışında, onun takibinden kurtulabilmesi tamamiyle imkânsız olurdu. Yalnız bu vâkıaları gözönünde bulundurmak, bu hicviyenin sonraları *Şâh-nâme*'nin türlü yerlerindeki beyitlerden terkip edilmiş olduğunu kabûl etmek için kâfi gelirdi.

Ohalde bütün bu rivâyetler nereden çıkmaktadır? Ve Firdavsî'nin Maḥmūd Ğaznavî ile son münasebetleri ne olmuştur? Eğer yukarıda gösterilen tarih kabûl edilirse, bunu izah etmek çok kolay olacaktır: Firdavsî 409 veya 410 h. senesinde, eserine son şeklini verdikten sonra, Maḥmūd Ğaznavî'nin kardeşi Abu 'l-Muzaffar Naşr b. Sebüktiğin veya Tûs valisi ve Maḥmūd'un gözde kuman-

¹ Tahran, 1314 basması, c. VI, s. 1555.

² Tahran, 1314 basması, c. VII, s. 1809.

danlarından Arslan al-Câzib'in tavassutu ile ¹, onu Gazne'ye gönderdi. Maḥmūd Gaznavî, eseri takdir ederek veya sırf edebiyatı himaye için, hükümdarların bâzan yaptıkları gibi ², şaire çok miktarda çivit gönderdi. O zamanki vesait ve imkânlar ile bir kimsenin Tūs'dan Gazne'ye gitmesi, orada eseri takdim ederek câizeyi alıp geri dönmesi en az bir yıl süreceğinden, ihtiyar şâir bu sırada ümid ettiği serveti beklerken ölmüştür (411 h.)³. Bundan az sonra, bir kervan yükü ile hükümdarın ihsanı gelince, bu hâdise halk üzerinde belki şairin ölümünden daha çok tesir yaparak, muhayyilesinde türlü hikâyelerin ve bu arada kaynakların bize naklettiklerinin çıkmasına sebep olmuştur.

Görülüyor ki, teklif edilen tarih, yalnız kabûl edilebilir bir tarih değil, aynı zamanda Firdavî hakkında uydurulan hikâyelerin neden ve nasıl çıktığını da izah edebilecek olan bir tarihtir.

¹ Bk. *Şâh-nâme*, Tahran, 1314 basması, c. IX, s. 2868 :

چو سالار شاه این سخنهاى نغز	بنواند .بيند بيا كيزه مغز
ز گنجش من ايدو شوم شادمان	.....
وزان پس كند ياد بر شوريار	مگر تخم رنج من آيد ببار

Burada bahsedilen *sâlâr-i şâh* Horasan umûmî vâlisi Abu'l-Muzaffer Naşr veya Tūs vâlisi Arslan Câzib (Arslan al-Câzib) olabilir ki, Firdavî her ikisini de methetmiştir.

² Bk. Meselâ *Çahâr maḳâle*, nşr. M. M. Kazvîni, s. 53. Nizâmî-i 'Arûzî burada bir şiirini beğenen Kutb al-Dîn Muhammed'in kendisine Varsâd kurşun ocaklarının istihsalini bir müddet için verdiğini anlatır. Muhammed Mu'în, isimlerini vermediği bâzı kimseler ile beraber, bu kelimeyi *Nayl* (= "ihsan") okumak istemektedir (*Çahâr maḳâle*, Tahran, 1331 h.ş., s. 80, not 5) ki, bunun için şimdilik bir sebep yoktur.

³ Firdavî'nin 411 h. yılında öldüğüne göre. Eğer Firdavî, bazı kaynaklarda görüldüğü üzere, 416 h. de ölmüş ise, bu şahsın eseri takdim etmek için, Sultân'ın müsait bir zamanını beklemek üzere, oldukça uzun bir müddet Gazne'de kaldığı kolayca kabûl edilebilir.

LA DATE DE LA DERNIÈRE RÉDACTION DE ŞĀH-NĀME DE FIRDAVSĪ-I ṬŪSĪ ET SA SATIRE CONTRE SULTĀN MAĤMŪD *

AHMED ATEŞ

Personne n'ignore que la vie de FirdavsĪ-i ṬŪsĪ, bénéficiant d'une place exceptionnelle dans les littératures persane et mondiale, est pleine d'obscurités. Les renseignements que nous fournissent les sources, sont trop faibles pour résister à une critique historique. Quand on veut décrire la vie de FirdavsĪ en se basant sur les données de ces sources, on s'aperçoit toujours qu'un résultat obtenu d'après l'une de ces sources est contredit par l'autre¹. Les dates que donne FirdavsĪ ne font qu'augmenter cette confusion. Par exemple la date de la composition du *Şāh-nāme* est indiquée dans quelques manuscrits comme l'année 384 (994)², dans d'autres on trouve la date 400 (=5×80, ou bien tout simplement 400/1009). Si l'on compare ces vers donnant la date 400 avec les formes qu'ils ont dans d'autres manuscrits, on trouve tant de variantes ou de vers différents qu'il est impossible de dire lesquels FirdavsĪ a vraiment écrits³. En outre,

* Communication présentée au 23e Congrès International des Orientalistes, tenu en 21—29 Août 1954 à Cambridge.

¹ Cf. Th. Nöldeke. *Das iranische Nationalepos, Zweite Auflage*, Berlin-Leipzig, 1920; traduction persane de Buzurg-i 'AlavĪ, *Ĥamāsa-i milli-i Īrān*, Tahran, 1327 h.ş. (*Intiṣārāt-i Dānişgāh-i Tahrān*, nr. 25), p. 41—42; 'Abd al-Vahhāb 'Azzām, *al-Şāhnāme. Nazamahā bi'l-fārisīya Abu'l-Kāsim al-FirdavsĪ va tarcamahā naşran al-Faṭḥ b. 'AlĪ al-BundārĪ*, Kahire, 1932, p. 47; H. Massé, *Firdousi et l'épopée nationale*, Paris, 1936, p. 54.

² Dans la traduction arabe d'al-BundārĪ il n'y a que cette date. Voy. éd. 'Abd al-Vahhāb 'Azzām, II, 276. A la fin d'un manuscrit se trouvant au British Museum, il y a la date de 389 (999) (cf. Th. Nöldeke, *trad. cit.*, p. 43, 46 et les sources qui y sont indiquées et H. Massé, *op. cit.*, p. 73 et suiv). Mais cette date n'a pas été prise en considération, puisque les vers indiquant cette date ne sont pas de FirdavsĪ, mais d'un copiste et la date qui s'y trouve n'est pas 389, mais 689; cf. Buzurg-i 'AlavĪ, *trad. cit.*, p. 43, note 1.

³ Cf. FirdavsĪ, *Şāh-nāme*, éd. Tahran, 1314 h.ş., IX, 3017 (c'est la reproduction de l'édition de J. Mohl) :

si l'on compare les autres dates données par Firdavsi, on voit qu'elles ne concordent pas. Par exemple, comme on l'a signalé à plusieurs reprises, Firdavsi prétend avoir achevé son ouvrage en 400 (ou bien en 384) et en cette année il avait 80 ans. Mais dans un autre passage, il dit qu'il avait 58 ans quand Sulţān Maĥmūd monta sur le trône, ce qui eut lieu en 387 (997). Il devait, dans ce cas, avoir en l'année 400, 71 ans et non 80, puisqu'il avait dû naître en 329 de l'Hégire. Dans un troisième passage Firdavsi écrit qu'il a 63 ans et quelques vers après il loue Sulţān Maĥmūd comme roi. Mais s'il avait, en 400 de l'Hégire 80 ans, il devrait avoir 63 ans en 383 de l'Hégire et Sulţān Maĥmūd étant proclamé roi en 387, Firdavsi n'aurait pas dû le louer comme roi¹.

On pourrait dire que les recherches faites en se basant sur de telles données n'ont servi à autre chose qu'à montrer l'incompatibilité des renseignements fournis par ces sources. La question de la date de la composition du *Şāh-nāme* aussi n'est pas encore résolue. On a voulu, en se basant sur deux variantes des vers cités plus haut, arriver à ce résultat d'après lequel Firdavsi aurait accompli la première rédaction de son ouvrage en 384 (994) et, après l'avoir revu, il lui aurait donné sa forme finale en 400 (1009)². Cependant on n'a jamais expliqué pourquoi on devrait avoir foi en ces dates; au contraire on a affirmé que Firdavsi, quand il parle des dates, n'emploie jamais des expressions exactes.

Cependant je crois pour ma part qu'on peut trouver dans le

که گفتم من این نامه شهریار
 ز هجرت شده پنج هشتاد بار
 Ce distique a dans le manuscrit F 1406 de la Bibliothèque de l'Université d'Istanbul la forme suivante :

که گفتم من این نامه شهریار
 ز هجرت شده پنج و هفتاد بار
 Dans le manuscrit F 1405 de la même bibliothèque :

بنام جهان داور کردگار
 ز هجرت شده چار صد سال بار
 Dans un autre manuscrit :

چو هشتاد چار از برش بر شهر
 ز هجرت شده سیصد از روزگار
 Et enfin un manuscrit donne cette forme :

بنام جهان داور کردگار
 ز هجرت سه صد سال و هشتاد و چار
 Pour ces variantes voy. aussi Zabih Allāh Şafā, *Hamāsa-sarā'ī dar Īrān*, Tahrān, 1324 h.ş., p. 175, note 1 et Th. Nöldeke, *trad. cit.*, p. 43, note 1.

¹ 'Abd al-Vahhāb 'Azzām, *éd. cit.*, préface, p. 48.

² Cf. par exemple H. Massé, *op. cit.*, p. 66—67, Zabih Allāh Şafā, *op. cit.*, p. 176.

Şāh-nāme des indications sûres, dans lesquelles Firdavsi ne peut pas se tromper, sur la date où il a donné à son oeuvre la forme sous laquelle nous la voyons aujourd'hui. Ces indications se trouvent dans la préface du Şāh-nāme contenant l'éloge de Sulţān Maĥmūd. Dans cet éloge, rédigé après l'accomplissement de l'ouvrage, Firdavsi raconte une de ses rêves: Ayant vu un roi assis sur son trône, au milieu d'une pompeuse suite, il leur demande qui est ce roi¹.

یکی گفت این شاه روم است و هند	ز قنوج تا پیش دریای سند
به ایران و توران و را بنده اند	برای و بفرمان او زنده اند...
ز کشمیر تا پیش دریای چین	برو شهریاران کنند آفرین...

“L'un d'eux me répondit: — “C'est le roi de Rūm et de l'Inde, qui règne depuis Kānnūc jusqu'à la mer de Sind; dans l'Īrān et dans le Tūrān, tous sont ses esclaves. La vie de tous dépend de ses ordres et de sa volonté... Depuis le Kaşmīr jusqu'à la mer de la Chine les rois lui rendent hommage...”

Ensuite Firdavsi se met à louer un frère et un des commandants de Sulţān Maĥmūd¹:

شده هر یکی شاه برکشوری	روان نامشان در همه منبری
نخستین برادرش کهتر بسال	که در مردی کس ندارد همال
زگیتی پرستنده فر نصر	زید شاد در سایه شاه عصر
کسی کش پدر ناصرالدین بود	پی تخت او تاج پروین بود...
ودینگر دلاور سپهدار طوس	که در جنگ بر شیر دارد فسوس
بیخشد درم هر چه یابد ز دهر	همی آفرین جوید از دهر بهر...

“... Chacun d'eux est le roi d'une province, et le nom de chacun est cité sur le *minbar*.”

¹ Cf. éd. J. Mohl, *Le livre des rois*, publ., trad. et commenté, Paris, 1838, I, 24 et suiv; éd. J. A. Vullers, *Liber regum qui inscribatur Shahname*, Lugdini Batavarum, 1877, I, 12—13; éd. Tahran, 1314 h.s., I, 12—13; le manuscrit de la Bibliothéque de l'Université d'Istanbul, F 1505, fol. 17 b; F 1407, fol. 14 b. Il faut ajouter que les traductions de textes de Şāh-nāme que nous citons sont celles de J. Mohl, sauf quelques modifications et corrections nécessaires.

“Avant tous est son frère puîné, que personne n'égale en valeur. Qu'il se réjouisse à l'ombre du roi du siècle, quiconque sur la terre respecte la majesté de Naşr. Si quelqu'un a pour père Nāşir al-Dīn, le pied de son trône sera plus élevé que la couronne des pléiades... Puis le brave gouverneur de Tūs, qui dans le combat affronte le lion, qui répand les biens que la fortune lui donne, et qui ne demande à la destinée que la gloire...”

On peut tirer de ces vers un *terminus ante quem*. Firdavsi parle ici d'Abu 'l-Muzaffar Naşr b. Sebuktigin qui, comme il le dit, est le frère cadet de Sulţān Maĥmūd. Il avait commandé l'aile droite de Sulţān Maĥmūd dans la guerre que celui-ci avait entreprise contre les troupes alliées de l'Amīr 'Abd al-Malik, de Fā'ik, de Begtozun et d'Abu 'l-Kāsim al-Sīmcūrī, et après la victoire il avait été nommé gouverneur général du Ĥorāsān¹. Son frère lui avait aussi accordé, en 393 (1003), le gouvernement du Sīstān et il avait gardé les deux fonctions jusqu'à sa mort². Tūs, ville natale de Firdavsi, se trouvait dans le domaine d'Abu 'l-Muzaffar Naşr. Or si Firdavsi parle de lui comme d'un homme vivant, il devrait être à ce temps là, vraiment en vie et on ne peut pas s'imaginer que Firdavsi se trompât sur ce fait. L'Amīr Naşr est mort en 412 (1021—1022)³. Alors le *terminus ante quem* pour la rédaction finale du *Şāh-nāme* est 412 (1021—1022).

On peut aussi déduire un *terminus post quem* des vers cités plus haut. On sait que Sulţān Maĥmūd, dans ses expéditions contre l'Inde, a conquis, presque chaque année, ou une ville, ou une province. Si Firdavsi dans cet éloge cite seulement quelques villes, alors qu'il connaît plusieurs localités de l'Inde⁴, cela montre que ces villes sont annexées directement dans la domaine de Sulţān Maĥ-

¹ Cf. al-Manīni, *al-Fatĥ al-vahbi 'alā Tāriĥ Abī Naşr al-'Utbi*, Kahire, 1286, I, 301—312; Muĥammad Nāzim, *The Life and Times of Sultān Mahmud of Ghazna*, Cambridge, 1931, p. 44—45, les autres sources sont indiquées dans ce dernier ouvrage.

² Al-'Utbi (al-Manīni), *op. cit.*, I, 389; Gardīzi, *Żayn al-aĥbār*, éd. Muĥammad Nāzim, p. 67, 79; Nāzim, *op. cit.*, p. 152.

³ Cf. Gardīzi, *éd. cit.*, p. 79; Muĥammad Nāzim, *op. cit.*, p. 152.

⁴ Cf. par exemple *Şāh-nāme*, éd. Tahran 1314, VIII, 2250. Dans ce passage sont mentionnées les localités suivantes: Sind, Candal, Multān, Kaşmīr. Dans d'autres occasions sont mentionnées Danbar et Māy qui se trouve presque toujours avec Kañnūc (cf. par exemple, *éd. cit.*, VIII, 2461).

mūd, ou bien qu'elles lui sont limitrophes; cela veut dire que si l'on trouve les dates exactes de la conquêtes de ces localités, elles donneront le *terminus post quem* de la rédaction du *Şāh-nāme*. Firdavsi parle ici du Kaşmîr et de Kaşnûc. On sait que le Kaşmîr fut envahi pour la première fois par Sulţān Maḥmūd en 406 (1015) ¹; quant à Kaşnûc elle fut conquise en 409 (1019) ². Or le *terminus post quem* pour la rédaction finale du *Şāh-nāme* est 409 (1019), et on peut déduire logiquement de ce qu'on a dit que Firdavsi a donné à son *Şāh-nāme* sa forme finale entre 409—412 (1019—1022).

Il est très facile de trouver dans le *Şāh-nāme* des indications confirmant ces dates. 1e Firdavsi parle, au commencement du chapitre des Aşkāniyān, d'une famine qui sévit dans tout le Ḥorāsān et de l'exonération des taxes par Sulţān Maḥmūd ³. Cette famine eut lieu en 401 (1010) et dura jusqu'à la récolte de l'année 402 (1011) ⁴. 2e Firdavsi, dans le premier passage où, après le préface, il fait mention de Sulţān Maḥmūd ⁵, consacre huit vers à l'éloge de son grand vizir Fażl b. Aḥmed ⁶. On devine facilement que Firdavsi esprerait beaucoup de ce grand protecteur de la langue persane. Mais dans l'éloge consacré à Sulţān Maḥmūd, faisant partie de la préface du *Şāh-nāme*, Firdavsi parle dans un seul distique d'un vizir qu'il ne nomme pas. Si ce vizir était Fażl b. Aḥmed, il l'aurait nommé et loué en quelques distiques, même si ses espérances en lui étaient déçue comme elles le furent dans la cas de Sulţān Maḥmūd. Son silence ne peut s'expliquer que par la mort de ce vizir qui fut mis en prison en 404 (1013) et y mourut dans la même année ⁷.

¹ Muḥammad Nāzim, *op. cit.*, p. 104 et suiv. et les sources qui y sont citées.

² Muḥammad Nāzim, *op. cit.*, p. 110 et suiv., et les sources qui y sont citées.

³ Cf. *Şāh-nāme*, éd. Tahran, 1314, VII, 1921.

⁴ Al-'Utbi (al-Manīni), *op. cit.*, II, 125—128; Zabīḥ Allāh Şafā, *op. cit.*, p. 177.

⁵ *Şāh-nāme*, éd. J. Mohl, IV, 4—6; éd. Vullers, p. 1272; éd. Tahran 1314, p. 1272 et suiv.

⁶ "Un seul tapis (domination) a été étendu sur le monde, et sa trace ne s'effacera plus; et là où se trouvent sur ce tapis le coussin et le siège, est la place de Fażl, fils d'Aḥmed, sur qui repose la paix de cet empire, et qui est la source de l'intelligence dans la tête des grands. Jamais les Husrav n'ont eu un ministre comme lui, modéré, généreux, croyant, sage, éloquent, sincère, incorruptible, dévoué au roi et adorateur de Dieu. Ce ministre, savant et juste, a mis fin à mes paines innombrables" (Traduction de J. Mohl).

⁷ Muḥammad Nāzim, *op. cit.*, p. 135, les sources y sont indiquées; Zabīḥ Allāh Şafā, *Hamāsa-savā'i dar Īrān*, p. 177.

Ces deux faits aussi montrent qu'il faut chercher la date de la rédaction finale du *Şāh-nāme* non en 400 (1009), mais à une date un peu postérieure.

Cette date de 409-412 (1019-1022) dont l'évidence paraît certaine, peut éclairer au moins une phase de la vie de Firdavsi, la phase dernière où après la présentation de son oeuvre à Sultān Maḥmūd, il n'a pas obtenu, à ce qu'on rapporte, la faveur qu'il espérait, où il se laisse aller à écrire une satire dirigée contre lui, et où s'enfuyant de Gazna il peut échapper aux poursuites de Sultān Maḥmūd. Cette anecdote dont l'authenticité a été soumise à des critiques assez sérieuses¹ continue à être regardée comme vraie². Même Maḥmūd le Gaznavide, le mécène le plus grand qu'ait connu la littérature iranienne est, à cause de cet événement, l'objet d'une critique assez étrange par les savants les plus autorisés. On a cherché les causes de cette attitude de Sultān Maḥmūd envers Firdavsi et on est arrivé à ces conclusions que 1e Firdavsi était chiite, alors que Sultān Maḥmūd était un sunnite fanatique; 2e que Sultān Maḥmūd était de race turque, tandis que le *Şāh-nāme* blâmait les héros turcs tout en glorifiant les exploits des héros et des rois iraniens, 3e qu'après Sultān Maḥmūd étant "le fils d'un esclave" n'aurait pas pu tolérer les épopées pleines de gestes de vrais rois.

¹ Cf. les ouvrages indiqués ici, note 1. La ressemblance de style entre la satire et le *Şāh-nāme* ne prouve pas nécessairement, comme le pense Mīrzā Muḥammad Kaẓvīnī (voy. *Çahār maḳāle*, p. 191), que ce poème soit l'oeuvre de Firdavsi; ceci peut s'expliquer facilement par le fait que la satire est composée des vers cueillis dans plusieurs passages du *Şāh-nāme*. Je n'ai pas pu voir les articles de Maḥmūd Ḥān Şīrānī (in *Urdu*, 1921—1923) que cite M. Nāẓim (cf. *op. cit.*, p. 158, note 1). D'après ce que dit M. Nāẓim, Maḥmūd Ḥān Şīrānī a identifié les passages du *Şāh-nāme* d'où les vers de la satire sont extraits. 'Abd al-Vahhāb 'Azzām, lui aussi (cf. *op. cit.*, préface, p.62, note 1), a montré que sept distiques de la satire se trouvent dans le texte du *Şāh-nāme* et dit qu'il doute que Firdavsi ait pu écrire une telle satire contre Sultān Maḥmūd. Mais ses arguments sont tirés surtout de la préface de *Yūsuf u Zūlayḥā* attribué à Firdavsi. Puisqu'aujourd'hui, on affirme unanimement que cet ouvrage ne lui appartient pas (cf. Buzurg-i 'Alavī, *op. cit.*, pp. II-III), ces arguments perdent naturellement leur valeur.

² J. Mohl, *op. cit.*, préface, pp. 34 et suiv.; Th. Nöldeke, *op. cit.*, trad. persane de Buzurg-i 'Alavī, pp. 50 et suiv., Mīrzā Muḥammad Kaẓvīnī, *Çahār maḳāle*, les notes, Leyden, 1910 (*GMS*, 11), p. 191; H. Massé, *op. cit.*, p. 90; Zabīḥ Allāh Şafā, *op. cit.*, p. 183.

Mais si l'on examine ces conclusions de plus près, on voit qu'elles sont sans fondement. Dans cette anecdote, sous la forme même que nous en donne le *Çahār maḳāle*, il y a une erreur flagrante. Car, d'après cette anecdote, Firdavsi aussitôt revenu à sa ville, serait allé auprès de Şahriyār des Āl-i Bāvand en Ṭabaristān, et aurait détruit le manuscrit de sa satire sur le désir de ce feudataire de Sulṭān Maḥmūd. Le même texte dit justement que cet événement eut lieu aux temps du vizirat de Aḥmed b. Ḥasan al-Maymandī qui est devenu vizir en 404 (1014). Şahriyār dont il s'agit ici ne peut être autre que Şahriyār b. Dārā, qui après un assez long règne, fut tué par Kābūs b. Vaşmgīr, en 396 (1006)¹. Dans ce cas il est impossible que Firdavsi l'ait rencontré après sa fuite de Ġazna.

D'autre part même si l'on accepte l'authenticité des vers qui se trouvent dans le *Şāh-nāme* à la louange de 'Alī. b Abī Ṭālib, il n'en est pas moins vrai qu'il a également loué Abū Bakr, 'Omar et 'Oṣmān dans sa préface. Et c'est en effet une raison suffisante pour croire qu'un roi sunnite reçut l'ouvrage d'une façon indulgente. Il faut ajouter aussi ce fait que Sulṭān Maḥmūd, bien qu'il poursuivît les Karmates, n'était pas hostile à tous les chiïtes. Et ce fait ne constitue pas une raison pour que Sulṭān Maḥmūd n'apprécie pas l'ouvrage de Firdavsi.

Supposer que Sulṭān Maḥmūd n'a pas apprécié le *Şāh-nāme* pour des raisons raciales, serait méconnaître les conceptions raciales de l'époque. Firdavsi lui-même considérait que les iraniens et les touraniens sont deux peuples frères, descendus de deux fils de Farīdūn, Īr et Tūr². D'autre part, Farruḫī, le poète de Sulṭān Maḥmūd, dans une *kaşīda*, pour le détourner de l'alliance avec les İligḥān, lui pose cette question :

بایرانی چگونہ شاد خواهد بود تورانی
 پس از چندین بلاکامد ز ایرانشهر برتوران
 هنوز از بازجویی در زمینشان چشمه‌ها یابی
 از آن خونها کزیشان ریخت تیغ رستم دستان

¹ Cf. Stanley Lane-Poole, *Düvel-i islâmîye*, trad. turque de Halil Edhem, İstanbul, 1927, p. 194; E. de Zambur, *Manuel de généalogie et de chronologie pour l'histoire de l'Islam*, Hanovre, 1927, p. 187.

² Cf. Zabîḥ Allāh Şafā, *op. cit.*, pp. 568 et suiv.

بجای آنکه تو کردی بر ایشان درکتر شاها
حدیث رستم دستان یکی بود از هزار افسان

“Comment après tant de désastres que subit le Touran des pays iraniens, les touraniens pourront-ils vivre heureux côte à côte avec les iraniens?”

“Si tu cherches, tu trouveras encore dans leur pays des sources de leur sang versé par le sabre de Rustam, fils de Dastān.

“Après de ce que tu leur a fait subir à Katar, ô roi, les histoires de Rustam, fils de Dastān, sont devenues une seule fable parmi mille fables.”¹

Cette *kaşīda* qui se développe autour du même thème, montre nettement qu’il ne fut jamais question de race pour Sulṭān Maḥmūd et que les iraniens le prenaient pour le symbole concret de leur idéal national.

Enfin, il est impossible qu’un poète comme Firdavsī fut amené à penser que Sulṭān Maḥmūd était un fils d’esclave, puisque ceci est contraire et à la vérité et à l’opinion que Firdavsī a de lui. Car il le prenait pour un vrai héritier du trône Kayanide et pour un roi de sang royal comme le montrent assez clairement ces vers où il parle de Sulṭān Maḥmūd :

خروشی شنیدم زگیتی بلند   کز اندیشه شد سروتن بی‌گزند
فریدون بیدار دل زنده شد   ؛ مین وزمان پیش او بنده شد

“J’entendis un grand cri dans le monde, annonçant que les têtes étaient délivrées des soucis et les corps soustraits aux dangers; que Farīdūn le sage était ressuscité; que le siècle et la terre étaient ses esclaves”².

Ou bien :

ابوالقاسم آن شهریار جهان   کز و تازه شد تاج شاهنشهان

“Abu ’l-Ḳāsim, ce roi du monde, par qui fut renouvelée la couronne des rois des rois”³.

¹ *Diwān-i Ḥakīm Farruḡi-i Sīstānī*, éd. ‘Abd al-Rasūlī, Tahrān, 1311 h.ş., pp. 258 et suiv., l. 20—24.

² Éd. J. Mohl, IV, 8; éd. Tahrān, 1314, V, 1274.

³ Éd. Tahrān, 1314, VI, 1555.

Ou bien :

پدر بر پدر شهریارست شاه   بنازد بدو گنبد هور و ماه

“Le roi est un roi dont les pères étaient, eux aussi, des rois; la voûte céleste du soleil et de la lune est fière de lui”¹.

Ce qui est plus étrange encore, c'est de s'imaginer qu'un poète comme Firdavsi ait pu écrire une satire contre un roi comme Sulṭān Maḥmūd. Dans la littérature persane de cette période et de celles qui la suivent on ne peut citer un seul fait analogue. Les exemples de Mas'ūd-i Sa'd-i Salmān et de Ḥaḳānī-i Şīrvānī, qui furent peut-être vraiment l'objet d'injustices, sont bien connus; ils n'avaient pas eu le courage d'écrire des satires contre des souverains dont la puissance n'était pas comparable à celle de Sulṭān Maḥmūd. En outre il serait tout à fait impossible que Firdavsi, étant âgé d'environ quatre-vingts ans, eut pu échapper aux poursuites de Sulṭān Maḥmūd. Ce fait, à lui seul, suffit pour affirmer que cette satire n'est pas une oeuvre authentique.

Alors d'où viennent toutes ces anecdotes sans fondement? et quelles furent les dernières relations de Firdavsi avec Sulṭān Maḥmūd? Si l'on accepte la date proposée plus haut, on peut expliquer très facilement ces points: Firdavsi après avoir donné à son oeuvre sa forme finale en 409 (1019) ou en 410 (1020), l'a envoyée à Ġazna, par l'intermédiaire d'Abu 'l-Muzaḳḳār Naşr, frère cadet de Sulṭān Maḥmūd ou d'Arslan al-Cāzib, gouverneur de Ṭūs et un de ses commandats favoris². Sulṭān Maḥmūd en témoignage d'appréciation de l'ouvrage, ou seulement pour se montrer libéral envers les oeuvres littéraires, a ordonné d'envoyer au poète une quantité

¹ Éd. Tahrān, 1314, VII, 1809.

² Cf. *Şāh-nāme*, éd. Tahrān, 1314, IX, 2868 :

چو سالار شاه این سخنهای نغز	بخواند ببیند بپاکیزه مفرز
زگنجش من ایدر شوم شادمان	.....
وزان پس کنند یاد بر شهریار	مگر تخم رنج من آید بیار

“Quand le commandant du roi lit ces paroles excellentes et les voit avec une raison pure, je serai comblé maintenant de son trésor... et après, il en parlera auprès du roi. Peut être la semence de ma peine donnera son fruit.”

Le commandant (= *sālār*) dont il s'agit ici, peut être Abu 'l-Muzaḳḳār Naşr, gouverneur général de Ḥorāsān, ou Arslan al-Cāzib, gouverneur de Ṭūs. On a vu que Firdavsi les loue tous les deux.

assez appréciable d'indigo, à l'exemple des souverains qui payaient en espèces l'éloge des poètes¹. Mais le poète déjà très vieux est mort en 411 (1021), avant d'avoir reçu le don. Car il n'y a qu'une année entre l'envoi du livre et la mort du poète, et ce laps de temps avait dû s'écouler avant l'arrivée du présent royal, car c'était au moins le temps nécessaire à ce qu'un homme se rende de Tūs à Gazna, trouve l'occasion d'offrir l'ouvrage au roi et s'en retourne². L'arrivée trop tard de l'indigo, suscita la sensibilité du peuple qui dut être touchée par cet événement beaucoup plus que la mort même de son poète. Par conséquence cet événement donne naissance à plusieurs anecdotes dont quelques unes nous sont parvenues.

Il résulte de ce qui vient d'être dit que la date que nous proposons n'est pas seulement une date plausible et évidente, mais elle est aussi une date qui peut expliquer logiquement les raisons de la naissance des anecdotes relatives au poète Firdavsi.

---

¹ Cf. par exemple *Çahâr maķāle*, éd. cit., p. 53. Ici Nizāmī-i 'Arūzī raconte que ẖutb al-Dīn Muḥammed à qui une de ses poésies avait plu, lui avait donné la production de deux mois de la mine de plomb qui se trouvait à Varsād. Muḥammed Mu'īn veut lire le mot نایل *nayl* (=don, cf. *Çahâr maķāle*, Tahrān, 1331 h.ş., p. 80, note 5); mais il paraît qu'il n'y a pas une raison suffisante pour cette correction.

² Si Firdavsi est mort en 411 de l'H. S'il est mort en 416 de l'H., il sera très facile d'accepter que celui qui porta le *Şāh-nāme* à Gazna, a dû y attendre assez longtemps avant de trouver un moment propice pour présenter l'ouvrage à Sulṭān Maḥmūd.

AKKOYUNLU VE KARAKOYUNLU TARİHİ HAKKINDA ARAŞTIRMALAR

ADNAN SADIK ERZİ

I.

KİTÂB-I DEDE KORKUT HAKKINDA NOTLAR

§ 1. Akkoyunluların cediti "Bîsût,, (Bî - sût)ve "Basat,, . — § 2. Kitâb-ı Dede Korkut ve Bektâşiler. — § 3. Akkoyunlu beyi Tur Ali ve Kan Turalı.— § 4. Dede Korkut ve Osmanlılar.

Yegâne nushası XIX. asrın ilk yıllarından itibaren ilim âlemince tanınan ve hakkında geniş ölçüde neşriyat yapılan *Kitâb-ı Dede Korkut*'un, pek yakında Vatican Ktp. Türkçe yazmaları arasında (Nr. 102) yeni bir nushasının bulunması ¹ ve bilinen 12 hikâyeden 6'sını ihtiva eden bu nushanın, Prof. Ettore Rossi tarafından uzun bir mu-kaddime ve tam bir İtalyanca tercüme ile neşri ², hiç şüphesiz, bu mevzûda şimdiye kadar yapılan tedkiklerin ³ inkişafına yardım ede-

¹ Ettore Rossi, *Un nuove manoscritto del "Kitâb-i Dede Qorqut"*. Rivista degli Studi Orientali 25 (1950) 34-43.

² Ettore Rossi, *Il "Kitâb-ı Dede Qorqut"*. *Racconti epico-cavallereschi dei Turchi Oguz*. Tradotti e annotati con "Facsimile" del Ms. Vat. Turco 102. Città del Vaticano : Biblioteca Apostolica Vaticana, 1952. 364 S. 80=Studi e Testi 159 (Parte I. Introduzione 1-95, Parte II. Traduzione dei dodici racconti del Libro Dede Qorqut 96-228, Parte III. 1. Facsimile del Vaticano Turco 102 fol. 58-106, 229-325, Parte III. 2. Correzioni proposte per il testo di Vat. Turco 102, 326-329, Parte IV. Glossario e indici 331-362).

³ Bu tedkiklerin bibliyografyası Orhan Şaik Gökyay (Bk. *Dede Korkut*. İst. 1938, II-XVI) ve tamamlanmış olarak E. Rossi (*Kitâb-ı Dede Qorqut*, 1-11) tarafından yapılmıştır. Fakat her iki bibliyografyada da bazı noksanlıklar göze çarpmaktadır. Msl. M. A. Czaplicka'nın *The Turks of Central Asia in History and at the Present Day* adlı eserinde (Oxford 1918, 225) İngilizce olarak adını kaydettiği—aslında rusça olan—şu yazı her iki bibliyografyada da yoktur: V.V. Velyaminoff - Zernoff, *St. Khor-khut's Grave along Syr-Daria*. Transaction (Trudi) of the Eastern Section of the Imperial Russian Archaeological Society 4 (Petrograd 1859) 283-84. J. Castagné de, yine adı geçen bibliyografyalarda yer almayan "*Magie et exorcisme chez les Kazak-*

cek ve yeni araştırmalara yol açacaktır ⁴.

Aşağıda, bu müstakbel araştırmalarda malzeme olarak kullanılabilir bazı tarihî kayıtlar neşredilecek, ayrıca, Prof. E. Rossi'nin Kan Turalı hikâyesinin tarihî esası mevzûunda ileri sürdüğü fikirler üzerinde durulacaktır.

§ 1. Akkoyunluların cediti "Bîsût" (Bî-süt) ve "Basat"

Ebû Bekr Tahrânî'nin *Kitâb-ı Diyâr-ı Bekriyye* adlı eserinde, Dede Korkut hikâyelerinin Akkoyunlular arasında bilindiğini ve bu hikâyelerde adı geçen kahramanlardan birinin Akkoyunlu hükümdarlarının an'anevî şeceresinde yer aldığını gösteren çok mühim bir kayıt bulunmaktadır. Bu kaydı incelemeden önce *Kitâb-ı Diyâr-ı Bekriyye* ve müellifi hakkında kısaca bilgi vermeyi faydalı görüyoruz :

Ancak eserinin mukaddimesinden künye ve nisbe'sinin Ebû Bekr et-Tahrânî el-İsfahânî olduğunu öğrendiğimiz müellifin hayatı hakkında, muhtelif kaynaklarda herhangi bir bilgiye tesâdüf edilmiyor. Bunun için ancak kendi eserindeki kayıtlarla iktifa etmek zarurî görünüyor. Bu kayıtlardan, Ebû Bekr Tahrânî'nin, Şahruh'un ölümünden sonra (12 Mart 1447) ⁵ Karakoyunlu hükümdarı Cihanşah'ın ve oğlu Muhammedî Mirza'nın maiyetinde bulunduğu anlaşılıyor. Fakat ne gibi bir vazifede istihdam edildiği öğrenilemiyor. Kaynaklarda onun "Kadı,, unvaniyle anılması, "Kadı-i leşker,, lik vazifesinde bulunabileceğini, ayrıca Cihanşah ile Timur-oğullarından Ebû Saîd arasında 1458 yılı sonunda akdedilen sulh muahedesini ⁶ kendisi yazdığına göre ⁷, münşilik de yapmış olmasını

Kirghizes et autres peuples Turcs orientaux" adlı yazısında (Revue des Etudes Islamiques, 1930, 61 v.d.) Dede Korkut hikâyelerine temas etmiş ve Dede Korkut'un ölümü hakkında bir Kazak-Kırgız rivayetini yayınlamıştır. Maamafih E. Rossi'nin, sonradan bu makaleyi gördüğü anlaşılıyor (Bk. Rivista degli Studi Orientali 27, 1952, 72).

⁴ Burada E. Rossi'nin yeni yazılarına da işaret etmek faydasız olmayacaktır :

Osservazioni preliminari per una edizione critica del Kitâb-ı Dede Qorqut. Rivista degli Studi Orientali 27 (1952) 68-73.

Motivi Biblici e Coranici nel "Kitâb-ı Dede Korkut". 60. doğum yılı münasebetiyle Fuad Köprülü Armağanı (Mélanges Fuad Köprülü). Ankara 1953, 437-441.

⁵ L. Bouvat, *Shahrukh Mirza maddesi*. Encyclopédie de l'Islam IV, 275.

⁶ Bu muahede hakkında bk. Mükrimin Halil Yınanç, *Cihanşah maddesi*. İslâm Ansiklopedisi III, 181.

⁷ *Kitâb-ı Diyâr-ı Bekriyye*, bizdeki nusha, s. 186. Bu malûmat Ebû Bekr Tahrânî'den naklen Hasan Rumlu'nun *Ahsenü't-tevârih*'inde de vardır (Nür-ı Osmaniye Ktp. Nr. 3317, vrk. 84b - 85a).

hatura getiriliyor. Muahhededen bir yıl önce, 1457 sonbaharında, Cihanşah'ın oğlu Muhammedî Mirza'nın kuvvetleri ile beraber Dâmgan muhasarasına iştirak ettiği zaman, şehirde Ebû'l-Kasım Babur Mirza'nın valisi Emîr Nasreddin Simnânî'nin teslim olması için tavassutta bulunması ⁸ onun bu tarihlerde hayli yaşlı ve itibar sahibi olduğunu gösteriyor.

Ebû Bekr Tahrânî, 867 (1462) yılı vekayii münasebetiyle yine kendisinden bahsediyor ve bu yılın yaz aylarında Şîrâz'da başkaldıran Pîr Budak b. Cihanşah'ı te'dibe giden Muhammedî Mirza'nın ordusuna katıldığını hattâ Şîrâz'ın alınıp alınamayacağı hususunda Hâfız Dîvânî'ndan tefe'ülde bulunduğunu bildiriyor ⁹.

Buna göre onun, Cihanşah'ın mağlûbiyeti ve katlinden sonra (11 Kasım 1467) ¹⁰ Uzun Hasan'ın maiyyetine girdiği tahmin edilebilir. Çünkü Uzun Hasan bu hâdiseyi müteâkib, 7 Şubat 1469'da Ebû Saîd'in katlinden az sonra ¹¹, Yâdigâr Mehmed'i Horasan hükümdarı tayin ederken, bu tayini bildiren menşûru, Ebû Bekr Tahrânî'ye yazdırmıştır ¹². Bu menşûrun bir sureti — Ebû Bekr Tahrânî tarafından yazıldığı bildirilerek — Hüseyin Hirevî'nin yegâne nushası Nûr-ı Osmaniye Ktp. Nr. 4301'de bulunan *Cevâmi'u'l-inşâ* adlı eserine alınmıştır.

Yukarıda zikredilen kayıtlara ilâveten, müellif, mukaddimede ¹³, eserini yazmağa giriştiği sırada “meşâgil-i müzâkerât-ı medâris” den el çektiğini bildirdiğine göre, esasen müderrislik te yaptığını ifade ediyor.

İşte doğrudan doğruya kendi eserinden, Ebû Bekr Tahrânî hakkında edinebildiğimiz malûmat bundan ibarettir.

Müellif, mufassal bir Akkoyunlular tarihi olan eserini, mukaddimede uzun cümlelerle medh ettiği Uzun Hasan Bey'in emriyle 875 yılı sonunda (1471) bitirmiş ve “hem kendi lâkabının hem de

⁸ K. *Diyâr-ı Bekriyye*, 172 ; ayrıca bk. Hasan Rumlu, *Ahseni't-tevârîh*, 77 b.

⁹ K. *Diyâr-ı Bekriyye*, 197.

¹⁰ Mükrimin Halil Yınanç, *İslâm Ansiklopedisi* III, 187.

¹¹ W. Hinz, *Irans Aufstieg zum Nationalstaat im XV. Jahrhundert*. Tevfik Bıyıklıoğlu terc. : *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd*. Ankara 1948 (=Türk Tarih Kurumu yayınlarından. IV. Seri, No. 5) 46.

¹² Mükrimin Halil Yınanç, *Akkoyunlular maddesi*. *İslâm Ansiklopedisi* I, 260.

¹³ K. *Diyâr-ı Bekriyye*, 6.

Uzun Hasan'ın doğduğu ülkenin adının cüz'-i sânisî Bekr olduğu için" *Kitâb-ı Diyâr-ı Bekriyye* diye adlandırmıştır. Bu adın harfleri de ebced hesabına vurulunca güzel bir tesadüfle 875 tarihi çıkmıştır¹⁴.

Eser, Uzun Hasan Bey'in, Bayındır ve Oğuz Han vasıtasıyla Âdem Aleyhi's-selâm'a kadar uzanan an'anevî şeceresiyle başlamaktadır. Müellif bu şecereye dâhil şahıslar hakkında menkıbevî malûmat vermekte, Pehlivan Bey, Tur Ali Bey ve Fahreddin Kutlu Bey devrinden de kısaca bahsettikten sonra Kara-Yülük Osman Bey'den itibaren çok geniş tafsilât vermektedir. Uzun Hasan devri vekayiine geçince de, araya Irak ve Horasan hâdiseleri, bu arada Timur-oğulları ve Karakoyunlular hakkında fasıllar koymaktadır.

Uzun Hasan'ın bilhassa Karakoyunlularla olan münasebetini ve Cihanşah ile arasındaki savaşları çok geniş bir kadro içinde anlatan, Timur-oğulları vekayiine uzun sahifeler tahsis eden müellif, herhalde haklarında kâfi derecede bilgi edinemediği bazı hâdiselere kısaca temas etmekte, böylece eserde bazan bir nisbetsizlik göze çarpmaktadır. Eser, Uzun Hasan'ın 875 yılında Rûm (Anadolu) seferine çıkmak üzere Kum kışlağından hareketinden ve Azerbaycan'a gelişinden bahseden sahifelerle sona ermektedir¹⁵.

Hondmîr'in ifadesinden, daha XVI. asırda çok nâdir bulunduğu

¹⁴ K. *Diyâr-ı Bekriyye* 6 - 7.

« و بشارت اشارت عليه بنظم و ترتیب احوال دولت هایون و ذکر وقایع و حوادث که از ابتداء طلوع کوکب دولت روز افزونش در عرصه روزگار روی نموده بگوش هوش این بنده حقیق رسیدم از مشاغل مذاکرات مدارس و قیل و قال محافل و مجالس که توجه طلاب و سخن انگیزی از کجا در هر باب باعث بود متقاعدگشت و روی عزیمت بصوب فرمان واجب الاذعان آورده، بضبط و تحریر آن بدایع و غرایب اشتغال نمود . . . و چون در سال هشتصد و هفتاد و پنج هجری . . . این کتاب محرر و منقح گشت و لفظ بکر هم در لقب محرر جزو ثانی و هم در اسم مالکیتی که مولد و منشاء و محل ایالت حضرت صاحبقرانی (Uzun Hasan) است جزو ثانی واقع شده بود، موسوم شد کتاب دیار بکر به که جمع حروف آن از روی حساب هشتصد و هفتاد و پنج است و این نیز از لطایف غیبیه است که بین ترتیب این کتاب بیتفکری و تدبری مؤلف را روی نموده . »

¹⁵ Uzun Hasan'ın bu teşebbüsünden Osmanlı kaynaklarında hiç bahsedilmez. Bununla beraber Ebû Bekr Tahrânî'nin ifadesi diplomatique kaynaklarla teyid edilebilmektedir. Msl. Uzun Hasan 875 yılı Ramazanında Rodos ve Kıbrıs'a gönderdiği mektuplarda (Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, Nr. E 8344 ve 9662) bu seferden bahsetmekte, hattâ öncü olarak oğlu Zeynel Bey kumandasındaki kuvvetlerin harekete geçtiğinden bahsetmektedir. Bu mektupları yakında neşretmeyi düşünüyoruz. Şimdilik bk. Dr. Selâhattin Tansel, *Osmanlı kaynaklarına göre Fâtih Sultan Mehmed'in siyasî ve askerî faaliyetleri*. Ankara 1953 (= Türk Tarih Kurumu yayımlarından, XI. Seri, No. 4) 301.

anlaşılan ¹⁶ ve son zamanlara kadar kaybolduğu sanılan ¹⁷ *Kitâb-ı Diyâr-ı Bekriyye*'nin bir nüshası Iraklı tarihçi Abbâs Azzâvî tarafından Basra'da Avukat Muhammed Ahmed Bey'in kütüphânesinde bulunmuştur. Onun bildirdiğine göre ¹⁸, bu nüsha 421 sahifeden ibarettir. Her sahifede 19 satır vardır. Sonundan az bir kısmının noksan olduğu anlaşılmaktadır. Yazmanın, te'lif tarihine yakın bir zamanda istinsah edildiği muhakkaktır. Hattâ Abbâs Azzâvî, bunun müellif nüshası olabileceğini ileri sürmektedir.

Abbâs Azzâvî bu nüshadan daktilo ile iki kopya yaptırmış ve Türk tarihçilerinin istifadesine sunmak iyiliğini göstermiştir. Bu kopyalardan biri Prof. Mükrimin Halil Yınanç'ın, diğeri ise Türk Tarih Kurumu Başkanı Ord. Prof. Şemseddin Günaltay'ın kütüphânelerinde bulunmaktadır. Biz, lûtufkâr müsadeleriyle Prof. Mükrimin Halil Yınanç'ın kütüphânesindeki kopyadan faydalanarak yeni bir nüsha istinsah ettik. Bizim nüshamızın bir eşi hâlen Prof. Dr. W. Hinz'in (Göttingen) elinde bulunmaktadır.

¹⁶ Bk. *Habîbü's-Siyer*, III. Cild, 3. Cüz (Bombay 1273) 15 ; A. Nevâi, *Ricâl-i Kitâb-ı Habîbü's-Siyer*. Tahran Ş. 1324, 224.

Bununla beraber *Kitâb-ı Diyâr-ı Bekriyye* bazı eski müellifler tarafından görülmüş ve kaynak olarak kullanılmıştır. Bu arada El-Emin ve Hâce Molla lâkablariyle anılan Fazlullah b. Rûzbihân Uzun Hasan'ın oğlu Sultan Ya'kub'un hayatına ait olmak üzere yazdığı *Târîh-i Âlem Ârây-ı Emîni* adlı eserinin baştarafında Uzun Hasan hakkında malûmat verirken doğrudan doğruya Ebû Bekr Tahrânî'den faydalanmıştır. Bunu, eserin adını doğru olarak bildirmek suretiyle tasrih etmektedir (İst. Fâtih Ktp. Nr. 4431'deki nüsha, Vrk. 13 b). Fazlullah b. Rûzbihân, ayrıca Ebû Bekr Tahrânî'nin Uzun Hasan hakkında verdiği malûmatı tamamlamış, Ya'kub devrini de yazmak suretiyle âdeta *Kitâb-ı Diyâr-ı Bekriyye*'nin bir zeylini vücûda getirmiştir (Eser ve müellif hk. bk. Storey, *Persian Literature* II, 2, 300-301 ; Hinz, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd* 99).

Hasan Rumlu (Doğ. 938/1531-2'de Kum'da) *Ahsenü't-tevârih* adlı eserinin, 807 (Şahruhun hükümdarlığının başlangıcı)'den 899 yılına kadar geçen vekayii ihtiva eden cildinde Ebû Bekr Tahrânî'nin verdiği malûmatı bazan aynen, bazan da ihtisar ederek nakletmiştir (Eser hk. bk. Storey, *Persian Literature* II, 2, 300-301).

Kadı Ahmed b. Muhammed el-Gaffârî (Ölm. 975/1567-68'de Sind'de) *Cihân-ârâ* adlı eserinde hem Uzun Hasan'ın kadı-leşkeri olan babasından hem de *Kitâb-ı Diyâr-ı Bekriyye*'den faydalanarak Akkoyunlu tarihinin güzel bir hülâsasını yapmıştır (Eser hk. bk. Storey, II, 1, 114-116 ; V. Minorsky, BSOS 16 (1954). 292 v.d.).

Bu mevzuda daha geniş tafsilât, Akkoyunlu tarihinin kaynakları hakkında neşredebileceğimiz yazıda verilecektir.

¹⁷ Bk. W. Hinz, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd*, 99.

¹⁸ *Târîhu'l-Irâk beyne ihtilâleyn* (Histoire de l'Irâq entre deux occupations). III, Bağdad 1939, 5-6, 238.

XV. asırda Şarkî Anadolunun tarihini geniş ölçüde aydınlatan bu mühim eserin bir an önce neşri herhalde çok faydalı olacaktır.

* * *

Ebû Bekr Tahrânî, eserinin başında (S. 19) Uzun Hasan Bey'in otuz dokuzuncu cediti "Bîsût Han" dan bahsederken şunları yazıyor :

« بیسوت خان — او صد و بیست سال بامر سلطنت قیام نمود و در وقتی که لشکر مغول بخانه پدرش تاختند مادرش بوی آبستن بود ، بر سرفرار اورا وضع حمل شد و مادر اورا بر سر راه بینداخت و گریخت ، پیر زنی اورا بر داشت و بحصانت نگهداشت ، او قیام نمود و چهار ماه اورا بشیر گاو پرورش کرد ، چون پدرش بسریر ملک عاید شد ازو خبر یافت ، از پیر زن باز ستد و نامش بیسوت کرد »

Tercümesi :

“Bîsût Han yüz yirmi yıl saltanat sürdü. Moğol askeri babasının evine hücum ettiği vakit annesi ona hâmile idi. Kaçarken doğurdu ve onu yolun üstüne atarak savuştu. İhtiyar bir kadın onu kaldırdı, ihtimamla saklayıp büyüttü. Yürümeğe başladı. Kadın, onu dört ay inek sütü ile besledi. Babası tekrar ülkesinde döndüğü zaman onun varlığını öğrendi ve kadından geri alarak adını Bîsût koydu”.

Burada Bîsût hakkında anlatılan hikâye, *Kitâb-ı Dede Korkut*'ta adı geçen kahramanlardan Uruz Koca oğlu Basat'ın macerası ile büyük bir benzerlik göstermektedir. *K. Dede Korkut*'ta Basat'tan şöyle bahsedilmektedir ¹⁹ :

“Hanum hey, meğer hanum bir gün Oğuz otururiken üstüne yağı geldi, dün içinde ürkdü, göçdi. Kaçub gideriken Uruz Koca'nun oğlanuğu düşmüş, bir aslan bulub götürmüş, beslemiş. Oğuz gine eyyâmula gelüb yurdına kondı. Oğuz Hanun ilkıcsı gelüb haber getirdi. Aydur : Hanum sazdan bir aslan çıkar, ün urur. Apul apul yürüyüşü adam gibi. At basuban kan sümürür. Uruz aydur : Hanum, ürkdüğünüz vaktin düşen menüm oğlanuğumdur belki dedi. Uruz oğlanı alub evine geldi . . . Dedem Korkud geldi, aydur : . . . Ulu kar-

¹⁹ O. Ş. Gökyay nşr. 82 ; E. Rossi terc. 193.

daşun adı Kayan Selcük'dür, senün adun Basat olsun. Adum men verdüm, yaşunı Allah versün dedi".

Her iki metnin mukayesesi Basat ile Bîsût'un aynı şahıs olduğunda şüphe bırakmamaktadır. İkisinin mâcerası da anahatlarıyla birbirinin aynıdır. Ebû Bekr Tahrânî, Bîsût hakkında duyduğu veya okuduğu menkıbeye — eserine yakışır bir şekilde — daha realist ve tarihî bir veche vermek istemiş ve bu maksadla Kitâb-ı Dede Korkut'taki "yağı" yerine "Moğol askeri", "arслан" yerine de "ihtiyar bir kadın"ı koymuş olmalıdır.

Ayrıca Basat isminin "Bîsût" olarak bozulması sebebi de kolayca tahmin edilebilmektedir : Bu şekil her halde muahhar bir halk etimolojisi mahsûlüdür ve Basat'ın ana sütünden mahrum olarak büyüdüğünü (Bî-süt=Sütsüz) ifade etmektedir²⁰.

Netice itibariyle denilebilir ki, bu kayıd, Dede Korkut hikâyelerinin elimizdeki yazılı şeklinin Akkoyunlu (Bayındırlı) muhiti ile alâkası hakkında, bilhassa V. Barthold²¹, Pertev Naili Boratav²² ve E. Rossi²³ tarafından ileri sürülen düşüncelerin doğruluğunu teyid eder mahiyettedir.

§ 2. Kitâb-ı Dede Korkut ve Bektâşiler

Bir çok nushalarının sonunda, II. Sultan Bayezid'in (1481—1512) Hacı Bektâş türbesinde yaptırdığı tamirâta²⁴ ait bir manzûme bulunan, bu sebeble yazılışı XV. asrın son ve XVI. asrın ilk yıllarına ka-

²⁰ "Basat" şeklinin daha eski olduğundan hiç şüphe edilmemelidir. Çünkü Ebû Bekr b. Abdillâh b. Aybek ed-Devâdârî'nin Hicrî VIII. asır başında yazılan *Dürerü't-ticân*'ında da bu şekil görülmektedir (Bk. O. Ş. Gökyay, XLI).

Tepegöz hikâyesinin Güney Anadolu'da halk ağzında yaşayan şeklinde Basat, Pusat olarak anılmakta, Tepegöz'ün de, Kitâb-ı Diyâr-ı Bekriyye'de Bîsût için söylendiği gibi, bir "sütlü davar" tarafından emzirilerek büyütüldüğü anlatılmaktadır (Bk. Ali Rıza Yalman, *Cenupta Türkmen oymakları* IV, 32-34 ; O. Ş. Gökyay, LXXIV).

²¹ Bibliyografya için bk. O. Ş. Gökyay, XL.

²² *Folklor ve Edebiyat*. İst. 1939 (=İstanbul Eminönü Halkevi, Dil Tarih ve Edebiyat Şubesi neşriyatı XII.) 84-85; aynı müell., *Halk hikâyeleri ve halk hikâyeciliği*. Ankara 1946, 63-65.

²³ *Kitâb-ı Dede Qorqut*, 31 v.d.

²⁴ Filhakika bu tamirâtle ilgili, 917-1511 tarihli muhtelif kitabeler ele geçmiş bulunmaktadır. Bk. Dr. Karl Wulzinger, *Drei Bektaschi-Klöster Phrygiens*. Berlin 1913 (=Beitraege zur Bauwissenschaft. Hrsg. v. Cornelius Gurlitt. Heft 21), 78 : Bauinschriften der Klöster übersetzt v. Dr. Th. Menzel.

dar çıkarılabilen mensûr *Vilâyet-nâme-i Hacı Bektâş-ı Velî*'de ²⁵ “Hacı Bektâş-ı Velî Hazretleri Osmancığa ²⁶ safâ-nazar ettiğidir” başlığını taşıyan fasla şu cümlelerle girilmektedir (Ankara, Maarif Genel Ktp. yazmalarından Nr. 588, s. 317-18'e göre) :

« اولوقت کم اوغوز پادشاهی بایندرخان وبگلر بگیسی قزان خان وقورت آنا فوت اولیجق اوغوز جماعتی تفریقه بولیجق [تخت] ²⁷ وسلطنت آل سلچوقدن سلطان سلیم شاه غازی حضرتته دگدی، دیار عجمی کلیاً کیندویه مقرر ومسخر ایلدی، دخی عسکر چکوب روم ملکنه گلدی، قیصریه فتح ایلدی، تخت ایدینوب قرار قلدی »

Bütün nushalarda görülen bu kayıd ²⁸, *Vilâyet-nâme*'nin aynı esaslar dahilinde yazıldığı anlaşılan manzûm version'unda “Der beyân-ı Hacı Bektâş-ı Velî besten-i meyân-ı Otman, ²⁹ tâc pûşiden ez dest-i Hünkâr Bâlm” başlıklı fasılda şu şekilde yer almaktadır (Aynı Ktp. Nr. 898'deki nusha, Vrk. 159 a) ³⁰ :

چون اغوز جمعیتی تفریق اولر   پس قزان خان بایندرخان اولور
آل سلچوقدن سلیم شاه نام أر   فارس ایلنه شاه اولدی سرتسر

²⁵ Abdülbaki Gölpınarlı, Süflî Derviş diye anılan Mûsâ b. Alinin H. 844' de bir Menâkıb-ı Hacı Bektâş-ı Velî (*Vilâyet-nâme*) yazdığını ve bir nushasının kendisinde bulunduğunu bildiriyor (*Mevlânâ Celâleddin. Hayatı, felsefesi, eserleri*. İst. 1951, 394). Bu menâkıbın bizim bahsettiğimiz menâkıb'la herhangi bir ilgisi olup olmadığını tahkik edemedim.

²⁶ I. Osman Gazî. Krş. İbn Battûta, Kahire 1928 nşr. I, 197 ; İbn Haldûn, *Târîh*, V, 562. Ayrıca bk. Fr. Giese, *Problem der Entstehung des osmanischen Reiches*. Zeitschrift für Semitistik 2 (1924), 251 ; Türkçe terc. *Osmanlı imparatorluğunun kuruluşu meselesi*. Türkiyat Mecmuası I (1925), 155.

²⁷ Ankara Maarif Genel Ktp. Nr. 01251'deki nushadan (Vrk. 166b).

²⁸ Krş. Dr. Erich Gross, *Das Vilâyet-nâme des Hâggi Bektasch. Ein türkisches Derwischewangelium*. Leipzig 1927 (=Türkische Bibliothek. Band 25), 133 : “Zu jener Zeit, als der Padischah der Ogusen namens Bajyndur Chan und ihr Beglerbeg Qazan Chan und Qurt Ata gestorben waren, teilte sich der Stamm in zwei Teile. Das Sultanat aber ging damals in die Haende des Selîm Schah Gâzî aus dem Hause Selguk über”.

²⁹ I. Osman Gazî. Krş. Adnan Erzi, *Osmanlı devletinin kurucusunun ismi meselesi*. Türkiyat Mecmuası 7/8 (1942) 323-26.

³⁰ Bu versionun da muhtelif nushalarına tesadûf edilmektedir. Msl. İstanbul Belediye Ktp. Muallim M. Cevdet yazmaları arasında (Nr. 05) da güzel bir nusha vardır. Ayrıca bk. Bahâ Saîd, *Bektâşîler*. Türk Yurdu 5/26 (1927), 143.

Yalnız mensûr metinde görülen “Kurt Ata” isminin “Korkut Ata” dan bozma olduğu derhal anlaşılmaktadır. Onunla beraber zikredilen ve manzûm metinde de görülen Bayındır ve Kazan Han’lar da Kitâb-ı Dede Korkut’un en mühim şahsiyetleridir. Bu sebeble, Dede Korkut ile alâkalı menkıbelerin Bektâşîler arasında da bilindiğine kolayca hükmedilebilir.

§ 3. Akkoyunlu beyi Tur Ali ve Kan Turalı

Kitâb-ı Dede Korkut’taki “Kanlı Koca oğlu Kan Turalı boyu” hakkındaki altıncı hikâyeye göre (O. Ş. Gökyay nrş. 64-67 ; E. Rossi terc. 180-193), Kan Turalı, Oğuz Han zamanında yaşayan Kanlı Koca’nın yiğit oğludur. Kanlı Koca, âhır ömründe oğlunu evlendirmek ister ve bu maksadla Oğuz illerini dolaşır. Fakat Kan Turalı’nın istediği gibi bir kız bulamaz. Nihayet Trabzon’a gider ; Trabzon tekfurunun, tam oğluna lâyük güzel bir kızı olduğunu görür. Hikâyede “Salcan Hatun” adı verilen bu kızı üç canavar (kağan arslan, kara boğa, kara boğra) beklemektedir. Tekfur, canavarları öldürene kızını vereceğini bildirir. Babasından kızın medhini duyan Kan Turalı yola çıkar, Trabzona varır ve Tekfur ile bütün halkın önünde canavarları öldürür. Böylece, kendisini görür görmez beğenmiş olan Salcan Hatun’u alır, Oğuz serhaddine döner.

E. Rossi, Kan Turalı’nın bu macerası ve Akkoyunlu emîrlerinden Tur-Ali Bey oğlu Kutlu Bey’in Trabzonlu bir prensesle evlenmesi hâdisesi arasında bir münasebet kurmağa çalışıyor ; Kitâb-ı Dede Korkut’taki hikâyenin bu hâdiseden bir iz taşıdığı kanaatını izhar ediyor³¹. Aşağıda, bunun ne dereceye kadar doğru olabileceğini incelemeğe çalışacağız. Bu maksadla, evvelâ Akkoyunlu — Trabzon münasebetlerinin ilk safhasına ve Kutlu Bey’in izdivacına kısaca temas etmeyi lüzumlu buluyoruz :

Trabzon-Rum İmparatorluğu, bütün za’fına ve büyük toprak kayıplarına rağmen Anadolu Selçukluları karşısında mevcudiyetini koruyabilmiş; Ph. Fallmerayer’in dediği gibi³² daima, Selçuklu ülkesi hududunda dolaşan her düşman ile — Selçuklularla adâveti devam ettiği müddetçe — birleşen bu küçük devlet, Hülâgü Yakın - Şarkta

³¹ *Kitâb-ı Dede Korkut*, 33, 63.

³² *Geschichte des Kaiserthums von Trapezunt*. München 1827, 118 v.d.

belirdiği zaman, Moğolların yüksek hâkimiyetini tanımak suretiyle³³ istilâdan kurtulmuş, hattâ Celâleddin Hârizmşâh'ın hücumlarından da masun kalmıştı.³⁴ Fakat XIII. asrın sonu ile XIV. asrın ilk yıllarında, Selçuklu devletinin tamamen yıkılıp az sonra Moğol-İlhanlı hâkimiyetinin de zayıflamasıyla Anadolu'nun siyasî çehresinin baştanbaşa değişmesi ve "Tavâif-i Mülûk" devrinin açılması, İmparatorluğun durumunda mühim bir değişiklik yapmıştı.

Filhakika, Anadolunun diğer taraflarında olduğu gibi, Trabzon topraklarını çevreleyen bölgelerde de sivrilen bir çok beyler, maiyetlerindeki cengâver kuvvetlerle Trabzonlular için büyük bir tehlike arz etmeğe başlamışlardı. Bazıları Selçuklu ve İlhanlı ümerâsı, bazıları ise hareket serbestisine kavuşan ve kendilerine yurd arayan Türkmen (Oğuz) boylarının başbuğları olan bu beyler, sık sık Trabzon topraklarına şiddetli akınlar yapmağa girişmişlerdi³⁵.

Bunlar arasında bilhassa Akkoyunlu beyleri temayüz etmişti. Daha XIII. asrın ilk yarısında Erzurum havalisine kadar çıktıkları anlaşılan³⁶ Akkoyunlular, bilindiğine göre evvelâ 1341 yılı Ocak ayında Trabzon topraklarına büyük bir akın yapmışlar³⁷, aynı yıl

³³ Bertold Spuler, *Die Mongolen in Iran. Politik, Verwaltung und Kultur der Ilchanzeit. 1220—1350.* Leipzig (=Iranische Forschungen. Band 1) 65.

³⁴ Ayrıca bk. Miller, *Trebizond. The last Greek empire.* London 1926, 26, 31 v.d.

³⁵ Selçukluların inkırazından sonra, Anadolu'nun tamamen Türkleşmesini ve fethin tamamlanmasını inceleyen müellimler, Trabzon hududunu-Gazî Çelebi'nin faaliyeti müstesna—tamamen ihmal etmişlerdir. Paul Wittek'in ileri sürdüğü "gazâ an'anesi" ni bu bölgede temsil eden muhtelif Türkmen beyleri ve Selçuklu ümerâsı hakkında şimdiye kadar yazılanlar (Meselâ İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri.* Ankara 1937, 57 ; Kâzım Dilcimen, *Canik Beyleri : Hacı Emir ve evlâtları, Taceddin ve evlâdları, Altınbaş evlâdları, Taşan oğulları.* Samsun 1940, 61 S. ; Mevlüd Oğuz, *Taceddin oğulları.* Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi 6, 1948, 469-487) gayr-ı kâfi görünmektedir.

³⁶ 1332—1334 yılları arasında Anadolu'da bulunan İbn Battûta'nın Erzurum havalisinde birbiriyle mücadele ettiğini bildirdiği iki Türkmen kabilesi (*Seyahat-nâme.* Şerif Paşa terc. I, İst. 1335, 328) Prof. Mükrimin Halil Yınanç'ın isabetle ileri sürdüğü gibi (Bk. İslâm Ansiklopedisi I, 253), şüphesiz Akkoyunlularla Karakoyunlulardır (Krş. Faruk Sümer, İslâm Ansiklopedisi VI, 294).

³⁷ Bu akın hakkında, 20 Kasım 1344'te Venedik senatosunda okunan bir raporda izahat verilmektedir. Bk. W. Heyd, *Histoire du Commerce du Levant au Moyen-âge.* Ed. fr. publ. par Furcy Raynaud. II, Leipzig 1923, 103.

içinde bir defa daha pâyitahtı tehdid etmişlerdi ³⁸. 1343 yılında, diğer bir akın, Trabzonluları yeniden dehşet içinde bırakmıştı ³⁹.

Bu akınları hangi Akkoyunlu beğinin idare ettiği bilinmemektedir. Fakat çok geçmeden 1348 yılında, Trabzon topraklarına komşu diğer beylerin ⁴⁰ de iştirâkiyle yapılan büyük akın dolayısıyla, muasır Trabzon-Rum tarihçisi Panaretos, sarîh olarak Kara Yülük Osman Bey'in dedesi Tur Ali Bey'in adını vermektedir ⁴¹.

Esaslı bir ordusu bulunmadığı gibi iç gâilelerden de başkaldırmayan İmparator III. Aleksios, Tur Ali Bey ve arkadaşlarının, toprak, can ve mal kaybına sebep olan akınlarına karşı hemen hemen hiç bir mukabelede bulunamamış, fakat sonradan Trabzon için yeğâne kurtuluş çaresi ittihaz edilen bir tedbire başvurmuştu : Bu tedbir, kendi kız kardeşi güzel Prenses Maria'yı Tur Ali Bey'in oğlu Kutlu Bey ⁴² ile evlendirmesi ve iki taraf arasındaki bu akrabalık bağları sayesinde dostluk tesisi idi ⁴³.

³⁸ Bu ve bundan sonraki hâdiseler için ana-kaynak 1204—1426 yılları arasında geçen hâdiselere ait *Panaretos vekayi'-nâmesi*'dir. Panaretos ve eseri hakkında bk. Gy. Moravcsik, *Byzantinoturcica. I. Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvölker*. Budapest 1942, 265. Gy. Moravcsik, eserin almanca (J. Ph. Fallmerayer, *Abhandlungen der hist. Classe der königl. bayerischen Akademie d. Wiss. IV, 1, 1844, 1-108*) ve rusça (A. Ch. Chachanov trf.) tercümelerini zikr ediyorsa da Brosset'nin fransızca tercümesinden haberdar görünmüyor : *Chronique de Trébizonde. Composée en grec par Michel Panarete, publiée pour la première fois, d'après un manuscrit de Venise, par M. Tafel, à la suite des opuscules d'Eustathe, en 1829 et traduite en français par M. Brosset Jeune. Histoire du Bas-Empire par Lebeau. Nouvelle éd. par M. de Saint-Martin et continuée par M. Brosset Jne. XX, 1836*'da. Biz, aşağıda bu tercümeden faydalandık. 1341 akını için bk. S. 485. Ayrıca bk. Fallmerayer, 196 v. d.

³⁹ Panaretos, Brosset terc. 487.

⁴⁰ Bu beylerin akınları hakkında İslâm-Türk kaynaklarında da nâdiren bilgiye tesadüf ediliyor. Meselâ Panaretos'da adı geçen Gıyâsüddin Ahî Aynabeğ'in 762 yılındaki akını için bk. *Istanbul Fethinden önce yazılmış tarihî takvimler*. Yayınlayan : Prof. Dr. Osman Turan. Anaara 1954 (=Türk Tarih Kurumu yayınlarından. XI. Seri, No. 7) 80-81.

⁴¹ "Τουραλίπεκης,, Bk. Gy. Moravcsik, *Byzantinoturcica. II. Sprachreste der Türk-völker in den byzantinischen Quellen*. Budapest 1943, 268 (Burada muhtelif variantlar da gösterilmiştir) ; krş. Brosset terc. 488-89.

⁴² Panaretos'ta : "γουτλουπέκης,, Bk. Gy. Moravcsik, II, 151.

⁴³ Trabzonlular, yalnız Akkoyunlulara değil, diğer Türk beylerine karşı da aynı tedbire başvurmuşlardı. Bu arada Bayram Bey oğlu Hacı Emîr, I. Basilius'un kızı Theodora, Emîr Taceddin, III. Alexios'un kızı Eudokia ile evlendirilmişti (Bk. Panaretos, 493, 505 ; krş. Gy. Moravcsik II, 254, 257). Akkoyunlularla Trabzon

Filhakika 1352 yılının Ağustos'unda Prenses Maria, Kutlu Bey ile evlenmek üzere Trabzon'dan ayrılmıştı⁴⁴. Kutlu Bey'in karısı olduktan sonra Despina Hatun⁴⁵ diye anılan bu prensesin Akkoyunlu — Trabzon münasebetlerinin dostane bir şekil almasında büyük bir rol oynadığı anlaşılıyor. Evlenme tarihinden sonra Akkoyunlu akınlarının tamamen durması, iki taraf arasındaki ziyaretler, ezcümle Kutlu Bey'in 1365'te Trabzon'a gelişi bunu açıkça göstermektedir⁴⁶.

İşte E. Rossi'nin Kan Turalı hikâyesinde izini bulmak istediği tarihî hâdise budur. Bu mevzûda Ebû Bekr Tahrânî'nin verdiği malûmat da ilk nazarda E. Rossi'yi teyid eder gibidir⁴⁷ :

« قتلو بيك — واو اميرى بود پرهيزكار [و] ديندار . . . وپيوسته بستد
 ثغور آن ديار در پيش كفار وفتح ولايت ايشان كمر بسته ، برفع رايت اسلام
 وكسر دشمنان دين قيام و اقدام داشت و در زمانى كه لشكر طربزون كه بمخالفت
 اسلام در غايت تصلب آمده يوسف دوخارى را بقتل آورده بودند و ايل
 واحشام اورا پايمال نهب و غارت ساخته و دست اسر بر زنان و فرزندان
 ايشان باسرم و اجمعهم كشيده ، نيره حميت اسلام و صرصر قهر و غضب
 در عصب دين ازو بالتهاب و اضطراب آمد

فروزان چو آتش که درنی فتاد	بییچد برخویش چون گردباد
چو رودی که آید ز کوهی بزیر	چو غرنده شیرو چو بیه دلیر
ز پی رفت و پی کرد اسبِ عدو	بیفکند شان چون درختِ گدو

hânedanı arasındaki muahhar izdivaclar hk. bk. W. Hinz, *Irans Aufstieg zum Nationalstaat im XV. Jahrhundert*. Tefvik Biyıkhoğlu terc. : *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd*. 28.

⁴⁴ Panaretos, Brosset terc. 491. Ayrıca bk. F. de Pfaffenhoffen, *Essai sur les aspres Comnénats ou blancs d'argent de Trébizonde* 1847, 56 v.d.

⁴⁵ Panaretos'ta : “Δεσποινάκη” (=Despoinakhat). Bk. Gy. Moravcsik II, 111. “khat”, hiç şüphesiz “hatun” dan bozmadır. Despina ad ve unvanı için bk. Fr. Babinger, *Ein Brief Mehmed's II. für das Kloster Hagia Sophia in Saloniki, Eigentum der Sultanin Mara (1459)*. Byzantinische Zeitschrift 44 (1951) 16.

⁴⁶ Bu izdivac ve Akkoyunlu-Trabzon münasebetlerinin ilk safhası hk. ayrıca bk. Miller, *Trebizond* 48 v.d.; Mükrimin Halil Yınanç, *İslâm Ansiklopedisi* I, 254.

⁴⁷ Bizdeki nussha, S. 12.

از برای نصرتِ اسلام و انتقامِ دشمنِ بیسرنجام تیغِ انتقام کشیده،
 بالشکری جرّار و دلیرانِ خونخوار بلشکرِ طربزون روی آورد و مجموعِ
 آن طایفه را بدلتِ پیکانِ سینه‌گداز و رهنمائیِ سرِ نیزه‌هایِ راست رفتار
 و پیش‌نمائیِ شمشیرهایِ آتشبار از بیابانِ حیاتِ بی‌اعتبار رهنمونی کرده
 بملكِ عدم و دیارِ ادبار فرستاد و چنان غارتی دران قوم انداخت که يك کسی را
 از ایشان سر برگردن و خون در بدن و جان در تن نماند و دوخاریانرا
 از زیانِ مال و مفارقتِ اهل و عیال بیرون آورد و تسبینه نام دخترِ تکفور
 طربزونرا اسیر ساخته مراجعت نمود.»

Bu cümlelerden anlaşıldığına göre, Kutlu Bey, Duhârî (Duhârlu) aşireti reisi Yûsuf'un Trabzon-Rum kuvvetleri tarafından yenilip öldürülmesi ve "il ve ahşâm" ının perişan edilmesi üzerine Trabzon'a yürümüş, düşman kuvvetlerini bozguna uğratmış, bütün o havaliyi yağmalayarak Duhârluları kurtarmış, ayrıca İmparator (Tekfur)'un kızı "Tesbîne" (Despina)'yı esir almıştır.

Böylece, hâdiseleri yakından gören ve tam bu sıralarda Trabzon saray muhîtinde yaşadığı için daha itimada şayan olan Panaretos'un Kutlu Bey'in izdivacı hakkındaki sarîh ifadesi, biraz değişik bir tarzda, yani prensesin esir alındığı bildirilmek suretiyle Ebû Bekr Tah-rânî tarafından da teyid edilmektedir ⁴⁸.

Biz, E. Rossi'nin kanaati hilâfına, işte bu hâdiseler ile Kan Turalı hikâyesi arasında esas bakımından bir râbîta olamayacağını düşünüyoruz. Çünkü : Yazıcı-zâde Ali'nin *Târih-i Âl-i Selçuk*'unun Topkapı Sarayı Müzesi, Revan Köşkü Ktp. Nr. 1391'de bulunan nushasının boş varaklarına yazılmış olan, Dede Korkut hikâyeleri ile ilgili metinde : "Tokuz yiğidin kannın alan, adlu Oğuzda ad koyan, saru donlu Salcan Kadın'ı alan Kanlı Koca oğlu Kan Turalı" dan bahsedilmektedir ⁴⁹. Bu metnin, Osman-oğlu Emir Süleyman'ı (Yıldırım Bayezid'in oğlu) ögen cümleleri ihtiva ettiği için ⁵⁰, XV. asrın hemen

⁴⁸ Krş. Mükrimin Halil Yınanç, İslâm Ansiklopedisi I, 254, st. 32-38.

⁴⁹ Rıdvan Nâfiz Edgüer, *Oğuz destanından bir parça*. Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi 2 (1934) 248, st. 49 ; O. Ş. Gökyay nşr. 123, st. 49.

⁵⁰ O. Ş. Gökyay nşr. st. 6, 10, 14, 20.; metin için ayrıca bk. A. Z. V. Togan, *On Mubarakshah Ghuri*. BSOS 6 (1930 — 1932) 853 - 4.

başlarında tesbit edildiği anlaşılıyor. Böylece, Kan Turalı'nın Salcan Hatun ile evlenmesi hikâyesinin de en geç bu tarihlerde bilindiği meydana çıkıyor.

Tur Ali Bey'in hangi tarihte öldüğü bilinmiyor ; fakat XIV. asrın ikinci yarısına eriştiği muhakkaktır ⁵¹. Bayburt civarındaki Sınur köyünde ⁵² medfun olan Kutlu Bey ise, 791/1389 yılında vefat etmiştir ⁵³.

XIV. asrın sonlarına kadar yaşayan bir kimse ile alâkalı herhangi bir tarihî hâdisenin, yukarıda bahsi geçen metinden anlaşıldığı vec-hile, daha XV. asrın ilk yıllarında, menkıbevî bir mahiyet alabileceği aslâ düşünülemez. Bu sebeble Kan Turalı'nın Salcan Hatun'u alma-sıyla Tur Ali Bey'in, oğlunu Prenses Maria ile evlendirmesi hâdisesi arasında herhangi bir münasebet kurmağa çalışmak doğru olmaz.

§ 4. Dede Korkut ve Osmanlılar

Yegâne nushası Topkapı Sarayı Müzesi Hazîne Ktp. Nr. 1612'de bulunan Ebû'l-Hayr-ı Rûmî'nin Saltûh (Saltuk)-nâme'sinde ⁵⁴ Dede Korkut ile alâkalı iki mühim kayda tesadüf edilmektedir.

Müellifinin ifadesine göre Fâtih Sultan Mehmed, Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'a karşı sefere çıktığı zaman (1473 İlkbaharı) ⁵⁵

⁵¹ Prof. Mükrimin Halil Yınanç, Panaretos'un (Brosset terc., 497) 1363 vekayi arasında, İmparator III. Aleksios'un ailesi ile birlikte, eniştesi Kutlu Bey'i ziyaret etmek istediği fakat Türk ülkesini kasıp kavuran veba dolayısıyla yola çıkamadığı hakkındaki ifadesini nazar-ı dikkate alarak bundan "İmparatorun, babasının yerine emîr olduğundan dolayı, Kutlu Bey'i tebrike gitmek istediği, binaenaleyh Tur Ali Bey'in bu tarihte vefat ettiği istidlâl olunabilir" demektedir (*Akkoyunlular maddesi*. İslâm Ansiklopedisi I, 254).

⁵² Fahreddin unvanını taşıyan Kutlu Bey'in mezar taşı da ele geçmiştir ; fakat bu taşın tarih kısmı kırıktır. Bk. Ali Kemali [Aksüt], *Erzincan tarihi*. İst. 1932, 245 ; Abdürrahim Şerif Beygu, *Erzurum tarihi, anıtları, kitabeleri*. İst. 1936, 255-56. Ayrıca bk. Ahmed Tevhîd, *Kadı Burhâneddin*. TOEM 5 (1330) 246.

⁵³ Azîz b. Erdeşîr Esterâbâdî, *Bezme ve Rezm*. Nşr. Kilisli Rif'at. İst. 1928, 369 ; Heinz Helmut Giesecke, *Das Werk des 'Aziz ibn Ardaşir Astarabadi. Eine Quelle zur Geschichte des Spätmittelalters in Kleinasien*. Leipzig 1940 (=Sammlung orientalistischer Arbeiten. 2. Heft) 77.

⁵⁴ Saltuk-nâme hakkında geniş malûmat almak için bk. Abdülbaki Gölpınarlı, *Yunus Emre. Hayatı*. İst. 1936, 253-270. Ayrıca M. Fuad Köprülü, *Anadolu Selçuklu-ları tarihinin yerli kaynakları*. Belleten 7 (1943) 430-441.

⁵⁵ Selâhattin Tansel, *Osmanlı kaynaklarına göre Fâtih Sultan Mehmed'in siyasi ve askerî faaliyeti*. Ankara 1953 (=Türk Tarih Kurumu yayınlarından XI. Ser., No. 4) 313.

Edirne'de bıraktığı Şehzâde Cem'in⁵⁶ arzusu ile tertib edilmesine başlanan ve yedi senede, yani 1480'de tamamlanan, bununla beraber daha muahhar devre ait bazı ilâveleri de ihtiva eden⁵⁷ Saltuk-nâmedeki bu kayıtlar, Osmanlı hânedanının menşei hakkında nakledilen rivâyet içinde bulunmaktadır. İlk defa, Saltuk-nâme'yi ilim âlemine tanıtan Abdülbaki Gölpınarlı'nın, 1936'da mevcudiyetine işaret ettiği halde⁵⁸ O. Ş. Gökay ve E. Rossi'nin gözünden kaçan bu kayıtları aşağıda aynen neşrediyoruz :

1.

« شریف برگیجه بردوش گوردی، گوردیکم اکی شهباز طوغانلر
یونان طرفندن اوچدلر گدلر روم ملکنه گچدلر، روم طاغلرندہ اولان
قوشلری قردلر یرندلر، ولی یانلرنه چوق چوق گوگرجنلر جمع اولدلر، بو
روم ایلی قیونلرله طیطلو گورر، گرو اول طغانک صوک گنلی سلکندی،
قنادی آلتندن طغانلر چقدلر، کندوگبی دخی اوچوب شکاره بشدلر، اول
اوک گنلر طغان اوچوب کندو انه گلدی طوردی، براغج اوزره اوتورر،
قلان طغانلر بله اوتوررلر، شریف انلری بربر اوخشر، اندن قچمز لر، باشلرندہ
گوندهلری وار، سرور اویانو گلدی، گرو کندی دوشن تعیر ایدوب ایتدی :
غازیلر یونان ولایتندن اکی غازی بلوره، پادشاه اصلی اولالر، رومه جمله
فتح ایدلر، بوملک مسلمانلق اولا، بریسی گچہ گیده واما برینک نسلی حاکم
اولالر، اولو پادشاهلر وعظیم خاقانلر اولالر ددی» (Vrk. 306 a).

⁵⁶ Şehzâde Cem'in Akkoyunlu seferi asnasında İstanbul'da kaldığı hakkında Angiolellos'un ifadesinin (Bk. Donado da Lezze, *Historia Turchesca. 1300-1514*. I. Ursu nşr. Bucureşti 1909, 45) yanlışlığını gösteren diğer kat'î delillere (Msl. bk. *Magyar Diplomáciai Emlékek. Mátyás király korából*. II, Budapest 1877, 246'daki vesika) Ebû'l-Hayr-ı Rûmî'nin sözleri de ilâve edilebilir. Fr. Babinger, Angiolellos'un ifadesini kabul ederek İstanbulda kaldığını söylüyor (*Mehmed der Eroberer und seine Zeit*. München 1953, 330).

⁷ Bu hususta bk. Adnan Sadık Erzi, *Türkiye kütüphanelerinden notlar ve vesikalar II*. Belleten 14 (1950) 599, not. 10 ; ayrıca A. Gölpınarlı, *Yunus Emre*, 254-256.

⁵⁸ *Yunus Emre*, 262 ; ayrıca bk. M. Fuad Köprülü, *Osmanlı imparatorluğunun etnik menşei meseleleri*. Belleten 7 (1943) 287, not 1 ; Mükrimin Halil Yananç, *Ertuğrul maddesi*. İslâm Ansiklopedisi IV, 332 b.

2.

« ازینجانب سلطان علاءالدین اوتورمشدی، اولافلر گلوب خبر گتوردله، خیکش دن باخوجان تتاری یوریدی، اتام قانن آل سلچوقدن آلورم دیر دیدلر، پس سلطانک قلبنه قورقو مستولی اولوب متوهم اولوب خوف گلدی، هم پیرلک یتشمشدی ودخی اوغلی یوغیدی، شریفه خبر صالحدی ایتدی: سرور کرم اتسون بزم اتدوگومزه قالمسون، اوزرومزه دشمن یوریدی، اٹا گدهرز، بزه همتلرین قرشسونلرددی، دخی نقدر بگلری وارسه قاتنه جمع ایلدی، اول صروخانی وجنداری اوغلی علی بگی کم نوشین روان نسلندن در آتی قغردی ومنتشه و باقیسین جمع اولدلر، قرمانه بگلربگی لک ویرمشدی، انلره وصیت ایدی ایتدی: بگلر بوگلن دشمن یاوزدر، اگر بن انده بر حال اولاجق اولورسم زیرا علامتلم دپرشور بنم نسلم یوق کم < 307 b > سزه بک دیکم، هر بریکوز بریری کافردن الدغوئز کم الوئزده سنجاقدن اېسم اوتورک غزا ایدک، قرمان بنم یرومه اوتورسون، بر قیزم اٹا ویرهیم گوینگوم در و بر قیزم علی بگه ویردمکه جندار اوغلی در و بر قیزم دخی وار آتی بر یگیده ویرورم فال اوغورم اولسون، اٹا خرجنوان ملکن اصمردم کم غزا اده کافرلری قومیه کم اسلامه ضرر ویرمیه، آلدوغی ایللر آنک ملکی اولا، بز بد دعایه اوغرادق ملک بزم المزدن گده یور، دخی ایتدی: شریفک دعاسندن صقنوک، ابو دعاسن آلوک دیو وصیت ایلدی، دخی ایللرین عهدله انلره ویروب اللرنه ملک نامه ویراتلرین یازوب ویردی، یرلرنه گوندردی، دخی ایتدی: بگلر خرجنوان طرفنه برغازی بولوک، پس مگر ناگاه اول وقتده اوغوزلردن کم سلیمان شاه اوغوللری رومه گلوب خراساندن کم بونلر جنگسدن قاچوب گلمشلردی، اوچ قردشلردی، بونلره بنی اسحاق اوغلنلری دیرلردی، هم دخی نسبتده اسحاق پیغامبر اوغلی عیص

نسلندن ایدی، رومه گلورکن آتالری فرات صوینده غرق اولوب طورردی، نسلِ بایزید خان وقورقد انا ایدی، پس بو اوچ اوغلنوک باریسی بای سنغور تلین (?) ایدی، پس اول گرو عجمه گیدب وارب < 308a > خراسانده مروه ماهانه بك اولدی، بری گنندز ایدی وارب ارزنجان < ن > اوواسنده قالدی، صکره سلطان انوک اوغلنه عمره اززننگانی حمیدی کم دیار بکر ایلی در اٹا ویرمشدی، بو اوچنچی کم کوچچک قردشلی در ارطغرل اول گلوب رومه اندی، دخی اوغلی صاروخانی و برنجه ترك اولولریله سلطانه گوندردی، اول سרملو چقوری کندویه قشلاق و یازلاق استدی، پس اول اری کم گلدلر سلطانه یوزلر اوردلر، اول یری استدیلر، سلطان دخی بونلرک صاحب نسبت ایدکلرین بلوب انلره یرجوکلری ویردی، دخی ایتدی: واروک خرجوانه غزالر ایدک، دخی سزه او یانه دستوردر اقینلر ایلک، پس بونلر گلوب اول یرده اوتورب غزالر اتدلر تا که اول طرفلردن خیلی یرلر فتح اتدیلر، روایت در کم گلوب اک صوک روم ایلی ایچنده برکوی یاپدلر، آدین اسکوتلی قودیلر، زیرا سبب بو اولدی کم بر عرب واریدی انلرله بله غذا ایدردی، قچن بر کافر کون بصلردی اول عرب ریاست ویرمشدی، پس اول عرب دیر ایدی کم خلقنه اُسکت یعنی اِپسم اول گوندزده گیجه اولیجق بصلوم، انی اوغور گوروب چوق فتح اتمشردی، گرو اول کوی اوزره یامسنه پس انی قویوب اول کویک ادنی انکچون اسکوت قودیلر، چون انده غزالر < 308 b > ایدب سلطانه پیشکشلر پنج یکلر گوندرلردی، سلطانک گوکللی ایچنده یر اتدلر، پس شریف حضرتنک ولایتی اشتدی، ارطغرل اوغلی الب عثمانی سیده گوندردی، بله سنجه ارمغانلر وهدیه لرله، شریف اول حینده کفه دن صینوبه گلمشدی، گلوب عثمان سرورک ایاغنه دوشدی، هنوز دخی گنج اوغلان ایدی، سرورک ایاغنه یوز سوردی، شریف حضرتی عثمانک دولتلو سعادتلو باشی

یردن گنورب اوغل دیو اکی گوزندن اوپدی، دخی یاننه آلوب نصیحتلر
 ایدب اوغول حق تعالی سکا و نسلوکه سعادت و دولت و عزت روزی
 اتمشدی، زنهار غزانی الدن قوماکوز، عدل و داد ایدب فقیرک بد دعاسندن
 حذر ایدک رعیتی انجتمک، فسق و فجوردن قاچوک، بدعت اتمک، شریعتی
 گوزدوک، احسان ایلک و هم غریبی حوش طوتک، ظلم و جورى ترك ايله،
 غافل اولیاسین، سکا و صیتم اولاکم اکثر قاضیلری والیلری دایم تفتیش ایدب
 عدل ایلیهسن تا قایم ملک اولاسن، رعیت سکا تابع اولالر، بدعت اتمه و هم
 رشوت خوری قتل ايله، کافره اعتبار ایلمه، حاکم ایلمه، اسلام دیننده انلره
 احتیاج گوسترب مصالحه دخل ایتدرمک یوقدر و نامشروع < 309 a > اش
 اشلمک ددی، درلو نصیحتلر ایلدی، دخی عثمانی گوندردی، بو طورن خلق تعجبیه
 واروب ایتدلر: سرور بو ربوی بگی غازی یگت در، پادشاه دگلدر کم سز
 بوکا شاهانه نصیحت ایدرسز، سرور ایتدی: ای قوم بویگت پادشاه زاده در
 و بنی اسحق بن ابراهیم علیهما السلام درکه اکا عیص دیرلر، انوک نسلی در،
 اوچ پیغامبر بونسله دعاء خیر اتمشدر، بری ابراهیم پیغامبر اکنجی اسحاق
 پیغامبر اوچنجی آخر زمان پیغامبری محمد مصطفی در علیهم الصلوة والسلام،
 پس دنیایه گلن پادشاهلر بونسلدن اولاکلمشدر، گرو بویگیده حق تعالی
 سلطانلق و یروب بونک ذریتی و نسلی اولو پادشاهلر اولیسرلر در ددی، چون
 خلق شریفدن بو سوزی اشتدلر، ایتدلر: بوکشی ولی در گرچک سویلر صحیحدر
 دیوب عثمانه توجه ایلدر، غازی یگتله انوک یاننه جمع اولوب درلمگه باشلدر،
 بو عثمان قوت طومتغنه بشلدی « (306 b — 309 a) .

3.

« بوطرفده رومده سلطان علاءالدینه خبر ویرددر، پس سلطان ایتدی :
 دریغا شریف اولدوگی معلوم اولدی کم اوستومزه بودشمانلر یورودی دیوب
 دخی لشکد امر ایلدی، جمع اتدی، بگلرین دعوت ایدب یرلو یرنه انلری
 ولیعهد ایدب ددکم بندن صکره < 527 a > ابسم اوتورب بربریگوزه
 دوزنلک ایدک، کافرله غزایلک، بنم اوغلوم یوقدرکم سزه بک ایدم، بر
 کمسنه بولوک کم بوخرجنوان طرفنی اکتا ویره لم، کافرله واره غزا ایده،
 کافرلردن نه الورسه اول انک ملک اوله، واردلر بگلر اتفاق ایدب ارطغرلی
 اکتدلر و اوغلی الپ عثمانک غزالرک و شریفک اکتا همتلرین و اوغل ایدندوگن
 ونسبده دخی هم اصل ایدوگن اسحاق پیغمبر اوغلی عیسی (عیص) اصلندندر
 و قرقو > ت < آته آنوک اوغلنلریدر، صلب اعتقادلی اوغزلردر، ترک صادق
 بونلردر، ابوالمسلم مروی زماننده جدی نسبت خاندان ایدب خوارجی اورتادن
 گتوردلر دیوب سلطانه وصف و مدح اتدلر، سلطان گوکتلندن عثمانه محبت
 ایدب امر اتدی، دعوت نامه یازدلر مهردلر، بیک الله و یروب گوندردلر »
 . (526 b — 527 a)

1. kayda göre Şerîf, yani Sarı Saltuk rüyasında iki “şehbâz” doğanın uçarak “Yûnân” tarafından “Rûm” mülküne geçtiğini, bu bölgedeki kuşları kırdığını, yanlarına pek çok güvercinlerin toplandığını, doğanlardan “son gelen” silkinince kanadları altından başka doğanların çıkıp “şikâr” a başladığını, “ön gelen” in ise uçup kendi iline döndüğünü görmüş ; uyanınca bu rüyayı ta’bir ederek “Yûnân” vilâyetinden iki gazînin belireceğini ve “Rûm” u fedhedeceğini, birisinin soyunun kesileceğini, fakat diğerinin soyundan “ulu pâdişâhlar ve azîm hakanlar” geleceğini söylemiştir.

Burada “Yûnân” kelimesi Anadolu Selçuklu ülkesi manasında kullanılmıştır. Bu kelimenin XV. asırda, hattâ daha sonra Konya ve civarına alem olduğu anlaşılmaktadır. Meselâ *Düstûr-nâme-i Enverî*'de (Nşr. Mükrimin Halil Yınanç, İst. 1928, 108, st. 12) şöyle deniliyor :

حکمتيله ملك يونانِ اتدى فتح   بعنى كم ملك قرامانِ اتدى فتح

Fâtih Sultan Mehmed'in bir mektubunda "Vilâyet-i Yûnân ki der el-sine-i nâs meşhur be-Karaman-est" (Ferîdûn I, 257) cümlesi görülüyor; Mehmed Vusûlî'nin⁵⁹ *Cihâd-nâme*'sinde de Kanunî Sultan Süleyman'ın oğlu Şehzâde Selim'in (II. Selim) Karaman'dan Saruhan'a tayini anlatılırken "Mülk-i Yûnân Saruhân'a tahvîl olundu" deniliyor (Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya Fk. Ktp. M. Çon yazmaları, Nr. A/13, Vrk. 19 b). Bu husustaki diğer kayıtlar için bk. Paul Wittek, *Sultan de Rûm. Extrait de l' Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales et Slaves* 6 (Bruxelles 1938), 8-9.

"Rûm" kelimesi ise Rûm-eli mânâsında kullanılmıştır. Saltuk-nâme'de bunu teyid eden başka kayıtlar da bulunmaktadır. Msl. Vrk. 610 a'da "Âhîru'l-emr Sultân Murâd b. Mehmed Hân sonra gelüb ol yerde (Edirne'de) yeni câmi' bünyâd eyledi kim Rûm'un Kudsü oldu" deniliyor.

Böylece Sarı Saltuk ağzından Anadolu'dan çıkacağı bildirilen iki gaziden birisi "Deniz kenârının kâfirlerin birbirine urmuş" olan ve "Şerîf'den kuşak kuşanan" Aydın oğlu Umur Bey'dir⁶⁰. Diğeri ise Ertuğrul oğlu Osman Bey'dir. Onun meydana çıkışı 2. kayıtda anlatılmaktadır. Buna göre :

« حیکشدن باخوجان تтары » Selçuklu-ülkesine yürüyünce Sultan Alâeddin telâşa düşmüş, bir taraftan Sarı Saltuk'a haber göndererek duasını dilemiş, diğer taraftan beylerini, bu arada Saruhân'ı,

⁵⁹ Bu müellif, Flügel'de yanlış olarak Usûlî diye anılıyor (Bk. *Die arabischen, persischen und türkischen Handschriften der kaiserlich-königlichen Hofbibliothek zu Wien*, II, Wien 1865, 234) ; aynı yanlışlık Fr. Babinger, GOW 114'te de görülüyor. Ayrıca bk. L. Forrer, *Handschriften osmanischer Historiker in Istanbul*. Der Islam 26 (1942) 197. Nr. 46. Halbuki eserde sarîh kayıtlardan (Msl. Vrk. 14 a, 16 b, 22 a) anlaşıldığına göre müellif, Molla Çelebi diye anılan Mehmed Vusûlî'dir. Ayrıca bk. Atâî, *Zeyl-i Şakaik*. İst. 1268, 311-12 ; krş. Bursalı Tâhir, *Osmanlı müellifleri* II, 475-76.

⁶⁰ "Râviler aydur : Aydın ilinde Aydın'ın bir gürbüz Bahâdır oğlu kopdu, âkıl zeyrek olub başına kızıl doğru bürk giyerdi, düşünde ol kisveti âna gösterdilerdi, adına Gazî Ömer dirlerdi, halk Umur Bey dahî dirlerdi, âna lakab yâd iderlerdi, ol deniz kenârının kâfirlerin birbirine urmuşdu, Kayсар neslinden idi, babası Aydın idi. Çün ol server on dört yaşında idi, sürüb Sinob şehrine geldi, dahî gemiye binüb Kefe'ye gitti, Şerîf'e (Sarı Saltuk) gelüb el öpdü, Şerîf'den kuşak kuşandı, dua alub giru Aydın iline gitti geldi, karar eyledi. Serverlere Şerîf ayıttı : Gördüğümüz doğanın biri budur, hayr ola." (Vrk. 306 b).

“Nûşîrevân neslinden” olan Cândâr oğlu Ali Bey’i, Mentеше’yi ve Karaman’ı toplayarak “gelen yavuz düşmen” karşısında yenilir ve ölürse ne tarzda hareket edeceklerini bildirmiş, kendi yerine Karaman’ın oturmasını, bir kızını ona, diğer bir kızını Cândâr oğlu Ali Bey’e verdiğini, üçüncü kızını da kendisine “fâl-i uğur” sayacağı ve “Harcenevân mülkünü ismarlayacağı” bir gazîye vermek istediğini söylemiştir. Mülk-nâme ve berâtlarını yazıp beyleri yerine gönderdikten sonra Harcenevân’a cihâda memur edeceği gazîyi aratmağa başlamıştır. O sırada Horasan’daki Oğuzlardan Süleyman-şâh oğulları, Cengiz’in önünden kaçıp Anadolu’ya gelmiş bulunuyorlarmış. Bunlar üç kardeşmiş ve İshak Peygamber oğlu ‘İys ve Bâyezid Hân ile Korkud Ata soyundan geliyorlarmış. Üç kardeşten Baysungur, geriye “Acem” e gidip Horasan’da hâkim olmuş; Gündüz, Erzincan ovasında kalmıştır. Sultan, onun oğlu Ömer’e Erzincan’ı ve “Hamîd” (Âmid)’i vermiştir. En küçükleri Ertuğrul da Rûm’a (Burada Anadolu manâsında) inmiş ve Sürmelü-çukur’u kışlak ve yaylak olarak istemiştir. Sultan onun asâletini anlayınca arzusunu yerine getirmiş, ayrıca Harcenevân’a gazâyâ memur etmiştir. Bunun üzerine Ertuğrul gazâyâ çıkıp pek çok yerleri feth etmiştir (Bu arada Söğüd’ün fethi ve sebab-i tesmiyesi anlatılıyor). Sarı Saltuk’un şöhretini duyunca da oğlu Osman’ı “armağanlar ve hediyelerle” kendisine göndermiştir. Sarı Saltuk, Osman’a çok itibar göstermiş, Hak Teâlâ’nın ona “ve neslüne saâdet ve devlet ve izzet rûzî” kıldığını bildirmiş, uzun boylu nasîhatta bulunmuştur. Etrafindakiler Sarı Saltuk’tan, böyle bir “boybeği gazî yiğit” e bu kadar itibar göstermesinin ve “şâhâne nasîhatlar” etmesinin sebebini sorunca “Bu yiğit pâdişâh-zâdedir ve Benî İshak b. İbrâhîm aleyhimâ’s-selâmdır ki âna ‘İys dirler, ânun neslidir... Pes dünyâda gelen pâdişâhlar bu nesilden olagelmıştır ; giru bu yiğide Hak Teâlâ sultanlık virüb bunun zürriyeti ve nesli ulu pâdişâhlar olserlerdir” demiştir.

Bu uzun hikâyede Anadolu’ya hücumundan bahsedilen «خیکشدن باخوجان» hiç şüphesiz “Cengis’den Bâcû Hân” olarak okunmalıdır. Müstensihin «جنگسدن باجو خان» kelimelerini yazarken harflere yanlış nokta koyduğu kolaylıkla anlaşılmaktadır. Bâcû Hân ile de meşhur İlhanlı kumandanı Baycû’nun kastedildiği muhakkaktır. Onun Selçuklu ülkesindeki Moğol-İlhanlı fütûhatındaki rolü için bk. B. Spuler, *Die Mongolen in Iran*. Leipzig 1939, 43 v.d.

Saltuk-nâme'de gerek bu kayıtda ve gerekse diğer yerlerde "Sultân Alâeddin" ile, hiç bir kronoloji endişesi gözetilmeksizin, I. Alâeddin Keykubâd kastedilmektedir.

Meşhur Osmanlı an'anesine uygun olarak ⁶¹ Cengiz'in (Moğollar'ın) önünden kaçarak Anadolu'ya geçtiği bildirilen Oğuzlardan Süleyman-Şâh oğullarının 'İys ⁶² soyundan geldikleri hakkındaki rivâyet, Osmanlı tarihlerinde de görülmektedir. Neşrî bu rivâyeti şu cümlelerle tenkîd etmektedir ⁶³ :

« ارطغرل بن سلیمان شاه . . . بن گوک الب بن اوغوز بن قراخان . . .
وقرا خاندان مراد عیصدر و اوغوز خان عیص بن اسحاق بن ابراهیم
اوغلی در دیدیلر ، خطا اتدلر ، زیرا عیص روم اصغر اتاسیدر که روم
ثانیہ در . »

Yine Saltuk-nâme'de Osmanlıların soyunun bağlandığı "Bâyezîd Hân" ise "Bayındırخان" (Bayındır Hân)'ın müstensih tarafından bozulmuş şekli olmalıdır. Ertuğrul'un kardeşi olduğu bildirilen Gündüz Alp'in Akkoyunluların, yani Bayındırîlerin ecdâdı sayılması bu hususta şüphe bırakmamaktadır. Buna ait en sarîh kayıd eserin sonunda bulunmaktadır (Vrk. 616 a) :

« سلطان محمد اوزن حسن سفر نه عجمه گندی ، حسن بك پادشاه ایدی
عجمده گوندزاوغلی عمر خان نسلندن ایدی »

Osmanlıların Bayındır boyundan geldikleri hakkında Kanunî Sultan Süleyman zamanında yazılan *Câmi'ü'l-meknûnât* adında müellifi meçhul Osmanlı tarihinde bir rivâyet bulunmaktadır ⁶⁴. An'a-

⁶¹ Bk. Paul Wittek, *Osmanlı imparatorluğunun doğuşu*. Fahriye Arık terc. İst. 1947, 19 ; Mükrimin Halil Yınanç, Ertuğrul maddesi, İslâm Ansiklopedisi IV, 329.

⁶² 'İyssü. Bk. Âsım Efendi, *Kamus terc.* II, 388; krş. Muhammed b. Khâvendshâh (Mirkhond), *The Rauzat-us-safâ*. Translated by E. Rehatsek. I, London 1891, 190 v.d.

⁶³ *Kitâb-ı Cihân-nümâ*. Faik Reşid Unat—Dr. Mehmed A. Köymen nşr. I, Ankara 1949, 56, st. 2-5 ; *Gihannüma. Die altosmanische Chronik des Mevlânâ Mehmed Neschrî*. Hrsg. v. Franz Taeschner. I, Leipzig 1951, 19, st. 11-12.

⁶⁴ Bursalı Tahir, *Osmanlı Müellifleri* II, 74'te ve ondan naklen Fr. Babinger, GOW 13'te Ahmedî'nin kardeşi Hamzavî'nin *Câmi'ü'l-meknûnât* adlı eserinin İb-

nevî şecerelerde de Bayındır ismine tesadüf edilmektedir ⁶⁵. Fakat Korkut Ata'nın Osmanlıların ecdâdı arasında yer aldığı ve onun Bayındır Han ile aynı soydan olduğu hakkındaki rivâyet başka hiç bir kaynakta görülmemektedir. Bilâkis Korkut'un Bayat boyundan olduğu Reşîdüddin'de ⁶⁶ ve doğrudan doğruya Kitâb-ı Dede Korkut'ta ⁶⁷ bildirilmektedir ⁶⁸.

Burada Saltuk-nâme müellifinin Osmanlı ve Akkoyunlu devletlerinin kuruluşu hakkında naklettiği rivâyeti diğer kaynakların ifadeleri ile karşılaştırmayacağız ⁶⁹. Yalnız Ertuğrul'un gazâyâ memur edildiği "Harcenevân" ülkesi ile hangi bölgenin kastedildiğini açıklayacağız :

Saltuk-nâme'de *خراجنه وان* ve *خرجنوان* şeklinde yazılan bu ülkenin "Rûm'un kapısı" sayıldığı şu kayıtdan anlaşılıyor (Vrk. 7a):

« بن خرجنوان بگی طیریانوسم ترکله قارشى گوگس طوطب طورردم،
رومك قپوسى بنم الومده در »

Diğer bir yerde de "Rûm'un kapısı" olarak "Amasya tarafı" gösterilmektedir (Vrk. 544b) :

nü'l-Emin Mahmud Kemal İnal Byf. nin hususî kütüphânesinde bulunduğu yazıdır. Muhterem üstadın lutûfkâr müsaadeleriyle gördüğümüz eser, *Câmi'ü'l-mek-nûnât* adını taşımakla beraber muahhar bir Osmanlı tarihidir. Bu eserin diğer bir nüshası Osman Ferid Sağlam'ın kütüphânesinde bulunmaktadır (Bk. O. F. Sağlam, *Şimdiye kadar yayınlanmamış bazı kitabelerle meskûkâtın millî tarihe hizmetleri*. IV. Türk Tarih Kongresi. Ankara 10—14 Kasım 1948. Kongreye sunulan tebliğler. Ankara 1952, 174).

⁶⁵ Msl. bk. Âşık Paşa-zâde, 2, st. 18 : Ertunrul b. Süleyman Şah b. Kayı (Kaya) Alp b. Kızıl Boğa b. Bayındır ; krş. Oruç Bey, 80, st. 17 ; Giese Anonimi, 4, st. 6.

⁶⁶ O. Ş. Gökyay'ın mukaddimesi, XIX.

⁶⁷ O. Ş. Gökyay nşr. 1, E. Rossi nşr. 325 ; terc. 96.

⁶⁸ Fakat *Tevârîh-i Cedîd-i Mir'ât-ı Cihân*'da Korkut'un Bayındır tâifesinin şeyhi olduğu yazılmaktadır. Bk. O. Ş. Gökyay'ın mukaddimesi, XXXIII. Kayı'lardan olduğu hk. Ebû'l-Gazi'nin rivâyeti için bk. Aynı eser, XXII.

⁶⁹ Bu rivâyet esas itibariyle Âşık Paşa-zâde'de bulunan rivâyeti hatırlatmaktadır (*Târîh-i Âl-i Osman*. Âli nşr. İst. 1332, 3 v.d.).

« ارطغزل بوینی درت بولوك ایلدی ... بر بلوگنه کندو حکم ایدردی،
دخی اماسیه طرفنه غزا ایدرلردیکم رومک قبوسیدر، اول دخی رومدن
اکلوردی»

Bu suretle Amasya bölgesi ile Harcnevân'ın ayniyeti meydana çıkmaktadır. Bu noktayı tesbit ettikten sonra Harcnevân kelimesinin Dânişmend-nâme'lerde⁷⁰ Amasya'ya verilen "Harcana-Harcene" adından bozma olduğu kolaylıkla anlaşılır. Nitekim Saltuk-nâmede Harcnevân'dan "Harcene" şeklinde de bahsedildiği görülmektedir (Msl. Vrk. 36b, st.4 : "Harcene kâfirleri").

3. kayıtda da aşağı-yukarı 2. kayıtda verilen malûmat hülâsa edilmekte, fakat Sultan Alâeddin'in Ertuğrul'u değil Osman'ı kâfirlerle gazâyâ memur ettiği anlatılmaktadır. Ayrıca Osmanlıların ecdâdının Ebû Müslim zamanında "Havâric" i ortadan kaldırdığı bildirilmektedir.

Bu nota son vermeden önce bir noktaya daha işaret etmek istiyoruz : Sarı Saltuk'un, Osman Gazî'ye gösterdiği itibarın sebebini soran müridlerine cevâben söylediği sözler, Kitâb-ı Dede Korkut'un başında Kayı soyu hakkında Dede Korkut ağzından nakledilen söz-lere çok benzemektedir.

⁷⁰ Bk. Dr. Şükrü Akkaya, *Kitab-i Melik Danişmend Gazi-Danişmendname*. Dil ve Tarih-Coğrafya Fk. Dergisi 8 (1950) 136. Danişmend-nâme hk. bk. M. Fuad Köprülü, *Belleten* 7 (1943) 427-430. Osmanlı kaynaklarında da bu şekilde tesâdüf ediliyor. Msl. bk. N. Asım — M. Ârif, *Osmanlı tarihi* 556, not 1.

II.

UZUN HASAN'IN BİRİNCİ KARAMAN SEFERİ

Giriş.— § 1. İbrahim Bey'in ölümü ve komşu devletler.— § 2. Karaman şehzâdelerinin hâmi aramaları.— § 3. Dulkadir-oğlu Melik Aslan Beğ'in Karaman ülkesine girişi.— § 4. Uzun Hasan'ın Karaman seferi.— § 5. Fâtih'in Karaman'da nüfûz tesisi ve İshak'ın kaçıışı. — § 6. Netice.

Karaman-oğlu İbrahim Bey'in ölümünden sonra Karaman ülkesinde Osmanlı hâkimiyetinin teessüsüne kadar geçen hâdiseler, henüz tamamiyle aydınlatılmamış bulunmaktadır. Bu arada İbrahim Bey'in ölümünü takib eden günlerde başgösteren Karaman hegemonyası meselesinin mahiyeti, bu mesele karşısında Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın durumu, giriştiği teşebbüsler ve Karaman'ın ilk defa Osmanlı nüfûzu altına ne şekilde girdiği, gerektiği şekilde incelenmemiştir.

Anadclü hegemonyası mevzûunda Fâtih Sultan Mehmed ve Uzun Hasan, daha doğrusu Osmanlı—Akkoyunlu rekabet ve mücadelesinin gelişmesinde mühim bir rol oynayan bu hâdiselere, Uzun Hasan'a ait araştırmalarda hemen hemen hiç temas edilmemiş¹, Osmanlı tarihine ve Fâtih Sultan Mehmed'e ait eserlerde ise², tek taraflı olarak, Osmanlı kaynaklarının ifadesine göre gayr-ı kâfi malûmat verilmiştir.

Aşağıda bu hâdiseler üzerinde durulacak, bilhassa Uzun Hasan'ın birinci Karaman seferinin sebepleri, cereyan tarzı ve neticeleri araştırılacaktır.

¹ Msl. bk. V. Minorsky, *Uzun Hasan maddesi*, Encyclopédie de l'İslam IV, 1124; W. Hünz, *İrans Aufstieg zum Nationalstaat im XV. Jahrhundert*. Tevfik Bıyıkhoğlu terc. 37 v. d.; Mükrimin Halil Yınanç, *Akkoyunlular maddesi*. İslam Ansiklopedisi I, 260.

² Msl. bk. Hammer, *Geschichte des Osmanischen Reiches* II, 85 v.d.; Atâ Bey terc. III, 90 v.d.; İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi* II. İstanbul'un fethinden Kanunî Sultan Süleyman'ın ölümüne kadar. Ankara 1949 (= Türk Tarih Kurumu yayınlarından. XIII. Seri, No. 162) 89 v.d.; Selâhattin Tansel, *Osmanlı kaynaklarına göre Fâtih Sultan Mehmed'in siyasi ve askeri faaliyeti*. Ankara 1953, 179 v.d.; Fr. Babinger, *Mehmed der Eroberer und seine Zeit*. *Weltenstürmer einer Zeitenwende*. München 1953, 249 v.d.

§ 1. İbrahim Bey'in ölümü ve komşu devletler

Osmanlı kaynaklarına göre³, vefatı sırasında Karaman-oğlu İbrahim Bey'in⁴ yedi oğlu hayatta bulunuyordu⁵. İshak, Pîr Ahmed, Kasım, Alâeddin, Karaman, Nûre Scfu ve Süleyman adını taşıyan bu şehzâdelerden⁶ İshak, bir câriyeden, diğerleri ise Çelebi Sultan Mehmed'in kızı Sultan Hâtun'dan doğmuştu⁷. Altı oğlunda da

³ Bilhassa bk. *Cihannüma. Die altosmanische Chronik des Mevlânâ Mehmed Neschrî*. Im Auftrage der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin nach Vorarbeiten von Theodor Menzel herausgegeben von Franz Taeschner. I. Einleitung und Text des Cod. Menzel. Leipzig 1951, 200 (Aşağıda "Neşri" şeklinde kısaltılmıştır). Diğer kaynaklar için bk. Hammer, *Geschichte des Osmanischen Reiches*. II, 85 ; Atâ Bey terc. III, 90 ; İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi*. II, 89.

⁴ İbrahim Bey'in hayatı şu yazıda tedkik edilmiş bulunuyor: İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Karaman-oğulları devri vesikalarından İbrahim Bey'in Karamanmareti vakfiyesi*. Belleten I (1937) 56-127 ; ayrıca bk. M. C. Şihâbeddin Tekindağ, *İslâm Ansiklopedisi* VI/59 (1953) 325-327.

⁵ Bazı kaynaklar, msl. Âşık Paşa-zâde 6 oğlundan bahsediyor (*Tevârîh-i Âli Osman*. Âli Bey nşr. İst. 1332, 167). İbn Tagrı-berdi de mütereddid bir ifade kullanarak 6 veya 7 oğlu vardı diyor (*Extracts from Abû'l-Mahâsin ibn Taghrî Birdî's Chronicle, entitled Hâwâdith ad-duhûr fî madâ'l-Ayyâm wash-Shuhûr*. Edited by William Popper. Part 3, 865-874 A. H. Berkeley-California 1932, 487) :

« ان الصارمی ابرهیم بن محمد ابن قرمان توفی وترك عدة اولاد نحو ستة نفر او سبعة والخمسة من بنت ابن عثمان اخت مراد بك عمه السلطان محمد ابن عثمان المتوفى الآن واسحق هذا من غيرها »

⁶ Şikârî, son üç şehzâde yerine Halil, Ya'kub ve Küçük Mustafa'nın adlarını veriyor (*Karaman-oğulları tarihi*. Mesud Koman nşr. Konya 1946, 191). Fakat İbrahim Bey'in gerek Osmanlı kaynaklarında ve gerekse Şikârî'de zikredilmeyen diğer bir şehzâdesi bilinmektedir. Bu şehzâde, İbrahim Bey'in Karaman imareti vakfiyesinde tuğra şeklinde imzası görülen Mehmed'tir (Bk. İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Belleten* I, 126). Mehmed, ya babasından önce ölmüştür, yahut yukarıda nakledilen isimlerde yanlışlık vardır.

Esasen İshak, Pîr Ahmed ve Kasım müstesna diğer şehzâdelerden sadece Alâeddin'in adı, 870 tarihli mezar kitabesi ile tevsik olunabilmektedir (Halil Edhem [Eldem], *Karaman oğulları hakkında vesâik-i mahkûke*. TOEM 3, 1328, 833-4).

Edirne'de de 876 tarihli mezar kitabesi bulunan Karaman Bey, İbrahim Bey'in değil, Mehmed Bey'in oğludur (Bk. Halil Edhem, Aynı yazı, 877 ; E. Hakkı Ayverdi, *Fâtih devri mimarisi*. İst. 1953, 443). Hikmet Turhan Dağlıoğlu ise, herhalde yanlış olarak bu kitabenin 856 tarihini taşıdığını ve Mehmed Bey'e ait olduğunu bildiriyor. Bk. *Edirne mezarları*. Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi 3, 1936, 190-191).

⁷ Bk. Neşri, 200 ; bu hususu Mısır kaynakları da teyid etmektedir. Msl. bk. İbn Tagrı-berdi, *Havâdis*, 487. Fakat Halil Edhem nereden aldığını bildirmeden sadece Pîr Ahmed, Kasım ve Alâeddin Beylerin Sultan Hatun'dan doğduğunu yazıyor (*Düvel-i İslâmiye*. İst. 1927, 298).

“Osmanlılık râyihası”⁸ bulan İbrahim Bey, aynı zamanda en büyük şehzâdesi olan İshak’a hususî bir teveccüh göstermiş ve veliahd tayin etmişti⁹. Diğer şehzâdeler bu durumdan memnun olmamışlardı ; nitekim İbrahim Bey’in H. 868 yılında hastalanıp yatağa düşmesi üzerine, İshak fi’len idareyi ele almağa teşebbüs edince, bu şehzâdeler hemen memnuniyetsizliklerini izhar etmişler ve ciddî bir şekilde muhalefete geçmişlerdi. Bu arada topladıkları kuvvetlerle Konya üzerine yürümüşler ve İbrahim Bey ile İshak’ı Gevele kal’asına¹⁰ çekilmeğe mecbur etmişlerdi. Bu sırada ağır bir şekilde hasta olan İbrahim Bey, daha Gevele’ye girmeden, kal’a kapısında vefat etmişti (Zilka’de 868/6.VII.—4.VIII.1464)¹¹.

⁸ Bk. Neşri, 200.

⁹ Halbuki Şikârî, İshak da dahil olmak üzere İbrahim Bey’in bütün oğullarının “Osman oğlu kızından” doğduğunu, en büyüklerinin Kasım olduğunu bildirmekte, ayrıca “Hâsıl-ı kelâm İbrahim Han hasta oldu, bildi ki sefer zamanı yakındır, oğullarını başına cem’ idüb Kasım Bey sâhib-i re’y olmağla mühr-i saltanatı âna teslim” etti demektedir (S. 191). Osmanlı tarihlerindeki malûmata uymayan bu rivayetin doğru olmadığı muhakkaktır. Çünkü diğer kaynaklar da Osmanlı tarihlerini teyid etmektedir. Msl. bk. İbn Tagrı-berdî, *Havâdis*, 483-4 ; burada İshak’ın 869 yılı Safe-riinde Kahireye gelen elçisinin, onun babası tarafından veliahd seçildiğini bildirdiği yazılıyor. Yine aynı kaynaktan nakledilen bir rivayete göre (S. 581), İbrahim Bey, ölüm döşeginde “Benden sonra Karaman ülkesinin idaresini oğlum İshak’ın eline geçerse, bu ülkede Karaman oğullarının ismi bâkî kalsın ; eğer oğullarımdan bir başkası hâkimiyeti ele geçirirse adımız kalsın ve ülkemiz, Osman oğullarının adıyla anılsın” diye vasiyette bulunmuştu.

¹⁰ Umumiyetle adı yanlış telâffuz edilen bu kaleye (Krş. Fr. Babinger, *Kavalla*, Der Islam 29, 1950, 301-302). Fâtih Sultan Mehmed devrinde “Gevele” denildiği, Hâmidî’nin bir manzûmesinden anlaşılıyor (*Külliyât-ı Divân-ı Mevlânâ Hamidî*, İst. 1949 [= İstanbul fethinin beşyüzüncü yıldönümü münasebetiyle yapılan İst. Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yayınlarından. Seri 3, Sayı 2] 70).

¹¹ İbrahim Bey, Lârende (Karaman)’de yaptırdığı imaret medresesine bitişik olan türbede medfundur. Kabrinin üstündeki kitabede sadece 868 tarihi yazılıdır (Halil Edhem, TOEM 3, 1328, 830-1 ; İ. H. Uzunçarşılıoğlu, Belleten 1, 126). Osmanlı müverrihlerinin çoğu da ay bildirmeden 868 tarihini kaydederler (Krş. Hammer GOR II, 85-6 ; terc. III, 89-90 ; Karamanî Mehmed Paşa her nedense 869 tarihini veriyor. Bk. Mükrimin Halil, *Millî tarihimize dâir eski bir vesika*, TTEM 14, 1340, 148).

Fakat Schavi 868 yılı Selh-i Zilka’de (4.VIII.1464) yahut Gurre-i Zilhicce (5.VIII.1464) tarihini verir (Krş. Weil, *Geschichte der Chalifen*. V, Stuttgart 1862, 310). Bununla beraber İbn Ayas, İbrahim Bey’in vefatı haberinin 868 Zilka’desinde Kahire’ye ulaştığını bildirir (*Unpublished pages of the Chronicle of İbn İjas*, A.H. 857—872 A.D. 1453—1468. Published with an Introduction, Annotations and Indices by Dr. Mohamed Mostafa. Cairo, 1951, 143-144).

İbrahim Bey'in ölümünü takib eden günlerde Karaman ülkesi bir müddet karışıklık içinde kalmış ve şehzâde kavgalarına sahne olmuştu. Böylece, geo-politik bakımdan büyük bir ehemmiyeti olan Karaman'da siyasî vahdetin bozulması, şüphesiz, muhtelif bakımlardan bu bölge ile ilgilenen devlet ve hükümdarları harekete geçirecek ve şehzâde kavgalarından faydalanmağa sevk edecekti.

Bunların başında Osmanlı hükümdarı Fâtih Sultan Mehmed gelmekte idi. Çünkü :

1. Tâ kuruluş devrinden beri Osmanlılara karşı hasmâne bir siyaset güden Karaman-oğulları, muhtelif askerî ve siyasî teşebbüsleriyle, Osmanlı devleti için Anadolu'da büyük bir tehlike teşkil etmişlerdi. Bunu yakından bilen ve daha ilk saltanatı sırasında Osmanlı orduları Rumeli serhadlerinde meşgul iken devleti arkadan vurmak için İbrahim Bey'in giriştiği hareketlere şahid olan¹², hiç şüphesiz yine bu hükümdarın kendisi aleyhinde Garp devletleriyle yaptığı anlaşma ve ittifak teşebbüslerinden¹³ haberdar olan Fâtih Sultan

Bundan dolayı 868 Zilka'de tarihi (6.VII. — 4.VIII.1464) daha ziyade sayan-ı kabul görülmektedir. Aşağıda anlatılacağı veçhile Uzun Hasan, İbrahim Bey'in ölümünden sonra Karaman'da nüfuz tesisi için 869 yılı Muharrem ayında (13.IX.—2.X.1464) sefere çıkmıştır. Zilka'de tarihi kabul edilirse seferle vefat tarihi arasındaki fasıla (Zilhicce) normal sayılabilir.

Fr. Babinger —her halde Weil'den alarak— bir yerde (*Mehmed der Eroberer*, 249) 4—5 Ağustos 1464'ü bir yerde (S. 288) 1464 yılı Ağustos ayı başını kaydediyor.

¹² Bk. İ. Hakki Uzunçarşılı, Belleten 1, 118 v.d. ; Fr. Babinger, *Von Amurath zu Amurath. Vor-und Nachspiel der Schlacht bei Varna*. 1444. Oriens 3, 1950, 232.

¹³ Msl. İbrahim Bey, 12 Şubat 1453 tarihinde Venediklilerle akdettiği ticari muahede münasebetiyle gönderdiği bir mektupta "müşterek düşman"a, yani Osmanlılara karşı birlikte hareketten bahsediyordu. Bk. W. Heyd, *Histoire du Commerce du Levant au Moyen-âge*. Edition fr. publ. par Furcy Reynaud. II, Leipzig 1923, 356-357 ; Romanin, *Storia documentata di Venezia*. IV, Venezia 1913, 523-525.

1460 Eylülünde Viyanada Alman Reichstag'ı toplandığı ve Fâtih Sultan Mehmed aleyhinde Haçlı seferi teşebbüslerinden söz açıldığı sırada Doğulu mütteliklerden biri olarak Karaman-oğullarından bahsedilmişti. Bu hususta bk. N. Iorga, GOR II, Gotha 1909, 96.

Trabzon-Rum imparatoru David'in Burgondia dukası Philipp'e yazdığı 22 Nisan 1459 tarihli mektupta, Fâtih'e karşı kurulacak koalisyonda yer alabilecek Doğu hükümdarları arasında Karaman-oğlu da zikr edilmişti. Mektubun metni için bk. Fallmerayer, *Geschichte des Kaiserthums von Trapezunt*. München 1827, 264 v.d. ; daha geniş bibliyografya için bk. Moriz Landwehr v. Pragenau, *Ludwig von Bologna, Patriarch von Antiochien*. Mitteilungen des Instituts für Oesterreichische Geschichtsforschung 22 (Insbruck 1901) 288-296.

Mehmed, Anadolu hegemonyasını ele geçirmesine sed çekmeğe çalışan Karaman hânedanını, müsait ilk fırsatta ortadan kaldırmak isteyecekti. İbrahim Bey'in ölümü ve Karaman'da çıkan karışıklıklarla bu fırsat zuhur etmiş oluyordu.

2. Karaman-oğullarının, Osmanlı devletine karşı güttükleri hasmâne siyasetten sarf-ı nazar, sâhip oldukları toprakların taşıdığı geopolitik önem bile, Fâtih'in bu bölge ile ilgilenmesi için kâfi bir sebep teşkil ediyordu. Bilhassa Güney ve Doğu Anadolu'ya giden ve mukabil olarak buralardan gelen büyük istilâ ve ticaret yolları üzerinde bulunan Karaman'ı ele geçirmek ve bu bölgede başka devletlerin nüfuz tesis etmelerine mâni olmak, hem Doğu'ya müteveccih fütûhat plânları olan, hem de Garpta meşgulken arkasını emniyet altına alması gereken Fâtih Sultan Mehmed için zarurî idi.

3. Ayrıca Karaman, onun için, Anadolu hegemonyasını tamamiyle ve kolayca ele geçirebilmesinde çok faydalı olabilecek bir askerî üs olarak ta ehemmiyeti hâizdi. Güney Anadolu'da, bilhassa İçel bölgesinde yapılacak fütûhat ve büyük seferlere ihtiyaç hissettirmeyen muhtelif te'dib hareketleri için böyle bir üsse sahip olmak elzemdi.

Fakat tam İbrahim Bey'in vefatı ve şehzâde kavgalarının başladığı sırada (1464 yaz sonu ve sonbaharı), Fâtih Sultan Mehmed'in Karaman ile ilgili, geniş ölçüde ve kat'î neticeli büyük bir teşebbüse geçmesi imkânsızdı. Çünkü aynı yılın baharında Matthias Corvinus ile çarpışmak üzere Bosna seferine çıkmış, Ağustos sonuna kadar Yayça muhasarası ile meşgul olmuş, ancak sonbaharın nihayetinde İstanbul'a gelebilmişti ¹⁴. İbrahim Bey'in vefatını da ancak bu sırada öğrenebilmişti ¹⁵.

Karaman hânedan ve ülkesinin âkıbeti, Fâtih Sultan Mehmed'ten başka, birinci derecede Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ı da ilgilendiriyordu.

Fâtih'in İstanbul fethi hazırlıklarıyla meşgul olduğu bir sırada, 1452'de Diyarbakır'da küçük Akkoyunlu beyliğinin başına geçen Uzun Hasan, evvelâ kendisine rakib olabilecek Akkoyunlu şehzâdelerini bertaraf ettikten sonra, plânlı bir şekilde fütûhâta girişmiş, Şarkî Anadolu'da ve Yakın-Şark'ta hâkimiyetini sağlamlaştırıp ge-

¹⁴ Bk. Babinger, *Mehmed der Eroberer* 247-249 ; Selâhattin Tansel, *Fâtih S. Mehmed*, 179 v.d.

¹⁵ Dursun Bey, *Târîh-i Ebû'l-Feth*. Mehmed Ârif nşr. İst. 1914-1916, 121.

nişletmek için hiç bir fırsatı kaçırmamıştı. Önceleri zayıf komşularına tevcih ettiği seferler esnasında, Akkoyunlu topraklarını çevreleyen büyük devlet ve kuvvetlerle, yâni Osmanlı, Memlûklü ve Karakoyunlularla zahirî bir dostluk siyaseti gütmüş, fakat kendisini kuvvetli ve üstün hissettiği anlarda, bunlara karşı da harekete geçmekten çekinmemişti.

Karaman-oğlu İbrahim Bey'in vefatı sırasında, henüz doğrudan doğruya Fâtih'in karşısına çıkabilecek bir durumda olmayan Uzun Hasan'ı Doğu'da yapacağı muazzam bir mücadele bekliyordu. Belkemiğini Karakoyunlularla, daha doğrusu Cihanşah'la ergeç yapılacak olan ölüm-kalım savaşı teşkil eden bu mücadelede muvaffak clabilmesi için, Uzun Hasan'ın, Batı cihetinden emniyet altında olması gerekiyordu. Trabzon'un Osmanlılar tarafından fethi, onun Kuzey cenahını nisbeten tehlikeye koymuştu. Karaman'ın kaybı ise daha tehlikeli olabilirdi. Hem bu sebeble, hem de Fâtih'in rakibi olarak Anadolu hegemonyasında söz sahibi olmak emelini güttüğü için Uzun Hasan'ın Karaman'a nüfuz etmesi ve hiç olmazsa bu ülkede kendisine tarafdar tampon bir devletin bulunmasını istemesi tabii idi.

1464 yılı Sonbaharı, onun bu isteğini yerine getirebilmesi ve İbrahim Bey'in vefatıyla bozulan statükoyu yeniden tesisi için çok müsaitti. Çünkü herhangi bir sefer ile meşgul bulunmuyor ¹⁶, daha mühimi, Cihanşah'tan endişe duymuyordu : Cihanşah tam bu sırada kendisine karşı başkaldıran oğlu Pîr Budak galesiyle uğraşiyor ve onu te'dîb için Irak-ı Arab'a doğru yola çıkmış bulunuyordu ¹⁷.

Karaman hâkimiyeti meselesine Memlûkluların da bigâne kalamayacağı muhakkaktı.

İbrahim Bey, İstanbul fethinden az sonra, Memlûklularla anlaşmağa çalışmış, 859 yılı Muharrem ayının 17'sinde (7.I.1455) Kahireye varan bir elçisi vasıtasıyla Fâtih Sultan Mehmed'e karşı yardım istemişti. Fakat Osmanlılarla arasını bozmak için bir sebep görmeyen Memlûklü sultanı, baştan savma bir cevapla bu elçiyi geri göndermişti ¹⁸. Bundan sonra her iki devletin arası açılmış, buna İbrahim

¹⁶ Bk. V. Minorsky, *Uzun Hasan maddesi*. Encyclopédie de l'İslam IV, 1124 ; W. Hinz, *İrans Aufstieg zum Nationalstaat im XV. Jahrhundert*. Tevfik Bıyıklıoğlu terc. 128-129.

¹⁷ Bk. Mükrimin Halil Yınanç, *Cihanşah maddesi*. İslâm Ansiklopedisi III, 183.

¹⁸ İbn Tagrı-berdi, *Havâdis* 221 ; İbn Ayâs, *Bulak nşr.* II, 1311, 47-48 ; *Unpublished pages of the Chronicle of Ibn İyâs* 23.

Bey'in tecavüzkâr politikası sebep olmuştu. Filhakika İbrahim Bey, 860 yılı Şa'banında(5.VII.—2.VIII.1456) Güney Anadolu'da Memlûklu topraklarına saldırmış, Tarsus ve Adana'yı almış ve Gülek Boğazı'na hâkim olmuştu¹⁹. Böylece Karaman ile Memlûklu kuvvetleri arasında başlayan hudut çarpışmaları 861 yılı içinde Karaman-oğulları aleyhine gelişmiş, nihayet İbrahim Bey 862 yılı Cemâziye'l-evvel ayında(17.III.—15.IV.1458) Kahire'ye gelen elçisi vasıtasıyla özür dileyerek ve sulh yapılmasını istemiş; bu isteği hemen kabul edilmişti²⁰. Sulhtan sonra her iki tarafın arası düzelmiş, bilhassa Osmanlı-Memlûklu münasebetlerinin bozulmağa yüz tutması her iki devleti birbirine yaklaştırmıştı.

Osmanlı devletinin garpta olduğu kadar Şarkta da genişlemesi ve gün geçtikçe kuvvetlenmesi Mısır'da baklı olarak endişe uyandırmıyordu. Bilhassa Memlûkluların nâibi durumunda olan beylerin yavaş yavaş Osmanlılara temâyülü bu endişeyi arttırıyordu. Nitekim Dulkadir emîri Melik Aslan Bey, 869 yılından önce Fâtiş Sultan Mehmed ile anlaşmıştı²¹. 28 Ramazan 868 tarihinde (4.VI.1464) gelen Osmanlı elçisinin, huzurda yeri öpmekten imtina etmesi ve getirdiği mektubun da "El-makarru'l-kerîm" gibi alelâde bir hitabla başlaması²², bu endişelerin haksız olmadığını ihsas ettirmiş²³. Sultan Hoşkadem tedafûi bazı tedbirlere başvurmuştu. Bu arada, İbn Tagrıberdî'nin sarîh bir şekilde bildirdiği veçhile "Osman-oğluna karşı Uzun Hasan ile ittifak" yapmıştı²⁴. Hoşkadem'in, Memlûklu topraklarına açılan istilâ yolları üzerindeki topraklara sahip bulunan Karaman-oğullarının da böyle bir ittifaka girmesini ve Karaman'da kendisine dost bir hükûmdarın bulunmasını isteyeceği tabii idi.

İşte bu bakımdan Karaman'ın karışıklık içinde yüzdüğü bir sırada, ne ölçüde olursa olsun, Memlûkluların da herhangi bir müdahale ve herekette bulunmaları beklenebilirdi.

¹⁹ *Unpublished pages of the Chronicle of Ibn İyâs* 39 ; muharebelerin safahâtı hakkında ayrıca bk. 42, 45, 47.

²⁰ İbn Tagrıberdî, *En-Nücûm*, VII, 55. Krş. Weil, *Geschichte der Chalifen*, V, Stuttgart 1862, 278 ; Şehabettin Tekindağ, *Karaman-oğulları madd.* İA, VI, 326 (Burada yalnız İbn Ayâs'tan faydalanılıyor).

²¹ İbn Tagrıberdî, *Havâdis*, 501.

²² İbn Tagrı-Berdî, *Havâdis*, 471.

²³ Osmanlı kaynaklarında nakledilen diğer ihtilâf sebepleri için bk. Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi* II, 141 v.d. ; S. Tansel, 329 v.d.

²⁴ *Havâdis*, 490-1.

Nihayet, Batı hudutlariyle Karaman ülkesine komşu olan Dul-kadir-oğullarının da, bu ülkede cereyan eden hâdiselerle ilgilenmesi mümkündür.

Böylece İbrahim Bey'in ölümüyle ortaya çıkan Karaman hâkimiyeti meselesi karşısında bigâne kalamıyacak ve herhangi bir askerî-siyasî teşebbüse geçebilecek devletlerin durumuna kısaca temas ettikten sonra, hâdiselerin ne şekilde geliştiğini inceleyebiliriz :

Ş 2. Karaman şehzâdelerinin hâmi aramaları

Osmanlı müverrihlerinin rivayetine göte, İbrahim Bey'in ölümünü takip eden günlerde, veliahd olmak sıfatiyle Karaman tahtına çıkmak isteyen İshak, hemen kardeşlerinin muhalefeti ile karşılaşmış, bu arada diğer kardeşlerinden de yardım gören²⁵ Pîr Ahmed, İshakı Konya bölgesinden çıkarmağa ve Silifke'ye çekilmeğe mecbur²⁶ etmiş, böylece muvakkaten Konya tahtına oturmuştur²⁷.

Acaba Pîr Ahmed bu sür'atli ve kat'î neticeli muvaffakiyeti, sadece maiyetindeki Karaman kuvvetleri ile mi, yoksa herhangi bir yabancı devletin yardımı ile mi temin etmiştir ? İshak'ın mağlûbiyetinde Osmanlı müdahalesinin rol oynamış olabileceği muhtemel görülmektedir. Çünkü İshak, 869 Safer ayında (3.—31.X.1464) Kahire'ye varan elçisi vasıtasıyla Memlûklu sultanına, kardeşlerinin kendisine itâat etmeyerek Osmanlı hükûmdarı ile birleştiklerini ve kendisinin "Osman-oğlundan korktuğunu" bildirmişti²⁸. Aşağıda görüleceği veçhile Uzun Hasan'ın İshak'ı Karaman tahtına yerleştirmesi Safer ayının sonunda olduğuna göre, İshak'ın bu müracaatı, kardeşleriyle yaptığı mücadelenin ilk safhasına aittir. İşte bu delil, tarihlerimizde Uzun Hasan'ın İshak'ı himayesinden sonra yapıldığı bildirilen müdahaleden önce de Osmanlıların Karaman veraseti meselesiyle fi'len ilgilendiğini ve Pîr Ahmed'e yardımda bulunduğunu ihsas

²⁵ "Bu oğlanlar ittifak edüb İshak Bey'i sürdüler, Pîr Ahmed'e ayutdular : Bizim ulu karındaşımızsın, biz senin emrine mutîiz didiler, bunların mâcerâsı uzundur" (Neşri, 200).

²⁶ Msl. bk. Neşri, 200 ; Aşık Paşa-zâde, 167.

²⁷ İbrahim Bey'in ölümünden sonra şehzâdelerin durumu ve aralarındaki mücadele hakkında Şikârî'nin verdiği malûmatı (S. 191 v.d.) diğer kaynaklarla tevsik etmek mümkün değildir. Fakat bu malûmatın esas itibariyle yanlış olduğu, Kasım'a birinci plânda yer verilmesinden anlaşılıyor.

²⁸ İbn Tagrı-berdî, *Havâdis*, 483-4. Aşağıya bk.

etmektedir. Maalesef bu yardımın mahiyeti hakkında tafsilât vermek şimdilik mümkün olmuyor. Yalnız burada Neşrî'nin bir kaydı üzerinde durmak faydasız olmayacaktır : Neşrî, İbrahim Bey'in vefatını bildirdikten sonra "Süleyman'la Nûre Sofu küçürekdi, ol vehlede kaçub Sultan Mehmed'e gelmişlerdi" demektedir ²⁹. Bu kayıd, küçük şehzâdelerin herhangi bir yardım talebiyle Pîr Ahmed tarafından İstanbul'a gönderilmiş olması ihtimalini hatıra getirmektedir.

Fakat yukarıda söylediğimiz gibi, Fâtih'in tam bu sırada seferde bulunması, bir yardım yapılmış olsa bile, bunun pek mahdut ölçüde olduğunda şüphe bırakmamaktadır.

Ancak bir ihtimal olarak üzerinde durduğumuz bu ilk i'li müdahale ister yapılmış, ister yapılmamış olsun, Pîr Ahmed ile İshak arasındaki mücadelenin daha başlangıcında, Pîr Ahmed'in Osmanlılarla anlaştığı ve Osmanlıların bu şehzâdeyi desteklemeğe karar verdiği muhakkaktır. İshak'ın Mısır'a giden elçisinin ifadesi bu hususta hiç şüphe bırakmamaktadır.

Bu durumda İshak'ın da Karaman hegemonyası ile ilgilenen ve kendisine müzâhir olması muhtemel görünen devletlerle teması tabii idi.

Nitekim İbn Tagrı-berdî, biraz önce işaret ettiğimiz veçhile, onun Melikü'z-Zâhir Hoşkadem'e bir elçi gönderdiğini, bu elçinin 869 yılı Saferinde Kahire'ye vardığını bildirmektedir ³⁰. İshak Bey bu elçi vasıtasıyla, kendisinin Memlûklu sultanın nâiblerinden biri yerinde olduğunu arz etmiş, babası tarafından veliahd tayin edildiği halde kardeşlerinin başkaldırıp Fâtih Sultan Mehmed ile anlaştıklarını, hâlen korku içinde bulunduğunu bildirmiş ve himaye talebinde bulunmuştu. Memlûklu Sultanı elçiyi çok iyi karşılamış ve "istediği her şeyle" kendisine yardımda bulunmayı va'd etmişti. Ayrıca saltanat tebriki ve ta'ziye için Karaman el-Hâsekî adında bir elçi göndermişti ³¹.

Fakat, ancak diplomatik mahiyette kalan bu temastan müsbet ve fi'li hiç bir netice çıkmamıştı.

²⁹ S. 200 ; faksimilede "ol" kelimesi "evvel" okunacak tarzda yanlış harekeliştir. Uzunçarşılı ise Nure Sofu ve Süleyman Beylerin Pîr Ahmed'in hükümdar olması üzerine Osmanlıların yanına geldiğini yazıyor (*Osmanlı tarihi* II, 89, n. 3) ; Şehzâdelerin ilticasını İshak'ın Siliuke'ye çekilişinden sonra kaydeden Âşık Paşazâde'den (S. 167) faydalanmış olsa gerek.

³⁰ *Havâdis*, 483-4.

³¹ *Aynı eser*, 484.

Osmanlı kaynakları İshak'ın Mısır'a yaptığı bu müracaattan hiç bahsetmezler. Buna mukabil "Uzun Hasan'ın eteğin tutub" ³² bir elçi yola çıkardığını ve "Gel, benim vilâyetimden kardaşların kaçır, tâ bunda gelince her göçüne bin filori vireyim" diye haber gönderdiğini bildirirler ³³. Bunun üzerine Uzun Hasan'ın harekete geçtiğini, Erzincan-Sivas üzerinden Karaman'a yürüdüğünü, kendisini karşılayan İshak ile beraber Karaman'a girdikten sonra Pîr Ahmed'i çekilmeğe mecbur ettiğini ilâve ederler ³⁴.

Şimdiye kadar tamamen doğru olarak kabul edilen bu malûmatın yanlış olduğunu söyleyebilmemiz için elimizde oldukça kat'î deliller vardır. Şöyle ki :

1. Uzun Hasan, Osmanlı tarihlerinde bahsi geçen ilk Karaman seferine çıkarken "Bilâd ve vilâyât-ı Karaman" ın ileri gelenleri ile halkına hitaben bir "nişân-ı hümayûn" ısdar etmiştir. XV. asra ait çok mühim bir münşeât mecmuasında ³⁵ gördüğümüz bu nişân'ın kimin tarafından ve ne için yazıldığını müstensih bildirmemiştir. Fakat Uzun Hasan'ın Karaman seferi ile ilgili olduğu derhal anlaşıl-maktadır. Aşağıda bu "nişân" ın suretini veriyorum :

«اکابر و کدخدایان و متوطنان و مقیمانِ بلاد و ولایاتِ قرمان چون بر
نشانِ همایون واقف و مطلع گرددی باید که خاطر من جمیع الوجوه مرفه و آسوده
داشته از هیچ باب بیچ نوع غم و غصه را در دلِ خود شان راه ندهند
و خوف و مخاطره نکشند که هیچ آفریده را ظلم و تعدی و خسارت نمی رسد،

³² Neşri, 200.

³³ Aşık Paşa-zâde, 167.

³⁴ Krş. Hammer, GOR II, 86 ; terc. III, 90 v.d. ; Babinger, *Mehmed der Eroberer*, 288-9. Babinger bu sırada yanlış olarak Kasım'ın da Memlûklulara iltica ettiğini yazıyor ; Bu hususta muasır Memlûklu kaynaklarında hiç bir kayıt yoktur. Öyle anlaşılıyor ki Babinger, bu malûmatı Angiolellos'tan almıştır. Krş. Donado da Lezze. *Historia Turchesca (1300—1514)*. Dr. I. Ursu nşr. Bucureşti 1909, 39: "...un altro, ch'si chiamava Cassun andò al Cayro dal Soldano, et hebbe condotta in Aleppo, et li stette un tempo."

³⁵ Selim Ağa Kütüphanesi, Nûr-bânû kısmı, Nr. 122, vrk. 54 b ; bu mecmua hk. bk. A. Erzi, *Türkiye Kütüphanelerinden notlar ve vesîkalar*. Belleten, XIV, 1950, 100-101.

یقین و تحقیق دانسته باشند که برای آن آمدو شد که ممالک و ولایاتِ قرمان را بنام اولادِ مرحوم و مغفور ابراهیم بیک مقرر و مسلم گردانیده شود، مطالعه کنندگان برینجملت روند و اعتماد نمایند، تحریراً فی محرم الحرام سنة ۸۶۹»

Muharrem 869 (3 Eylül—2 Ekim 1464) tarihini taşıyan bu “nişân” da Uzun Hasan Karaman’a, İbrahim Bey’in oğullarının hakiyetini sağlamak için geldiğini bildirmekte, bütün Karamanlıların huzûr ve sükûn içinde kalmalarını, endişeye düşmemelerini söyleyerek hiç kimseye “zulm ve teaddî” de bulunulmayacağını temin etmektedir.

Eğer Uzun Hasan, Karaman seferine İshak’ın teşvikiyle ve onu tahta geçirmek maksadiyle çıkmış olsaydı, “nişân”da bu hususa temas eder, hattâ Pîr Ahmed’in zulmünden, ilh. bahsederdi. Bütün bunlardan sarf-ı nazar, himaye ettiği şehzâde yalnız İshak olduğuna göre “Evlâd-ı İbrahim Beğ” den söz açmazdı.

2. Uzun Hasan hakkında en mevsuk ve mufassal kaynak olan *Kitâb-ı Diyâr-ı Bekriyye*’de³⁶ İshak’ın herhangi bir suretle yardım dilemek için bu hükümdara başvurduğundan bahsedilmemektedir.

3. Görüldüğü veçhile “nişân”, 869 yılı Muharreminde, yani İbrahim Bey’in vefatından hemen bir ay sonra yazılmıştır. İshak Bey’in bu kadar kısa bir müddet zarfında Uzun Hasan ile temasa geçmesi ve onun hareketini temin edebilmesi imkânsızdır. Nitekim yine İshak Bey’in Memlûkluk hükümdarına gönderdiği elçi, ancak Safer ayında, yani Muharremi takib eden ayda Kahire’ye varabilmişti³⁷.

İşte birbirini tamalayan bu üç delil, Uzun Hasan’ın Karaman seferine girişmesinde İshak Bey’in herhangi bir rolü olmadığını ve Osmanlı kaynaklarının doğru malûmat vermediğini göstermektedir³⁸.

³⁶ *Kitâb-ı Diyâr-ı Bekriyye* ve müellifi hakkında Dede Korkut’a ait notlar kısmında izahat verilmiştir.

³⁷ Prof. Uzunçarşılı, hangi kaynaktan faydalandığını kaydetmeden, İshak’ın evvelâ Mısır’a başvurduğunu, fi’li bir muavenet görmemesi üzerine Suriye yolu ile Uzun Hasan’ın yanına gittiğini söylemektedir (*Osmanlı tarihi*, II, 88 ; krş. S. Tansel, *Fâtih Sultan Mehmed*, 285). Bunun aslâ vârid olamayacağı yukarıda verilen izahattan anlaşılmaktadır.

³⁸ İshak Bey, aynı zamanda hem Mısır’a hem de Uzun Hasan’a elçi göndermiş olabilir. Nitekim İbn Tagrı-berdî onun Mısır’a olduğu gibi Uzun Hasan’a da mürâ-

§ 3. Dulkadir-oğlu Melik Aslan Bey'in Karaman ülkesine girişi

O halde Uzun Hasan bu sefere ne gibi şerait altında çıkmıştır ? Görünüşe göre, bu suale cevap teşkil eden mühim bir kayıt Ebû Bekr Tahrânî'nin *Kitab-ı Diyar-ı Bekriyye* adlı eserinde bulunmaktadır. Bunu aynen naklediyoruz ³⁹ :

«در روی بهار ابراهیم بیک قرمانی که از جمله محبان و هواخواهان صاحب قران [Uzun Hasan] بود وفات کرد ، خبر رسید که ملک اصلان ذولقادر ولایت قرمان را غارت [کرده] ، اهل آن ولایت در دفع او بذیل اعانت صاحب قران متشبث و معتصم گشتند ، صاحب قران بالتاس آن مظلومان رایت جهانچایت را بدفع ظلم ملک اصلان یحان قرمان متوجه ساخت و آن ولایت را در کنف جمایت کشیده . . . واحشام ذولقادر را منهوب و ملک اصلان را مقهور و منکوب گردانیده ، حکومت آن ولایت را باسحق بیک داد و بقشلاق متوجه شد .»

Görülüyor ki Ebû Bekr Tahrânî “Uzun Hasan’ın dostlarından olan Karaman-oğlu İbrahim Bey’in 868 yılı baharında öldüğünü, Dulkadir-oğlu Melik Aslan’ın (fırsattan faydalanarak) Karaman vilâyetini yağmaladığını, Karaman halkının onu def’etmek için Uzun Hasan’a başvurduklarını, bunun üzerine onun sefere çıktığını” yazıyor. Neticede Karaman’ı himâyesi altına alarak Melik Aslan’ın pençesinden kurtardığını, Dulkadirlileri mağlûp ettiğini ve Karaman hükümdarlığını İshak Bey’e verdikten sonra kışlağa çekildiğini bildiriyor.

Ancak Ebu Bekr Tahranî’de ve doğrudan doğruya ondan naklen Hasan Rumlu’da bulabildiğimiz bu malûmatı ⁴⁰, diğer kaynaklarla tevsik edemiyoruz.

İbn Tagrı-berdî, 869 Zilka’desinde, Uzun Hasan’ın, Karaman seferinden az sonra giriştiği Harput muhasarasından bahsederken

caat ettiğini yazıyor (*Havâdis*, 487) Bizim burada ispatına çalıştığımız cihet, Uzun Hasan’ın daha İshak ile temasa geçmeden harekete karar vermiş ve yürüyüşe çıkmış olmasıdır.

³⁹ *Kitâb-ı Diyâr-ı Bekriyye*, bizdeki nusha, s. 129.

⁴⁰ *Ahsenü’l-tevârih*, Nûr-ı Osmaniye Ktp. Nr. 3317, vrk. 94 a.

⁴¹ *Havâdis*, 501.

“Sultan Hoşkadem, bu hâdiseden önce Osman-oğlu ile anlaşmıştı” diyorum ; Melik Aslan’ın, bunu farkeder etmez bir elçi gönderdiğini, Fâtih ile mücadeleye muktedir olmadığından ve duyduğu korkudan dolayı böyle bir harekette bulunduğunu bildirerek özür dilediğini de ilâve ediyor ⁴¹.

Bu kayıttan da anlaşılacağı veçhile, Fâtih Sultan Mehmed ile, tam mevzu-ı bahs ettiğimiz hâdiseler sırasında anlaşmış bulunan ve Osmanlılara inkiyadı menfaatına uygun gören Melik Aslan Bey’in, Osmanlı devletinin menfaatlarını birinci derecede ilgilendiren bir sahada kendi başına nüfuz tesisine kalkması imkânsızdı. Esasen kuvveti de buna müsait değildi. Ayrıca ilâve edelim ki, Uzun Hasan hem, biraz aşağıda incelenecek olan, Karaman seferine ait mektubunda, hem de — yukarıda gördüğümüz — “nişân” ında Dulkadirli müdahalesinden hiç bahsetmemektedir.

Fakat “nişân” da, maksadının, Karaman tahtına İbrahim Bey’in oğullarını geçirmek olduğunu söylediğine göre, zımnen Karaman’ı tehdit eden bir müdahalenin mevcudiyetini bildirmektedir.

Ebû Bekr Tahrânî’nin tamamen yanlış malûmat verdiği de pek kolay kabul edilemeyeceğine göre : Dulkadir oğlu Aslan Bey’in İbrahim Bey’in ölümünden hemen sonra, Karaman’da hâkimiyet tesisi maksadiyle değil, ancak karışıklıktan faydalanarak bazı toprak kazançları sağlamak için büyük bir akına giriştiği, Uzun Hasan harekete geçince çekilmek zorunda kaldığı düşünülebilir.

§ 4. Uzun Hasan’ın Karaman seferi

Bu durumu tesbit ettikten sonra Uzun Hasan’ın Karaman seferinin nasıl cereyan ettiğini inceleyelim :

Bu hususta Uzun Hasan’ın, Memlûkluların Divriği ve Dârende nâiblerine yazdığı iki mektup vasıtasıyla sarîh bilgi edinebiliyoruz.

İbn Tagrı-berdî’nin 869 yılı Rebû’l-evvel (1.XI.—30.XI.1464) ayı hâdiseleri arasında verdiği malûmata göre ⁴² Divriği ve Dârende nâibleri Sultan Hoşkadem’e birer mektup yazmışlar ve kendilerine Uzun Hasan’dan gelen mektupları da göndermişlerdi. Bu mektuplardan Dârende nâibine gelen 11 Safer 869 (13.X.1464), Divriği nâibine gelen ise 19 Safer (21.X.1464) tarihli idi. İbn Tagrı-berdî, Sul-

⁴² Aynı eser, 486-487.

tanın huzûrunda evvelâ Dârende nâibine gelen mektubun okunduğunu, Sultanın, öğrendiği şeylerden memnun olduğunu, sonra mektupları kendisine verdiğini bildiriyor ; ayrıca şu cümlelerle ilk mektubun hülâsasını veriyor :

« انّ حسنابك سار بعساكره من ديار بكر الى بلاد ابن قرمان نجدة لاسحق
ابن قرمان على قتال اخوته وانه قاتل المذكورين مع اسحق الى ان هزمهم
واجلاهم عن بلاد ابن قرمان وسار خلفهم الى ان وصل بهم الى ساحل البحر
وانه اخذ اموالهم وارزاقهم واسترجع منهم مدينة قيسارية ومدينة آق شار
ومدينة دوالى ومدينة باكشار ومدينة قونيا ومدينة آقصرای وانه سلم جميع
هذه المدن الى الامير اسحق ابن قرمان وانه خطب بجمعها وبغيرها من بلاد
ابن قرمان باسم الظاهر خشقدم وانّ حسنا واسحق كليهم من جملة ممالك
السلطان ورعيته وانّ حسنا عاد الى بلاده ديار بكر بعد ان ترك قريبه الامير
جمال الدين عند الامير اسحق ومعه خمسمائة مقاتل واشياء غير ذلك »

Bu hülâsadan : Uzun Hasan'ın, kardeşleriyle savaştan İshak'a yardım etmek üzere, ordusu ile Diyâr-ı Bekr'den Karaman ülkesine geldiğini, İshak ile beraber onları hezimete uğrattıp Karaman'dan çıkartıncaya kadar savaştığını, deniz kıyısına kadar arkalarından gittiğini, mal ve erzaklarını ele geçirdiğini, Kayseri, Akşehir, Develi, Beğşehir, Konya ve Aksaray'ı ellerinden aldığını ve Emîr İshak'a teslim ettiğini, bütün bu yerlerde ve Karaman ülkesinin diğer şehirlerinde Sultan Hoşkadem adına hutbe okuttuğunu, Uzun Hasan'ın İshak ile kendisini Sultan'ın memlûkları ve reâyâsı cümlesinden saydığını, yakınlarından Cemaleddin'i 500 muharib ve teçhizatla Emîr İshak'ın yanında bırakarak Diyar-ı Bekr'e döndüğünü öğreniyoruz.

Ayrıca, mektuplar 11 ve 19 Safer 869 (13.X ve 21.X.1464) tarihinde yazıldığına, yukarıda neşredilen ve sefere çıkışı bildiren Farsça "nişân" ise Muharrem (3.IX. — 2.X.1464) tarihli olduğuna göre Uzun Hasan'ın Muharrem ayı ile Safer'in ilk günleri arasında Karaman'da bulunduğunu ve bu kadar kısa bir müddet zarfında netice aldığını anlıyoruz.

Uzun Hasan, seferin hemen akabinde Divriği ve Dârende nâiblerine yazdığı mektuplardan başka, doğrudan doğruya Mısır sultanına da durumu bildirmek üzere bir elçi göndermiş, bu elçi 5 Cemâziye'l-evvel 869 (3.I.1465) tarihinde Kahire'ye varmıştır ⁴³. İbn Tagrı-berdî, bu münasebetle Memlûklü hükümdarının "Hasan Bey ve İshak b. Dulkadir (şüphesiz Karaman olacak) ile Osmanlılar arasında cereyan eden ve geçen ayın vekayii arasında anlatılan hâdiseleri öğrendiğini" yazıyor ⁴⁴. Böylece Karaman meselesinin ilk safhasında Osmanlı müdahalesinin yapıldığı hususundaki düşüncemizi teyid ettiği gibi Uzun Hasan'ın sefer esnasında Pîr Ahmed'in yanında bulunduğu anlaşılan Osmanlı kuvvetleriyle de karşılaştığını bildiriyor.

Osmanlı kaynakları ise, bu sefer mevzuunda hiç bir kronolojik kayıt zikretmeden şu malûmatı verirler ⁴⁵:

Uzun Hasan, İshak'ın — yukarıda anlatılan — talebini kabul etmiş, Erzincan — Sivas yolu üzerinden Karaman'a doğru yola çıkmıştır. İshak kendisini karşılamış, beraberce Karaman'a girmişlerdir. Fazla mukavemet edemeyen Pîr Ahmed, Fâtih'e sığınmak zorunda kalmıştır. Uzun Hasan, Karaman ülkesinde "çok bedbahtlıklar edip bî-kıyâs zulmler" yapmış ⁴⁶, "mâl-i amân deyu yağmaya yakın işlere" girişmiş, meselâ "üç yüz ev"den ibaret olan Beğşehir'den "otuz altı bin akçe mâl-i amân" almıştır ⁴⁷. Bu arada yirmi bin deve de alıp götürmüştür. Memleketine dönerken İsfendiyyar-oğlu Kızıl Ahmed'i bir miktar kuvvetle İshak'ın yanına bırakmıştır.

Buna göre, Uzun Hasan Bey'in, Dârende nâibine yazdığı mektupta, 500 kişi ile Karaman'a bıraktığından bahsettiği Cemâleddin, Kızıl Ahmed Bey olmalıdır. Burada Cemâleddin'in isim değil unvan olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır.

⁴³ Aynı eser, 490.

⁴⁴ Aynı eser, s. 490, st. 10-11.

⁴⁵ Msl. bk. Neşri 200-201 ; Âşık Paşa-zâde 167-168 ; Kemal Paşa-zâde, Fâtih Ktp. Nr. 4205, vrk. 124 a ; Hoca Sadeddin, I, 498-499. Heşt Bihîşt'te aynı malûmat var. Dursun Bey ise sâdece "Uzun Hasan înetiyle (İbrahim Bey'in) ulu oğlu İshak Karaman mülküne malik oldu" diyor (*Târîh-i Ebû'l-Feth*, 121).

⁴⁶ Neşri, 200. "Bedbahtlıklar" belki "bedhâhlık" !

⁴⁷ Neşri, 200-201.

§ 5. Fâtiḥ'in Karaman'da nüfûz tesisi ve İshak'ın kaçıŖı

Osmanlı kaynaklarına göre ⁴⁸, İshak Karaman tahtına geçtikten sonra Pîr Ahmed'in Osmanlılar tarafından yardım görmesini ve kendisi için tehlikeli bir durum yaratmasını önlemek için hemen teşebbüse geçmiş ve Sarı Yakub oğlu Ahmed Çelebi'yi elçilikle Fâtiḥ Sultan Mehmed'e göndererek : "KarındaŖımı üzerime gelmeğe koma, AkŖehir'i ve BeğŖehri'ni size vereyim" teklifinde bulunmuŖtu. Fâtiḥ bu teklifi kabul etmemiŖ ve Salur Çavuş oğlu Çavuş-baŖı Ahmed'i göndererek "AkŖehir ve BeğŖehri hod evvelden bizim satun alınmıŖ mülkümüzdür ⁴⁹, âna ne minnetimiz var ; ÇarŖanba suyu sınır olsun, ötesini sana ve berisini bana ; biz dahî karındaŖımı koyuvermiyelim" diye mukabil bir teklif yapmıŖtır.

İshak ta bu teklifi kabule yanaŖmamıŖ, bunun üzerine Fâtiḥ, Pîr Ahmed'e askerî yardımda bulunmağa karar vermiŖti. Bu karar gereğince Antalya Sancak-beyi Köse Hamza Bey ve Afyon-Karahisar sancak-beyi, maiyyetlerindeki "bir nice sancak" kuvvetleriyle Pîr Ahmed'e iltihak etmiŖti. Pîr Ahmed bu kuvvetlerle beraber Ermenak civarında İshak'la çarpıŖmıŖ ve onu mağlup etmeğe muvaffak olmuŖtu. Bundan sonra İshak, Karamandan ayrılmıŖ ; âilesini ve bir oğlunu Silifke'de bırakarak hazinesi ile Uzun Hasan'a iltica etmiŖti. Böylece Pîr Ahmed, Osmanlı himaye ve nüfûzu altında Karaman tahtına geçmiŖti.

Osmanlı kaynaklarında, bu hâdiselerin kronolojisi hakkında vâzih bir kayıd bulunmamaktadır ⁵⁰. Fakat Mısır-Memlûkluk ve Batı kaynakları bu hususta bizi kâfi derecede aydınlatmaktadır. Ŗöyle ki :

⁴⁸ Karamanî Mehmed PaŖa, TTEM, 14. Sene, (1340) 148-149 (Çok kısa ma-lûmat) ; Dursun Bey, *Târîh-i Ebû'l-Feth* 121-122 ; NeŖrî 200-201 ; Âşık PaŖa-zâde 168-169 ; Kemal PaŖa-zâde, Fâtiḥ Ktp. 4205 vrk. 125a ; Hoca Sadeddin, I, s. 499-500. *Anonim Tevâriḥ-i Âl-i Osmân*'da, Oruç Bey'de (S. 74), Hacı Halil Konevî'de (Ist. Üniv. Tarih Dergisi, II, 3-4 [1952], s. 63) hemen hemen hiç bilgi yok.

⁴⁹ Burada Osmanlı kaynaklarına göre Yalvaç, Karaağaç, BeğŖehri, SeydiŖehir, AkŖehir ve Isparta'nın I. Murad tarafından Hamid-oğlu Hüseyin Bey'den satın alınmıŖı telmih ediliyor (Bk. İ. H. UzunçarŖılı, *Anadolu Beylikleri*, 16).

⁵⁰ Meselâ en fazla tafsilât verdiği görülen NeŖrî bile sadece "İbrahim Beğ'in vefatı sekiz yüz altmıŖ sekizindeydi, ammâ bu hâdisâtın ba'zı sekiz yüz altmıŖ dokuzunda vâki oldu" diyor (201). Dursun Bey ise Pîr Ahmed'in İshak'ı koğuşunu 868'de gösteriyor (122).

Gerek Osmanlı tarihine ve gerekse Fâtiḥ'in hayatına ait olmak üzere yazılan en yeni eserlerde de kronoloji kat'î bir Ŗekilde tesbit edilmemiŖtir. Msl. bk. İ. H.

Mısır-Memlûklu müverrihlerine göre, 869 yılı Şa'ban ayında (29.III.—26.IV.1465) Halep'ten Kahire'ye şu haber geliyor: "Fâtih Sultan Mehmed, İshak ile çarpışmak üzere büyük bir orduyu, halazâdesi olan Karaman şehzâdeleri ile birlikte yola çıkarmıştır" ⁵¹. Başka vasıtalarla derhal teyid edilemeyen bu haber karşısında Sultan Hoşkadem'in canı sıkılıyor. "Çünkü İshak kendisine mensup olduğu için, Osmanlılarla ihtilâfa düşünce yardım etmesi gerekiyor" ⁵².

869 yılı Zilka'de ayında da bu haberin doğruluğu anlaşılıyor ve İshak'dan kaçan Karaman oğullarının Osmanlı ordusu ile beraber tekrar memleketlerine girdikleri, İshak'ın da 30 kişi ile ⁵³ kaçtığı öğreniliyor ⁵⁴.

Bu kayıtlar Uzun Hasan'ın seferinden sonra, Osmanlı kuvvetlerinin 869 yılı Şaban'ında (29.III.—26.IV.1465) veya az önce Karaman'a girdiğini, Zilka'de ayında da (25.VI.—24.VII.1465) netice elde etmiş bulunduğunu gösteriyor.

Hâdiselerin cereyan sırasında İstanbulda bulunan bir Venedikli'nin raporunda da 1465 Nisan tarihi verildiğine göre ⁵⁵ Pîr Ahmed'in Osmanlı nüfûzu altında Karaman tahtına geçişinin 1465 Baharı sonunda olduğu kat'î bir şekilde meydana çıkıyor.

Pîr Ahmed'in, Kayseri surlarında görülen 870 tarihli bir tamir kitabesi de bu hususta hiç şüphe bırakmıyor. Kitabede Pîr Ahmed, kendisini "Sultan Mehmed'in bendesi" olarak gösteriyor ⁵⁶. Tamir

Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi* II, 88-89 ; S. Tansel, *Fatih S. Mehmed*, 285-287 ; Fr. Babinger, *Mehmet der Eroberer* 288-9.

⁵¹ Bk. İbn Tagrı-Berdî, *Havâdis*, 497 ; *Nücûm* VII, 733 ; *Un published pages of the Chronicle of Ibn Iyas*, 152.

⁵² İbn Tagrı-berdî, *Havâdis*, 497.

⁵³ "Mubalâğa edenlere göre 100 kişi ile" (İbn Tagrı-berdî, *Havâdis*, 500).

⁵⁴ İbn Tagrı-berdî, *Havâdis*, 500 ; İbn Ayâs, 154.

Memlûklu hükümdarı 869 Zilka'desinde nezdine gelen bir ulaktan, Fâtih'in Karaman-oğullarına yardım için verdiği askerinin miktarını sormuş, on bin diye cevap alınca "yalan söylüyorsun, üç bin bile değildir" demişti (*Havâdis*, 501).

⁵⁵ Bk. *Magyar Diplomáciai Emlékek. Mátyás király korából 1458-1490*. Magyar történelmi emlékek. IV (Budapest 1875), 323-324, 350 ; krş. N. Iorga, *GOR* II, 161.

⁵⁶ Kitabe için bk. Halil Edhem, *TOEM*, 3. sene (1328), 834 ; *Kayseri şehri*. İst. 1334, 129 ; G. de Jerphanion, *Mélanges d'archéologie anatolienne*. Mélanges de l'Université Saint-Joseph XIII, 1 (Beyrouth 1928), 105 ; A. Gabriel, *Monuments Turcs d'Anatolie. I. Kayseri-Niğde*. Paris 1931, s. 28 ; Ekrem Hakkı Ayverdi, *Fâtih devri mimarisi*. İst. 1953, 78-79.

870 yılı içinde yapıldığına göre Pîr Ahmed'in her halde pek kısa zamanda bitmeyecek olan tamirden, yani bu tarihten önce Karaman tahtına yerleştirildiği anlaşılıyor⁵⁷.

XV. asırda tertib edilmiş olan çok mühim bir Münşeât mecmuasında⁵⁸ Pîr Ahmed Bey'in Şehzâde Bayezid'e yazdığı bir mektup görülmektedir. Pîr Ahmed Bey mektubda, "*În muhlis nasb-kerde-i hazret-i saltanat-pendâhest*" diyerek kendisinin Fâtih tarafından nasb edilmiş olduğunu söylemektedir.

Gerek bu ifade ve gerekse Kayseri kitabesindeki "bende" tabiri, Pîr Ahmed'in, dolayısıyla Karaman ülkesinin 869/1465 yılı baharından itibaren Fâtih'in nüfuzu altında bulunduğunu gösteriyor.

Uzun Hasan'ın Karaman tahtındaki bu değişiklik karşısında, hemen, hiç bir teşebbüse geçmediği görülüyor. Çünkü o, tam bu sıralarda kendisi için aynı derecede ehemmiyeti olan Dulkadır-oğulları topraklarına girmiş bulunuyor, ayrıca arazisini güneye doğru genişletmek gayesini güdüyordu.

Yanına sığınmış olan İshak Bey ise 870 yılı Muharrem'inde (24.VIII. — 22.IX.1465) ölmüş bulunuyordu⁵⁹.

§ 6. Netice

Yukarıdan beri verdiğimiz izahat ve zikrettiğimiz bu vesika ve kayıtlardan şu neticeye varmak mümkündür :

İbrahim Bey'in ölümünden sonra Karaman ülkesinde siyasî vahdetin bozulması, ilk plânda Osmanlılarla Akkoyunluları, ayrıca Memlûkluları ve Dulkadir-cğullarını ilgilendirmiştir.

Osmanlılar hâdiselerin ilk inkişafı ânında geniş ölçüde ve müessir bir müdahalede bulunamamışlardır.

⁵⁷ Pîr Ahmed'in Konya'da basılmış 870 tarihli sikkesi de vardır (Bk. Ahmed Tevhid, *Müze-i Hümâyun Meskûkât-ı Kadîme-i İslâmiyye Kataloğu*, IV, Nr. 781, 371).

⁵⁸ Viyana Millî Kütüphânesi, Şark Yazmaları kısmı, H. O. 162, vrk. 54 b-55 b.

⁵⁹ İbn Tagrı-berdi, *Havâdis*, 581-2 ; Sehâvî, *Vecizü'l-keîâm bi-zeyl-i Düvelü'l-İslâm*. Köprülü Ktp. Nr. 1189, vrk. 149 b ; *Dav'u'l-lâmi*, II, 276 ; *Unpublished pages of the Chronicle of Ibn Iyas*, 156. Fakat bu eserde, İshak'ın 869 Zilka'desinde, Pîr Ahmed tarafından katledildiğinin duyulduğuna dair başka bir kayıt ta vardır (S. 154). Pîr Ahmed ile İshak'ın çarpışmasına ait malûmatın yanlış nakledilmesinden ileri gelen bu kaydın kıymeti yoktur.

Memlûklular da Osmanlı tarafını tutan Pîr Ahmed'e karşı İshak'ı desteklemek istemişlerse de fi'lî netice veren hiç bir harekete girişmemişlerdir.

Dulkadirliiler, fırsattan faydalanmayı düşünerek Karaman topraklarına akın yapmışlar, fakat Uzun Hasan harekete geçince çekilmek zorunda kalmışlardır.

Uzun Hasan'a gelince : Bu hükümdar yukarıda izahına çalıştığımız menfaatleri sebebiyle İbrahim Bey'in ölümünden sonra derhal Karaman üzerinde nüfûz tesisine karar vermiş ve sefere çıkarak, taraftarı İshak Bey'i Karaman tahtına geçirmiştir. Böylece, o sırada ülkesi Karaman'la baştanbaşa değil, ancak Sivas'ın güneyinden hem-hudud olduğu halde, bu harekete girişmek suretiyle, Anadolu hegemonyası meselesinde Fâtih'e rakib olacağını göstermiştir.

Uzun Hasan, ilk safhada teşebbüsü elinde bulundurmuş ve kolay bir muvaffakiyet kazanmışsa da, Fâtih'in müdahalesinden sonra bir müddet hiç bir aksülâmel göstermemiş, vaziyetini sağlamlaştırmak ve ülkesini, daha kolay yenebileceği başka komşularının zararına genişletmek üzere yeni fütûhata girişmiştir.

Netice itibariyle üstünlük, Fâtih Sultan Mehmed'te kalmıştır.

ASÂKİR-İ MANSÛRE'YE FES GİYDİRİLMESİ HAKINDA SADR-I ÂZAMIN TAKRİRİ VE II. MAHMUD'UN HATT-I HÛMAYUNU

Ord. Prof. İ. HAKKI UZUNÇARŞILI

Osmanlı devletinin ayakta durabilmesi için Avrupaî tarzda kanunlar ve teşkilât yapmak zarureti katî olarak anlayan Sultan İkinci Mahmud, bu işe askerî ıslahattan başlamağa karar verdi ; amcasının oğlu Üçüncü Selim'in düştüğü akıbeta düşmemek için tedbirli hareket etmeğe lüzum gördü; bu ıslahat işini sadr-ı âzam bulunan -eski Ruscuk yaranından ve ıslahat taraftarlarından- Mehmed Said Galib Paşa'ya açtı. Sadr-ı âzam buna zaten taraftar olmakla beraber kendisinin Bab-ı âli'den yetişmiş olduğunu söyleyerek iş başında şedid ve gözü pek birisinin bulunmasını ve kendisinin o iktidarda bulunmadığını arz ederek itizar etmekle beraber Silistre valisi Benderli Selim Mehmed Paşa'nın bu işe elverişli olduğunu arz eyledi. Sultan Mahmud, Galib Paşa'nın bu mukabelesinden dolayı muğber oldu ve onu sadaretten azletmekle kalmayarak vezirliğini de üzerinden alıp kendisini *Gelibolu*'da ikamete memur eyledi; fakat onun tavsiye etmiş olduğu Selim Mehmed Paşa'yı sadr-ı âzam yaptı (20 Muharrem 1240 ve 14 Eylül 1824) ¹.

1241 H.-1826 M. de talimli asker yetiştirilmesine karar verilerek bu hususta yeniçeri ocağının ileri gelenlerinin muvafakatleri de alındı; aynı zamanda talimli askerın lüzumuna dair Şeyhülislâm Kadızâde Mehmed Tahir Efendi de fetva verdi; bu şer'i hüccet meşverette bulunanlar tarafından imzalandı; nizam-ı cedid isminden çekindiği için yeni nizam askerine *Eşkinçi* adı verilerek yeniçeri ortalarından bir miktar asker tedarikiyle işe başlatıldı.

Bu yeni talimin bir ısyân tertibi ile bertaraf edilmesi ihtimali düşünöldü ve hattâ mecliste kararı imzalayan bazı ocaklı ileri ge-

¹ Galib Paşa, azlinden sonra *Gelibolu*'ya giderken onun, sadaretini tavsiye ettiği Selim Mehmed Paşa'nın rica ve istirhamı üzerine vezirliği iade olunarak Erzurum valisi ve Şark seraskeri tayin edilmiştir.

lenlerinin sözlerinden kuşku hasıl olduğundan uyanık bulunulmasına karar verildi ve filhakika tahmin edilen şekilde bir ayaklanma ile karşılaşıldı; tarihlerde görüldüğü üzere süratle bastırıldı ve üç gün sonra da yeniçeri ocağının tamamen kaldırılmasıyla *Asâkir-i mansûre-i Muhammediyye* adıyla talimli bir ordunun temeli atıldı (11 Zilkade 1241 ve 17 Haziran 1826 Cumartesi).

1242 hicret yılı başında asâkir-i mansûre için bir nizamnâme kaleme alındı; sekiz kısımdan müteşekkil ve her kısmın mevcudu zabitleriyle beraber 1526 kişiden mürekkep *İstanbul*'da on iki bin kişilik bir ordu vücuda getirildi; vilâyetlerde yeni asker yazılmasına dair emirler verildi. Askerlik müddeti on iki sene idi. Asker kıyafetleri tebdil edildiği sırada mansûre askerlerinin başlarına da *şobara*¹ denilen Bostancı ocağının giydiği başlık giydirildi; bu şobarayı zabitan telli ve efrad sade olarak giyeceklerdi. Bundan başka neferlere çuhadan ceket ve yelek ve şayaktan mamul *sıkma* denilen düz potur yani şalvâr ve don ile ayaklarına serhadlik² adı verilen ayakkabı verildi ve bunlar her sene Hızır İlyas'ta değiştirilerek yenileri verilecekti³.

Asâkir-i mansûre'nin *şobara* serpuşu 1243 H.- 1827 M. senesi ortalarına kadar devam etti; bunlar güneşten ve yağmurdan az zamanda bozulduklarından bunun yerine başka bir serpuş verilmesi düşünüldü; eski devre ait bir şey bırakmak istemeyen Sultan Mahmud başka bir başlık istiyordu.

Yeniçeri ocağının kaldırılması sırasında Koca Husrev Paşa kaptan-ı derya idi; bu zat, bilâhara müslüman olarak Hurşid adı verilen bir Fransız çavuşu vasıtasıyla maiyyetindeki askerlerle kölelerine Mısır'daki *Cihadiye* askeri gibi Fransız, askerî talimini yaptır-

¹ *Şobara*, Leh lisanında yuvarlak tepeli, dilimli çuhadan mamûl bir başlığın adı ise de Osmanlılar'da Bostancı ocağı efradının biraz uzunca üstüvanemsi çuhadan bir serpuş olup tepesinden çaprastvâri uzunca bir kolu da vardı ve rengi kırmızı idi. Üçüncü Selim zamanında Bostancı ocağına rabtedilen Nizam-ı Cedid askeri bunu giymişlerdi. Asâkir-i mansûreye de festen evvel bu *şobara* giydirilmişti.

² *Serhadli* ve *serhadlik* diye meşhur olan bu ayakkabı, huduttaki askerlerin giydiklerinden dolayı bu ismi almıştır. Çocukluğumuzda yaşlılar yandan kopçalı serhadlik denilen *lapçin* giyerlerdi. Bu lapçinler keçi derisinden olur ve altına da papuç giyilirdi. 1243 senesinden itibaren asâkir-i mansûreye *galavra* denilen ayak yemenisi verilmişti (*Lütfi Tarihi*, c. 1, s. 253).

³ *Lütfi tarihi*, c. 1, s. 191.

dığı gibi başlarına da Tunus'tan getirttiği fesi giydirmişti. Sadr-ı âzam Selim Mehmed Paşa'nın tavsiyesiyle Ağa Hüseyin Paşa'nın yerine Husrev Paşa serasker olunca bu maiyyeti askerini serasker kapısına (şimdiki Üniversite binası) nakletmiş ve bir cuma selâmlığında bu maiyyeti askerini selâmlığa çıkarmıştı. Sultan Mahmud, bu fesli askeri görünce serpuşları hoşuna gittiğinden askere fes giydirilmesi hakkında vezir-i âzama şifahî talimat vermişti ; Hüsvrev Paşa yetiştirttiği bu taburu, pâdişah huzurunda kölesi olan mîrmîran rütbesinde Halil Paşa'ya talim ettirtmiş ve bunu beğenen pâdişah bâdema orduda Fransız usûlü talimli asker yetiştirilmesini irade eylemiştir ¹.

Askerin serpuş meselesini halletmek üzere vezir-i âzam riyaseti altında 1243 senesinde şeyhulislâmın dairesinde (Bâb-ı meşihat=Bâb-ı fetva) bir meclis toplanmıştır. Bu mecliste Selim Mehmed Paşa ve şeyhulislâm Kadı-zâde Tahir Efendi'den başka sabık serasker olup Karadeniz boğazı muhafızlığında bulunan Ağa Hüseyin Paşa ve kaptân-ı derya Darendeli İzzet Mehmed Paşa, serasker Husrev Mehmed Paşa ve sabık Şeyhulislâm Mekkî-zâde Mustafa Asım ve esbak şeyhulislâmlardan Yâsinci-zâde Abdülvahab ve Sıtkı-zâde Ahmed Reşid Efendiler ile o zamanın meşhur Cerbezeli vâızlarından dersiâm Ahishalı Ahmed, Akşehirli Hacı Ömer ve Türkmen-zâde Ahmed Efendilerle Hoca-zâde Efendiler ve ileri gelen devlet rical ve erkânı hazır bulunmuşlardır ².

Şûrada, askerın elbiseleri iyi ise de başlarındaki şobara ların gerek renk ve şekli ve gerek kalitesi itibariyle iyi olmadığından başka day-

¹ "Serasker Hüsvrev Paşa kaptan iken Mısır *cihadiye* askeri gibi donanmada bir alay nizamiye askeri yetiştirmişti. Bu askere Fransalu bir muallim ile talim ettirdüp dairesi mütehayyizanından yetiştirdiği kölelerden çoğu ol vakit bu talimi öğrenmişler ve sonra serasker oldukta bu taburu bâb-ı seraskeriye nakl ile sair askerın dahi Fransız usûlü üzere talimlerini bitteşvik hazinedarı ve kölesi mîrmîran Halil Paşa'ya huzur-ı hümâyunda icra ettirdi. Taraf-ı hümâyundan bu talimin eski talime tercihi baş binbaşısı, Osman Ağa'dan lede's-sual bunun icrasında suûbet ve askerce meşakkat vardır demesi, mücib-i iğbirâr-ı âli olmasıyle Osman Ağa Der-i aliyye'den Rumeli tarafına isra ve talim-i cedidin tâmimi icra kılındı" *Lütfi tarihi c. 1, s. 254*. Ondan evvelki talim Prusya usûlü talimdi. Yine bu sene Prusya usûlü topçu talimi de kaldırıldı.

² Bu müzakere esnasında kazaskerlerin de bulunmaları tabii ise de vezir-i âzaman takririnde bunlardan bahsedilmiyor.

nüksüz olup az zamanda bozulduğu için hazinece de zararı mûcib olmasından dolayı yerine kış ve yaz her zaman giyilir bir serpuş ikamesi lüzumu ileri sürülmüş, *şobara* şeklinde veya ona yakın nümune olarak yaptırılmış olan serpuşlar ve bu arada bir de fes getirtilerek heyet âzalarına gösterilmiş ve fesin, şobardan daha dayanıklı olup Tunus ve Cezayir'den ustalar getirtilip İstanbul'da yapıldığı surette ucuza mal olacağı beyan edilmiştir.

Heyet âzası nümune olarak gösterilen serpuşları tetkik ederek askerlerin daimî surette başlarında bulunacağına göre şer'an ve aklen fesin kabulü lâzım geleceğine dair bir meyil hasıl olmuştur; fakat âzadan bazıları her nekadâr islâm kisvesi olması ve hazineye de daha ehven malolması itibariyle fes münasib ise de halkca dedikodu olmaz mı ? diye ortaya bir balgam atmışlardır. Fakat diğer ulema ve devlet erkânı islâm kisvesi olan fesin hâlâ Mısır ve Magrib'te askerlere giydirildiğini ve Mekke emîrinin de maiyyet askerinin fesli olduğunu ve bunlardan başka Küçük Hüseyin Paşa'nın *Vidin*'de isyan eden Pazvand oğlu üzerine giderken maiyyetinde tüfenkçi namıyla fesli asker bulundurduğunu söyleyerek fesin giydirilmesini tavsiye etmişler ve bunun üzerine asâkir-i mansûrenin *şobara* yerine fes giymesi müttefikan karar altına alınmıştır ; yalnız fesin püskülünün fazla uzun olup halk nazarında çirkin görüleceğinden bunun, yarım parmak kadar kesilmesi teklif edilmesi üzerine şeyhulislâm efendi bunu bizzat yarım parmak kesmiş ve bâdema fesin bu suretle zabitan ve askere giydirilmesi münasib görülmüştür.

Bundan sonra askere fes giydirilmesi dolayısıyla halk arasında dedikodu yapanların şiddetle cezalandırılmaları ve dersîâm ve vâz efendilerin, fesin meşrû bir serpuş olduğuna dair halkı îkaz etmeleri ve askerinin beş vakitte namaza devam eylemelerinin zabitleriyle askerî imamlara tenbih olunması ve haftada bir cuma günleri askerinin din ve diyanetlerini, cihadın farz olduğunu ve itaatın lüzum ve ehemmiyetini öğrenmek üzere biri serasker kapısına ve diğeri Davutpaşa kışlasına vâz tayini takarrür eylemiştir.

Askere fes giydirilmesi hakkında karar verildiği tarihlerimizde yazılı ise de bu kararın ne suretle alındığına dair hiçbir kayıt yoktur. Vakanüvis Lütfi Efendi bundan ancak birkaç satırla bahsetmiştir ¹.

¹ "Ânifen beyan olunduğu üzere asâkir-i mansûre elbisesinin tahfifi sırasında başlarına sefer ve hizada münasib birşey giydirilmesi tasavvur olunmuştu. Ser-

Arşiv vesikalari arasında tesadüf etmiş olduğum bu fes maddesine dair takriri ve bu hususta takririn üzerinde pâdişahın yazdığı hattı hümayunu aynen aşağıya naklediyorum ¹.

SADR-I ÂZAMIN TAKRİRİ

Pâdişahım

Şevketlû, kerâmetlû mehâbetlû kudretlû velinimetim efendim Asâkir-i mansûrenin giydikleri şobaralar güneş ve yağmur ve yaşa dayanmayıp az vakitte fersûde olduğundan bundan böyle başlarına giyecekleri kisveye bir münasib suret verilerek bi-mennihi Taalâ gelecek rûz-ı hızırda verilecek kisvenin ona göre tedarik ve imâline bakılmak lâzimedden olduğuna mebni bu defa şobara şeklinde nümune olarak birkaç nevi kisve yaptırılıp serasker paşa kullarının kendi askerine giydirdiği misillû sade fes iksası cümleden münasib görüldüğünden onun dahi nümunesi tehyie birle bu hususların müzakeresi zımında dünkü gün hâne-i fetva-penâhide mahsusan akd-i meclis olunarak sâbık ve esbak şuyûh-ı islâm efendiler dâileri ve Serasker Paşa ve Hüseyin Paşa ve Kapdan Paşa kulları ve sair âyan ve bendegân ve dersiâm Ahishalı Ahmed efendi ² ve Akşehirli Hacı Ömer Efendi ³ ve Türkmen-zâde Ahmed Efendi ⁴ ve Hoca-zâde Efendiler dâileri dahi mevcut oldukları halde husus-ı mezkûrun müzakeresine mübaderetle lehü'l-hamd ve'l-minne sâye-i şevket-vâye-i şâhânedede asâkir-i mansûrenin elbiseleri hüsn-i suret bulup ancak şobaraları bu ana kadar birkaç nevi yaptırılmış ve bunca dikkat ve ihtimam olunmuş ise de çuhalar kalp olduğundan gerek renk ve gerek resim ve heyet cihetiyle bir vechile dayanmayıp eskisi dahi işe yaramaya-

asker Husrev Paşa'nın Bâb-ı seraskeriye nakleylediği alayın fesleri gibi fes giyilmesine irade taallukiyle lâzımgelen feslerin tedarikine şurû ve o sırada Tunus beylerbeyisine elli bin fes sipariş kılındı. Bu münasebetle fes imali başlıca birşey olduğundan... İzmirli Kâtib-zâde Mustafa Efendi fes nazırı tayin olundu" *Lütfi Tarihi*, c. 1, s. 255.

¹ Başbakanlık arşivi hatt-ı hümayun kısmı, numara 50810.

² O tarihte *Ahishalı* Küçük Gürcü Ahmed Efendi ile yine *Ahishalı* diğer bir Ahmed Efendi vardır.

³ Akşehirli Hacı Ömer Efendi, fazl ve kemaline mebni ders vekili olmuş ve Sultan Abdülmecid ile Sultan Abdülâziz'e şehzadeliklerinde hocalık etmiştir.

⁴ Bilinemedi.

rak az vakitte fena-pezir olması cihetiyle bi'z-zarur cânib-i mîriye telef ve serefi mûcib olduğundan her bir usûl ve furûlarına dikkat ve ihtimam olduğu misillu başlarına giyecekleri kisveye dahi bir münasib suret verilme lâzım geldiğine mebni bu defa şobara şeklinde ve tarz-ı âhârda birkaç nevi kisve nümunesi yaptırılıp ve Mısır ve Hicaz taraflarında sunûf-ı askeriyyeye mahsus olan fes iksası dahi hatıra gelerek vakia bu defa rûz-ı hızır'da verilen şobaraların fiyatı yedibuçuk, sekiz ve birbiri üzerine dokuz kuruşa olup feslerden tanzim olduğu surette bir sene ve belki ziyade dayanıp bundan böyle Der-i Saâdet'e Tunus'tan beş, on fesci ustası celb olunarak burada yaptırıldığı halde bahasında ehveniyet dahi melhuz ise de mamafih nümunelerin cümlesi beyne'l-huzzar muayene ve mütalâa olup şer'an ve aklen hangisi intihab ve istisvab olunur ise öylece karar verilip ona göre tanzim olunur yollu beyan ve nümuneler irâe ve dermeyan olundukta bazı dâileri tarafından vakia asâkir-i mansûrenin başlarına giydikleri kisveleri leyl ü nehar başlarından çıkmadığından dikkat ve ihtimam olunmak lâzimedem ve bu nümuneler cümleten ehl-i islâm kisvesi ise de bazısı yine atıkları gibi (iki kelime yırtık) şey olmayıp simli ve yıldızlı olanların dahi giderek seref hükmüne girmesi melhuz olduğundan böyle telef ve serefi mûcib şey yapılmaktan ise fes giydirilmek sureti münasib görüldüğü irad olundukta gerçi böyledir lâkin fes giydirilse nasca bir nevi dahl ve tefevvüh tasavvur olunmaz mı ? yollu (sözler) yâd olunmuş ise de diğer bazı dâileri taraflarından işbu fes kisve-i kadîme-i islâmiyeden olup halen Mısır ve Magrib taraflarında sunûf-ı askeriyye bütün fes giyip hattâ Mekke-i Mükerrreme'de şerifin dahi askeri fesli olduğundan başka mukaddemleri Der-i Saâdet'ten orduy-ı hümayun çıkarıldıkta ve bâdehû müteveffa Kapdan Hüseyin Paşa'nın *Pasban-oğlu* üzerine gittiğinde *tüfenkçi* namıyla bir takım fesli asker istihdam olduğu meşhud ve malûm olup şer'an ve aklen fes iktisasına bir şey denilemeyeceği zâhirdir denildikte diğer dâileri canibinden filhakika festen âlâ kisve bulunamayacağı ve kisve-i islâmiyeden olduğu derkâr olup ancak üzerinde olan püskülünün uzun olması beyne'n-nas bârid görüldüğünden bir gûna dahl ve târiz ihtimaline mahal kalmamak için bir miktar kısa olması evlâ olacağı irad ve âhar kulları tarafından bu hususta, asıl gözedilecek menfaat-i mirî ve telef kaziyesi olup bu şobaraların az müddette fena-pezir olacağı ve fes iktisasında şer'an şüphehat ve mahzurata dair bir cihet olmadığı mü-

sellem olduğundan vakıa püskülüne bir had ve nisab olmak üzere yarım parmak kadar kât olunması evlâ ve münasib olacağı tezkâr olunarak nihayet zâid görünen yarım parmak mahalli semahatlû şeyhulislâm dâileri marifetiyle mecliste kat ve kasr olunup işbu nümune vechile fes iksa olunması cümle âyan ve bendegânları taraflarından istisvab ve istihsan olunmuş ve fimabâd buna dair beynennas bir lâkırdı tefevvüh olunur ise katî lisan mertebesinde te'dib olunacağından mûmaileyhim dersiâm efendiler dahi bu fes hususunun cihet-i şer'isini beyan ederek lede'l-iktiza nasa vaız ve tezkir eylemeleri ve elhaletü hazihi asâkir-i mansûrenin evkat-ı hamseyi cdada tekâsülleri vukû bulmamasına dikkat olunmakta ise de bundan böyle yine zabitan ve imamlarına tenbih olunması hususları söyleşilmiş ve haftada bir cuma günleri gidip erkân-ı selât ve din ve diyanetlerini öğrenmek ve cihad ve itaate dair vaız ve nasihat etmek üzere şimdilik Serasker kapısı ve Davudpaşa kışlasıçün semahatlû şeyhulislâm efendi dâileri marifetiyle vâız efendilerden birer efendi tayin olunması dahi tezekkür ve tensib olunmuş¹ ve bu şekl ü heyet meşmûl-i lihâza-i meâli ifaza-i mülûkâneleri olmak için karar-gîr olan fes nümunesi dahi arz ve takdim kılınmış olmakla ol vechile tanzim ve icrası (iki kelime yırtık) şehinşahilerinde dahi şâyân-ı tensib ve istisvap buyurulur ise iktizalarının icrasına ibtidar olunacağı muhât-ı ilm-i âlileri buyuruldukte emr-ü ferman şevketlû, kerametlû, mehabetlû, kudretlû velinimetim efendim pâdişâhım hazretlerindedir.

Sultan Mahmud, sadr-ı âzâmın bu takriri üzerine aşağıdaki hatt-ı hümayunu yazarak kararı tasvib etmiştir :

Benim vezirim,

İşbu umum meclisinde bi'l-müzakere arz eylediğin takririn manzur ve meâli-malûm-ı hümayunum olmuştur. Başa fes giymekte şer'an birşey lâzım gelmiyeceği malûm ise de gerek asâkirin tanzimi ve gerek elbise ve hususât-ı saire bi'l-ittifak ve bi'l-umûm müzakere olunarak karar verilmiş olduğundan bu fes maddesinin dahi cümle ittifakiyle karar verilmesi pek isabet oldu. Takririnde beyan olduğu üzere gelecek rûz-ı hızır'da itâ olunmak üzere tanzimine mübaderet olunsun. Ancak Tunus ve Cezair ocakları kaptan paşalara öteden-

¹ Filvaki askere haftada iki gün din dersi ve itaat-i askeriye ve cihadın faziletini öğretmek üzere Serasker kapısına talâkat-ı lisaniye sahibi Abdi Efendi ve Davud Paşa kışlasına da Eski Zağralı Hafız Ahmed Efendi tayin edilmişlerdir. (Lütfi Tarihi, c. 1. s. 256).

beri ihale olunmuş olduğundan yine bu husus müşarunileyhe havale olunarak icrasına bakılsın ve asâkir-i mansûrenin evkat-ı hamseyi eda ve din ve diyanetlerini öğrenmeleri pek gözedilecek şey olmakla ona göre her bâr bu hususta dahi dikkat ve ihtimam olunmasına bi'l-ittifak gayret-i tâm olunsun. Kaldı ki bu fes hususu için şer'an ve aklen şübehat ve mahzurata dair bir cihet olmadığı müsellem oldu (olduğu) bilinmiş olduğundan bâý ü geda her kim bunun hilâfi olarak kelâm söyler ise derhal te'dibi icra olunsun. Hak Taalâ devlet-i aliyyemiz hakkında müteyemmin ve mübarek ede âmin.

Askere fes giydirilmesi bu suretle karar altına alındıktan sonra elbiseye yeniden nizam verilmesi münasib görüldü. Asker elbiseleri evvelce çuhadan yapılmış ise de hem çuhadan daha dayanıklı ve hem de masarifinin daha ehven olması ile beraber Avrupa'ya külliyetli para çıkmaması için zabitlerin çuhaları hariç olarak askere şayaktan çepken ile şalvar gidirilmesi de karar altına alınıp memlekette şayak çıkan mahallere memurlar gönderilmiş ve bu münasebetle şayağın beher zirama (çarşı arşını 68 santimetre) kırk sekiz para fiyat konulmuştur ¹.

Tunus'tan getirtilen fesci ustaları vasıtasıyla 1246 H.- 1830 M. senesinde *Eyüp*'te Defterdar'da Feshane denilen imalâthane kurularak fes yapılmasına başlanmıştır. Burada evvelâ tepesi tablalı ve aşağısı darca yapılan fesin daha sonra mütenevvi biçimleri yapılmıştır ki *Darbeyoğlu, Hamidiye, Büyük Hamidiye, Aziziye, tam zuhaf, yarım zuhaf, efendi biçimi, İzmir biçimi* gibi kalıpları itibariyle muhtelif olanları vardı. Aziziye biçimi fesi Sultan Abdülâziz giymiş olup tepesi dar ve aşağısı geniş idi ; bizim yettiğimiz bazı devlet ricali bu kalıbı giyerlerdi. Esbak sadrazamlardan Said ve Kâmil Paşa merhumları vefatlarına kadar aziziye fesi giymişlerdir. Hamidiye biçimi II. Abdülhamid'in giydiği fes olup tepesi ile ağzı aynı genişlikte idi.

Feslerdeki uzun ve enseye dökülüp fesin arka tarafını kıran ipek püsküller daha sonra kısaltılarak fes boyunca yapılmıştır. Yağmurdan ipek püskülleri taramak üzere şimdiki ayakkabı boyacıları gibi yahudi çocukları dolaşırlarmış. Püskül daha sonra siyah ibrişimden yapıldı ve bu suretle dolaşmak, bozulmak, tarzı bertaraf oldu ve bunun da bazı neveleri vardı.

¹ Lütfi tarihi, c. I. s. 255, 256.

Biyografya :

PROF. DR. PHILIPP SCHWEINFURTH

(1887-1954)

DR. SEMAVİ EYİCE

İki büyük Dünya harbinin doğurduğu sarsıntı yalnız ilim ve sanat çalışmalarına sekte vermekle kalmamış, birçok araştırmacıları da girdapları içinde boğmuştur. 1954 yılının haziran ayının son günlerinde İstanbul'da âni bir şekilde hayata gözlerini yuman Prof. Dr. Philipp Schweinfurth da XX. yüzyılın ilk yarısında hüküm süren korkunç kargaşalıklar arasında ezilen, yıpranan fakat bütün felâket ve ıstıraplara rağmen, içindeki ilim aşkının mânevî kuvvetinden hız almaktan geri kalmayan bir âlim idi.

I. HAYATI VE ŞAHSİYETİ

Philipp Schweinfurth, 29 ağustos 1887 de Baltık kıyılarında Riga şehrinde dünyaya geldi. 1919 dan 1939'a kadar bağımsız küçük Letonya Cumhuriyetinin başkendi olan bu şehir o sırada Çarlık Rusya-sının sınırları içinde bulunuyordu. Fakat Schweinfurth ailesinin, Riga'daki kolu aslında Almanya'nın Baden eyaletinin Wiesloch kasabasından olup 1809 da Lübeck üzerinden Riga'ya hicret eden Jörg Adam Schweinfurth (1787-1858) tarafından kurulduğuna göre, bu ailenin slâvlık ile hiçbir ilişiği yoktu. Philipp Schweinfurth'un babası Georg Daniell Schweinfurth adında bir tüccar, annesi ise menşei Doğu Prusya'da Königsberg şehrinde gelen bir aileye mensuptu. Riga'lı Schweinfurth ailesi, ilim âleminin başka bir sahasında büyük bir şö-ret kazanan bir şahıs daha yetiştirmiştir ki, bu da Afrika'ya yaptığı seyahatleri sayesinde Afrika kâşifleri arasında parlak bir mevki ka-zanan ve hattâ eserlerinden biri vaktiyle dilimize dahi çevrilen Ge-org Schweinfurth (Riga, 1836-Berlin, 1925) dur. Philipp Schweinfurth lise tahsilini Riga şehir jimnazında 1907 de tamamladıktan sonra Almanya'nın Heidelberg Üniversitesine gitmiş ve burada 1907-1910 yılları arasında sanat tarihi okumuştur. Schweinfurth esas

disiplin olarak, H. Thode tarafından verilen Yeni zamanlar sanat tarihini almış, yardımcı disiplinlerini ise F. von Duhn'un okuttuğu Klâsik Arkeoloji ile v. Waldberg'in okuttuğu Edebiyat tarihinden seçmişti.

Schweinfurth, 1910 da Heidelberg Üniversitesinde doktorasını verdikten sonra, ilk Dünya harbine takaddüm eden birkaç yılı Almanya'nın Münih şehrinde geçirdi. Burada bir taraftan "Alte Pina-kotheek" ile "Ethnographisches Museum" da fahrî asistan olarak tecrübesini arttırırken bir taraftan da Münih Üniversitesinde meşhur Alman sanat tarihçisi Heinrich Wölfflin'in derslerine devam ediyordu. Schweinfurth 1913 yılı başlarında Rusya'nın bazı bölgelerinde, bilhassa Moskova ve Petrograd'da bir inceleme gezisi yaptığı sırada "Moskova Arkeoloji Kurumu" (Imperatorskoe Moskovskoe Archeologičeskoe Obşçestvo) nun başkanı Kontes P. S. Uvarov ile tanışarak, onun tarafından Rus sanat tarihi üzerinde çalışmağa teşvik edilmişti. Bu teşvik ile ilgili olarak, 1914 sonbaharında aynı Kurum tarafından Pskov'da yapılması kararlaştırılan XVI. Rus Arkeoloji Kongresine davet edilince, 1914 ilkbahar ve yazını ilmî hazırlıklar ile geçiren Schweinfurth, Rusya'da yapacağı araştırmaları geniş bir programa bağlamak imkânını bulmuştu. Pskov'daki kongreye katılması için gerekli maddî yardım, Prusya Maarif Vekâleti tarafından deruhte edilmiş, fakat kongreden başka üç ay müddetle Rusya'nın muhtelif yerlerinde incelemelerde bulunarak malzeme toplaması da kendisinden istenmişti. Bu malzemenin yardımı ile yine Schweinfurth tarafından yazılacak bir *Rus sanatı tarihi*, Heidelberg'de C. Winter kitabevinde bastırılacaktı. Bu parlak proje, 1914 yazında ilk dünya harbinin patlak vermesi yüzünden tatbik mevkiine konulamadı ve Schweinfurth, Riga'ya ailesinin yanına dönmek zorunda kaldı. Onun için Çarlık ordusunda harbetmek de mukadder olabilirdi. Fakat ailenin tek erkek oğlunu askerlikten muaf kılan kanun, Schweinfurth'u Rus ordusu saflarında dövüşmekten kurtardı. Yalnız Baltık cephesi çözülrken çıkan karışıklıklar esnasında Schweinfurth da Riga hapishanelerinde birkaç gün geçirmek zorunda kalmıştı. Rusya'daki rejim değişikliği sonunda bazı eyaletlerde bir takım bağımsız devletlerin kurulması üzerine 1919 da Letonya Cumhuriyeti doğunca, Schweinfurth da otomatik olarak Leton tabiiyetine geçmiştir.

Schweinfurth, Riga'da bir Leton Üniversitesinin kurulması üzerine burada Umumî Sanat tarihi doçenti olarak vazife almış ve

bu vazifede 1919 dan 1926 a kadar kalarak, bir taraftan da 1924 den 1926 a kadar yine Riga Güzel Sanatlar Akademisinde Sanat tarihi okutmuştur. 1927 de hayatının en mühim kararlarından birini vererek Almanya'ya gelen Schweinfurth, Breslau Üniversitesinde “*Ortaçağ Rus levha resimleri (ikonaları) tarihi*” hakkındaki tezi ile habilitasyonunu yaparken bir taraftan da gerekli formaliteleri tamamlayarak resmen Alman tabiiyetine geçmiştir. 1928 den itibaren Schweinfurth artık Almanya'da yerleşmiş ve Breslau Üniversitesinde Doğu Avrupa ve Bizans sanatları tarihi Öğretim görevlisi olmuştur. 1932 de aynı Üniversitede Profesörlüğe yükselmiş, 1932-1933 yıllarında izinli olarak Paris'de “Ecole des Hautes Etudes” de çalışmış, 1935 de Berlin Üniversitesine geçmiştir. Schweinfurth'un hayatındaki kısa huzur devresi ikinci Dünya harbinin başlaması ile sona ermiştir. Büyük Berlin bombardımanlarının başlangıcını teşkil eden, 1943 yılının 22-23 kasım gecesi yapılan hava hücumunda, Wilmersdorf'daki evinin bir tam isabet alması ile bütün varını yoğunu kaybeden Schweinfurth uzun yıllardır emek vererek topladığı, notlarının, işlerinin, koleksiyonlarının, kitaplarının, bütün çalışma malzemesi ile yuvasının birkaç saat içinde kül olduğunu görmek felâketine uğramıştır. Tanınmış bir romancı olan karısı ile birlikte Berlin'in dış mahallelerinden birinde bulduğu bir odada barınan Schweinfurth yılmadan çalışmalarına devam ediyor ve her hava hücumundan sonra biraz daha çöken Berlin Üniversitesindeki derslerini muntazaman veriyordu. Artık içinde barınılmaz bir hale gelen Üniversite ana binasının karşısındaki henüz nisbeten sağlamca bir ek binanın, camsız pencereleri mukavva ve tahta parçaları ile kapatılmış ve içinde dondurucu kuzey soğğunun hüküm sürdüğü bir odasında, ceryan kesilmediği takdirde soluk bir ampul ışığında derslerini veren, daha doğrusu, pek kiyafetsiz ders malzemesi ile Bizans ve Doğu Avrupa sanatlarını tanıtmaya çalışan Prof. Schweinfurth'un bu hayret verici enerjisi, o günleri yaşamış olan talebelerine sağlam bir ilim sevgisinin hayatta en tesirli ve emin yardımcı olduğunu veciz surette ispat ediyordu. Schweinfurth 1945 nisanında Berlin Üniversitesi faaliyetlerini tatil edinceye kadar derslerine devam etti. Fakat bu sırada artık Berlin, Rus orduları tarafından sarılmış ve dış mahallelerde şiddetli çarpışmalar başlamıştı. Gece gündüz mütemadiyen bombalar yağın, yer yer yanan, soğuk, açlık ve hastalıkların hüküm sürdüğü ve sokaklarında kanlı dövüşler cereyan eden bu yarımı karanlık

şehirde yaşayan binlerce insan gibi, Prof. Schweinfurth da can kaygusu ile Berlin'in üç, dört yerinde korkunç birer harp anıtı gibi yükselen "bunker" lerden birisine sığınmaktan başka çare görememiştir. Alman başkentinin Rus orduları tarafından işgali günlerini Schweinfurth burada yaşadı. Amansız bir harbin korkunç facialarından birçoğunun burada şahidi oldu. İnsan tahammülünün fevkinde olan feci hâdiseler silsilesi sona erdiğinde Prof. Schweinfurth sıhhatini tamamen kaybetmiş, zavallı karısı ise bir insan enkazı haline gelmişti.

Berlin Üniversitesi, 1946 da "Humboldt Üniversitesi" adı ile yeniden faaliyete geçerken, Prof. Schweinfurth da tekrar kürsüsüne dönmüştü. Altmışına gelmiş olan bir insan için herşeye sıfırdan başlamak ne kadar güç olursa olsun, gelecek emin olduğu takdirde birşeyler yapmağa cesaret olabilirdi. Fakat dünya siyasetinin çeşitli akıntılarının çok zararını görenler için harbsonrası Berlin'i emin bir köşe teşkil etmiyordu. Bahusus sıhhati, bilhassa sınırları bozulan bir insanın burada, her an yeni felâket ve facialara sahne olmağa namzet gözüken bir harabeler beldesinde yaşaması çok güç idi. İsviçre'de Luzern kantonunda Dr. Amberg'in ikona koleksiyonunu incelemek üzere 1948 de İsviçre'ye davet edilmesi Schweinfurth'a bulunmaz bir fırsat temin etmiş oldu. Üniversitesinden izin alarak derhal İsviçre'ye geçen profesör, burada 1949-1950 yıllarında Zürih Üniversitesinde Bizans sanatı dersleri verdikten başka Zürih ve Basel halk Üniversitelerinde de onikişer derslik sanat tarihi kursları yapmak suretiyle hayatını kazanmıştır. Bu sırada da, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesinin daveti ile karşılaştı. Halbuki 1948 denberi iznini temdit eden Berlin Üniversitesi de kendisini geri çağırıyordu. Berlin'e döndüğü takdirde emeklilik hakkının teminat altına alınmasına rağmen Schweinfurth birkaç yıl evvel cehennem hayatı yaşadığı o şehre tekrar dönmek cesaretini kendinde bulamadığından hiç tereddütsüz İstanbul Üniversitesinin davetini tercih etti. Schweinfurth 1950 kasımında İstanbul'a gelerek Edebiyat Fakültesinin Sanat Tarihi kürsüsündeki Bizans sanatı ve Tarih zümresindeki Bizans tarihi derslerine başladı. İlerlemiş yaşına, hayattaki yegâne yakını olan karısından ayrı olmasına, mânevî yorgunluğuna ve bozuk sıhhatine rağmen Schweinfurth İstanbul'da olduğundan dolayı büyük bir haz duyuyor, her köşede âdeta çocukça bir sevinçle zevk aldığı birşey buluyor ve bu, onu kendisini yakından tanımayanların mahiyetini kavrayamayacakları apayrı bir iç âlemin içine kapanmasına yol açıyordu. İlk

üç senelik kontratı 1953 de tamamlanmış ve 1954 e kadar sözleşmesi uzatılmıştı. 1925 denberi hayat arkadaşı olan karısının kendinden uzak ta 9 şubat 1953 de İsviçre'de Locarno da ölmesi onun için büyük bir darbe oldu. Karşılaştığı bazı formalite aksaklıkları, onun bozuk mânevîyatı üzerinde çok ağır tesirler yapıyordu. Çok şiddetli geçen 1953-1954 kışı, Beyoğlu'nun bir otelinde barınmak zorunda kalan bu ilim adamının sıhhati ve mânevîyatına en büyük darbeyi indirdi. 1954 kışında sözleşmesi sona erceğinden, niyeti yazı İstanbul'da geçirmek ve sonbahara doğru İsviçre'ye giderek orada, ömrünün son günlerini huzur içinde tamamlamaktı. Fakat kendisi de ve dostları da biliyorlardı ki, Berlin Üniversitesi emeklilik hakkını tanımamakta devam ettiği takdirde, zaten hasta olan bu ilim adamını İsviçre'de tam bir sefalet bekliyordu. Allah, bu en feci safhadan Schweinfurth'u korudu. Bir dostunun tavsiyesi ile üç ay dinlenmek üzere gittiği Burgaz adasındaki Sankt Georg manastırında gelen bir kalp krizi ona nihaî darbeyi indirdi. İlk krizi atlattıktan sonra biraz kendine gelir gelmez, İstanbul'un cehennemî bir sıcakla kavruğu günlerde, 26 haziran günü, emeklilik meselesinin neticesini öğrenmek üzere Alman konsolosluğuna gitmek üzere vapur iskelesine gelirken yolda gelen ikinci bir krizle son nefesini verdi ¹. Ölümün bir Cumartesi günü vukubulması ve cenazenin kaldırılacağı yerin yanlış ilân edilmesi yüzünden, 28 haziran pazartesi günü sabah 10 da Feriköy Protestan mezarlığında yapılan sâde ve hazin törende, mezarı başında ancak 15-20 kişilik bir grup toplanmış bulunuyordu. Hayatında daima alayışden, maddî hırstan ve şöhet avcılığından uzak yaşamış olan Prof. Dr. Philipp Schweinfurth çok sevdiği İstanbul topraklarına işte böylece ve İstanbul Üniversitesinde son imtihanlarını yapacağı gün, sessizce verilmiş oldu.

Prof. Schweinfurth, çalışma tarzı, görüş ve duyusu ile tamamen geçen yüzyılın ilim adamları zümresine mensupdu. Heidelberg Üni-

¹ Beynelmîlel bir şöhetre haiz ve Üniversite profesörü bir âlimin ölümüne karşı İstanbul basınının alâkasızlığı oldukça hazindir. Yalnız "Vatan" gazetesi bu ölüm haberini bir havadis olarak bildirmiş (27, Haziran 1954), aylık "Türk Düşüncesi" Dergisi de kısa bir not'dan (sayı, 9, Ağustos 1954) sonra tarafımızdan yazılan daha etraflıca bir yazıya da yer vermiştir (sayı 10, Eylül 1954, 314-317). Prof. Schweinfurth'un ölümü münasebeti ile "Neue Zürcher Zeitung"un 6.7.1854 tarihli, 1675 numaralı sayısında Doris Wild tarafından yazılmış kısa bir nekroloji çıkmıştır.

versitesinde iken takip etmiş olduğu disiplinlerin mütenevvi oluşu, onun bilgi ufuklarını ne derece geniş tuttuğu hakkında bir fikir verir. Kendisi ile yapılacak ufak bir konuşma, umumî kültürünün genişliğini derhal belli ederdi. Derslerinde nefes darlığı yüzünden rahat konuşamamasına karşılık, hususi sohbetlerinde daima canlı ve nüktedan idi ki, aynı hâli seminer çalışmaları esnasında da müşahede etmek mümkündü. Bunlarda talebenin alâkasını çekecek değişik hususları belirtmesini bilir ve zengin ansiklopedik bilgiler ile konuları açar ve işlerdi. Sanat tarihi mevzularının dışında meselâ, eski Rus hikâyecileri, Fransız edebiyatı veya İtalyan klâsikleri hakkında kolaylıkla ve selâhiyetle konuşan, icabında manzum ve mensur uzun parçaları ezbere okuyan Prof. Schweinfurth, tanıdığı, gördüğü, insan ve hâdiselere dair de zengin fakat maalesef kendisi ile birlikte gömülen bir hâtıra dağarcığına sahipti. Fakat hiç şüphesiz onu daima kalplerde yaşatacak olan, asil ilim cömertliği ve samimî insan tarafıdır. 1944-1945 kış sömestrinde Berlin Üniversitesinde talebesi, 1950-1954 yılları arasında da İstanbul Üniversitesinde asistanı olan bu satırların müellifi, ruhunun istirahatini bütün kalbi ile temenni eder.

II. İLMİ ÇALIŞMALARI

Hayret verici kudrette bir hafızaya sahip bulunan Prof. Schweinfurth mütemediyen okur ve okuduklarını tamamen hazmederdi. Böylece elde ettiği bilgilere, gezip dolaşmak suretiyle gördüklerini de katmak imkânını bulmuşdu. Heidelberg'deki talebeliği sırasında, Almanya, İtalya, Fransa, Belçika ve İsviçre'yi, 1913 de Rusya'nın bazı kısımlarını, 1919-1926 da Riga Üniversitesindeki doçentliği sırasında, Yunanistan (1922), Mısır (1923) ve İspanya (1924) yı görmüş, "Alman İlim Yardım Kurumu" (Notgemeinschaft der Deutschen Wissenschaft)nun sayesinde 1928 de İtalya ve Sicilya'da tetkikler yapmıştır. Üçüncü Bizans araştırmaları Kongresi münasebetiyle 1930 da Yunanistan ve dönüşünde İstanbul, 1934 de Louvre'da "Pavillon de Marsan" da Büyük Bizans eserleri sergisinin açılması münasebetiyle Paris'de bulunmuş, 1932-1933 de Breslau Üniversitesinden izinli olarak Paris'de Sorbonne'da G. Millet'nin idare ettiği "Ecole des Hautes Etudes" de çalışmış ve "Collège de France" daki dersleri takip etmiştir. Dördüncü Bizans Kongresi için 1934 de Bulgaristan'a gitmiş ve dönüşde Sırbistan'da Split (Spalato) da tetkikler yapmış, Beşinci Bizans kongresi için 1936 da Roma'ya, 1937 de tekrar Bulgaristan ve

Yugoslavya'ya gitmiş, son harp içinde de, 1942 de, İtalya'da Floransa, Assisi, Roma, Napoli ve Venedik'de üç ay çalışmıştır. Prof. Schweinfurth ana dili olan almancadan başka tabiatıyla eski grekçe ve lâtinceyi ve ayrıca, fransızca, ingilizce, italyanca ve rusçayı mükemmel surette biliyordu. Bu zengin lisan bilgisi onun çeşitli kaynak ve yayınlardan geniş ölçüde faydalanmasını mümkün kılmıştır.

Schweinfurth, *Plastikde pitoresk mefhumuna dair* adını taşıyan doktora tezinden (Bibl. 1) sonraki ilk büyük çalışmalarını daha fazla, yakın zamanların sanat tarihi üzerinde toplamıştır. Berlin'de 1922 de basılan *Vazari* adlı kitabı rus dilinde yayınlanmıştı. (Bibl. 2). Birkaç yıl sonra Riga'da bastırılan *Rönesans sanatı tarihi ise*, müellifin rusca olarak hazırladığı bir metnin leton diline çevrilmesi suretiyle meydana gelmiş umumî mahiyette bir sanat tarihi kitabı idi (Bibl. 3). Fakat Schweinfurth'un sanat tarihçisi olarak başlangıçta kendisine seçtiği sahayı, Avrupa'da bilhassa o sıralarda pek az tanınan Rus sanatı teşkil ediyordu. İlk devrelerinde Bizans kültürü ve böylece Bizans sanatının hâkim tesiri altında kalan, fakat sonraları çeşitli Asyaî, XVIII. yüzyıldan itibaren de Avrupa (bilhassa İtalya ve Fransa) sanatlarının tesirlerinden kurtulamayan bu sanatın ruhunu anlayabilmek için herşeyden önce rus iç hayatının tanınması elzemdi. Schweinfurth'un bu memleketi oldukça iyi tanınması ve bilhassa dilini bilmesi, bu yolda yapılacak bir teşebbüsü çok kolaylaştırabilirdi. 1914 de Berlin'de "Rus tetkikleri Kurumu" (Gesellschaft zur Studium Russlands) nda verdiği, *Bir rus sanat tarihinin vazife ve metodları (Aufgaben und Methoden einer russischen Kunstgeschichte)* adındaki konferans bu sahadaki çalışma programının ilk ifadesi olmuş, fakat Birinci Dünya harbi, yukarıda açıklandığı şekilde, bu projenin tatbik mevkiine konulabilmesine imkân bırakmamıştır. Schweinfurth'un tamamen yılmadığının bir delili, 1927 de Breslau Üniversitesinde vermiş olduğu habilitasyon tezidir. *Ortaçağ Rus levha resimleri (ikona) tarihi* adını taşıyan bu tezde Rus sanatının mahdut bir bahsinin ele alınmış olmasına rağmen, Schweinfurth *Büyük Petro'danberi rus sanatının gelişme çizgileri* (Bibl. 4), *Berlin'de eski Rus resim sanatı* (Bibl. 5) gibi makaleleri ile bu sanat çevresinin bütün devirleri ile ilgilenmeğe devam ettiğini ispat ediyordu. Nihayet 1930 da, habilitasyon tezindeki malzemenen de geniş ölçüde istifade ederek *Ortaçağ Rus resim sanatı tarihi* (Bibl. 6)

adındaki büyük eserini verdi ². Hollanda'da Den Haag'da bastırılan bu beşyüz küsur sahifelik kitapda Rus resim sanatının mozaik, fresko, levha (ikona) gibi belli başlı bütün ana bahisleri, ekserisi batılı ilim adamları için hemen hemen erişilmesi imkânsız olan rus dilindeki yayınlar da gözden geçirilmek suretiyle belirtilmişti. Birinci Dünya harbinin sonunda vukuagelen rejim değişikliği ile dış âleme tamamen kapanan bu memleketin eski sanatının resim cephesinin toplu surette tanıtılması büyük bir boşluğu doldurmuştu. Rus ilim adamlarının kendi dillerinde yazdıkları eserler (meselâ : Igor Grabar idaresinde yayınlanan ve natamam kalan büyük, *Istoria rousskavo iskoustva*, Moskova 1909 v.d.) istisna edilecek olursa, E. Viollet le Duc'ün *Art Russe* (Paris 1877) ünden sonra, batı dillerinde ancak L. Réau'nun çok sathî *Rus sanatı (L'art Russe*, iki cilt, Paris 1921-1922) mevcuttu. 1925 de *Eski Rus resmi* adlı fransızca bir etüdü çıkan P. Mouratow, ancak fresko ve ikonalar üzerinde durduğu bu kitabının başında bu eksikliğe dokunarak şunları yazmaktadır: "Eski Rusya'nın resim sanatı henüz bütün gelişmesinin tarihçesini kucaklayarak böylece onun hakikî sanat değerini sarıh bir şekilde açıklayacak bir etüde konu olmamıştır. Sanat tarihçilerinin inceledikleri bütün sahalar içinde Ortaçağ Rus sanatı kadar ihmal edilmiş ve az değer verilmişine rastlanmaz. . . " ³. Zaman zaman çıkan münferid etüdler hariç ⁴, işte Schweinfurth'un kitabı, Mouratow'un bahsettiği bu boşluğu dolduran ilk büyük eser oldu ⁵. Schweinfurth sonraları da zaman zaman bu ilk ihtisas sahasına döndü. *Moskova'daki Kremlin'in İtalyan mimarı Aristotile Fioravanti* (Bibl. 23), *Novgorod yakınında Neredica kilisesinin freskolarının Rus sanat tarihi ve medeniyet tarihindeki yeri* (Bibl. 55) gibi makaleleri ve kendisine

² Bu kitap hak. bk. "Deutsche Literaturzeitung" 52 (1931) 744-750, de N. Okunev ; "Byzantinoslavica", 3 (1931) 240-244, de yine N. Okunev ; "Byzantinische Zeitschrift" 33 (1933) 152-154, de A. Haseloff ; "Zeitschrift für Slavische Philologie" 11 (19443) 262-268, de W. Zaloziecky'nin tahlil ve tenkit yazıları.

³ P. Mouratow, *L'ancienne peinture russe* (fransızcaya çeviren, A. Caffi), Roma ve Prag, 1925.

⁴ Bu sahadaki yayınlar için bk. G. Millet, N. A. Il'in, } *Bibliographie de l'art byzantin chez les Russes, Mélanges Ouspensky*, Paris 1932.

⁵ Schweinfurth'un kitabından iki yıl sonra, içine mimariyi de alan daha umumî mahiyette olarak D. Ainalov'un, *Geschichte der Russischen Monumentalkunst* (2 cilt, Berlin-Leipzig, 1932-1933) adlı eseri çıkmıştır. P. Mouratow'un *Les Icones Russes* (Paris 1927) adındaki kitabı ise yalnız bir bahsi ele almakla beraber, Schweinfurth'un kitabına takaddüm etmektedir.

sorulmaksızın tâbi tarafından metni kısaltıldığı için “gayri meşru çocuğu” olarak tavsif ettiği *Rus ikonaları* (Bibl. 53) adlı kitabı bu ilk ihtisas sahasına gösterdiği ilginin tezahürleridir.

Rus sanatı hakkındaki araştırmaları Schweinfurth’u Doğu Avrupa ve bilhassa Bizans sanatı ile yakın temasa getirmişti. Başlangıçta Bizans’ın uzak tesirleri veya geç Bizans sanatı ile meşgul olarak, Paul Heisenberg Armağan kitabına yazdığı *Greco ve Italo-Bizanten ekolu* adlı makalesi ile (Bibl. 7) Bizans tesirleri altında İtalya’da XII. ve XIII. yüzyıllarda meydana gelmeğe başlayan resim ekolu ile aslen Domenico Theotocopuli adında Giritli bir rum olan ispanyol ressamı manierist El Greco (1541 3-1613) arasındaki münasebetleri belirtmiş, tanınmış tarihçi Georg Ostrogorsky ile müştereken yayınladıkları bir makalede ise Cuenza katedrali hazinesinde muhafaza edilmekte olan *Epir despotlarına ait bir rölik muhafazasını* (Bibl. 8, 9) tanıtmıştır. *Goethe ve Seroux d’Agincourt, Goethe’nin hükümlerine göre Bizans sanatı* (Bibl. 11) adlı yazısında ise Schweinfurth doğrudan doğruya Bizans sanatına temas etmiştir. Schweinfurth’a göre, Bizans sanatına karşı ilk ilgi gösteren kimse Seroux d’Agincourt (1730-1814) olmuştur. XV. Louis zamanında “fermier général” olarak muazzam bir servet yapan bu sanat meraklısı, 1778 den itibaren Roma’da yerleşerek, kendini, “Ortaçağın başlangıcından itibaren, Rönesansa kadar bütün Ortaçağ boyunca mevcut olan sanat tarihini tetkike vermişti”. Serveti sayesinde bütün eserlerin ve bu arada Bizans eserlerinin de gravürlerini çizdiren D’Agincourt, maalesef tamamlanamayan büyük bir eser neşretmiş ⁶ ve Roma’da bulunduğu sırada Goethe ile de tanışarak Ortaçağ sanatı üzerine onun dikkatini çektiği, Goethe’nin İtalya seyahatnamesinden anlaşılmıştır. Schweinfurth’un bu makalesinde belirttiğine göre, Goethe yine, D’Agincourt sayesinde Bizans sanatının mânası hakkında da bir fikir edinerek, bu hususdaki düşüncelerini daha sonraları eserlerinde açıklamıştır ⁷. Schweinfurth, 1930 da Atina’da toplanan III. Milletlerarası Bizans tetkikleri kongresinde okuduğu tebliğinde, sonraları üzerinde çok durarak, ilim hayatının başlıca mücadelesi konusu yapacağı *Rönesans uslubunun doğuşunda Bi-*

⁶ *Histoire de l’art par les monuments depuis le IV. siècle jusqu’au XVI.*, Paris 1809-1823, 6 cilt in-folio.

⁷ *Kunstschätze am Rhein, Main und Neckar*, 1814-1815 ; *Abhandlung über die Externsteine*, 1816.

zans sanatının önemi (Bibl. 12) problemini ele almıştır ⁸. Ona göre, Antik sanat ile Rönesans arasındaki mutavassıt faktör ancak Bizans sanatıdır ve yalnız bu sanat sayesinde ki, Rönesans Antik form anlayışını tanımış, öğrenmiş ve kullanabilmiştir. Schweinfurth 1934 de Sofya'da toplanan IV. Kongrede ise, *Bizans resim sanatında Chiaroscuro tekniği* (Bibl. 14, 19) adlı tebliğinde Rönesans başlangıcında Arenacapella (1305) da rastlanan Chiaroscuro (fransızcası : Clair-obscur ; almancası : Helldunkel) tekniğinin Bizans resim tekniği ile münasebetine işaret ederek, Rusya'da Pskov (1312) ve Novgorod(1378) da nümünelerine rastlanan bu gölge-ışık tekniğinin doğrudan doğruya Antik sanattan tevarüs edilmek suretiyle Bizans'da o devirde bulunduğunu ileri sürmüştür. Schweinfurth diğer taraftan da Batı Avrupa sanatında bilhassa geç Ortaçağ'da Bizans sanatı tesirlerinin bulunduğunu iddia ediyordu. Aynı kongredeki ikinci tebliği *Frauenchiemsee'nin Bizans-Roman üslûbundaki duvar resimleri* (Bibl. 20) adını taşıyordu. Bunda Güney Almanya'da Chiem gölündeki bir manastırın üç kemerinde 1928 de keşfedilen XII. yüzyılın ikinci yarısına ait freskoların Salzburg-Regensburg'un en kuvvetli Bizans tesiri gösteren eserleri olduğu fikrini ortaya atmıştır. 1936 da Roma'da toplanan V. Kongrede Schweinfurth *İki üslûp mefhumu : Maniera greca ile Italo-Bizanten ekolunun hudut ve değerleri* (Bibl. 31) hakkında bir konuşma yaparak, uzak menşei VI. ve VII. yüzyıllarda başlamakla beraber, IX-XI. yüzyıllarda daha kuvvetli, nihayet XIII. yüzyılda ise gayet geniş ölçüde ve bütün İtalya'ya şâmil olan Bizans tesirleri üzerinde durarak, İtalyan "Dugento" resim sanatında "maniera greca" adı verilen "yunan üslûbunun", Bizans ilhamlı eyalet ekollerinin meydana getirdiği "arkaik" bir havaya sahip eklektik "italo-Bizanten" üslûbundan farklı olduğunu belirtmektedir. Bu ikinci üslûp sonraları (XIV-XVIII. yüzyıllarda) bilhassa Balkanlar ve Rusya'da hâkim bir rol oynamakla beraber ⁹ İtalyan sanatının gelişmesinde birinci gibi ana faktörlerden biri olmayıp sadece tâli derecede bir unsur olarak kalmıştır. Kongrelerdeki tebliğlerinde, "Bizans meselesi" (Byzantinische Frage) adı altında tavsif ettiği Ortaçağ Batı - Bizans sa-

⁸ Bu fikrin tenkidi hak. bk. E. Weigand, "Byzantinische Zeitschrift", 33 (1933) 468.

⁹ Aynı meseleler hakkında şu eserde de bilgi verilmiştir, S. Bettini, *La pittura di icone cretese-veneziane e i madonneri*, Padova 1933.

natları münasebetleri ile meşgul olan Schweinfurth, 1940 da Cezayir'de toplanacakken harp yüzünden yapılamayan VI. Kongrede *XI. ve XII. yüzyılların Alman plastik ve resim sanatı sahalarıyla ilgili olarak Bizans problemine dair görüşler* (Bibl. 33) adında bir tebliğ okuyarak, bunda Bizans sanatı ile ilgili gördüğü muhtelif eserler (Sırp, Rus ve Batı sanatlarında Pelagonitissa Meryem tipi, Hildesheim Bronz kapıları, Externsteine'deki kaya kabartmasında çarmıhtan indirilme sahnesi, Escorial'daki III. Heinrich İncil'i minyatürleri, Paris'deki Bibl. Nat. in 510 sayılı elyazması minyatürleri, Bertram'ın Grabow altar'ı ile Bibl. Nat. gr. 74 ve Laur. VI. 23 minyatürleri arasında münasebetler) hakkında görüşlerini açıklamak fikrinde idi. Sonraları bu notlardan bazılarını müstakil makaleler halinde yayınlamış ve *Kaiser III. Heinrich'in altın yıldızlı İncil'i ve Bizans* (Bibl. 36) ile *Externsteine'nin kaya kabartmasının Bizans menşeli özü* (Bibl. 32) adlı yazıları meydana gelmiştir. Bu yazılardan birincisinde, 1045 de Echternach manastırında yapılan ve halen Escorial'da bulunan bir İncil'in 2. ve 3. folio'larındaki minyatürleri, evvelce inceleyenlerden P.Durrien'in Echternach'lı ve Bizanslı ustaların müşterek eseri olarak görmesine, A. Boeckler'in ise Bizans üslûbuna meyl eden bir İtalyan Trecento sanatkarına mal etmesine karşılık, Schweinfurth bunları doğrudan doğruya Bizans'a bağlamıştır.

Schweinfurth Bizans sanatı hakkındaki görüş ve fikirlerinde birçok sanat tarihçisinden ayrılıyordu. Ona göre Bizans sanatı doğrudan doğruya eski Hellenistik - Roma sanatlarından iniyordu ve gerek duyuş ve gerek form anlayışı bakımından Ortaçağ'a ait değildi. Klâsik sanat, Bizans âleminin derinliklerinde, Hıristiyanlaşmış bir kisveye bürünerek yüzyıllarca yaşadktan sonra, buradan Rönesans sanatkarlarına ilham vermişti. Schweinfurth'a göre Bizans sanatı, sonuna kadar "Geç Antik" (Spaetantik) bir sanat olarak kalmıştır (Die byzantinische Kunst ist bis zuletzt Spaetantike). Bu görüşünü, 21-26 ağustos 1939 da Berlin'de toplanan VI. Arkeoloji Kongresinde *Bizans sanatının mahiyeti* (Bibl. 34) adlı tebliğinde belirtmiş ve başlarında E. Weigand gibi bütün ömrünü acı tenkitler saçmakla geçiren bir kimse bulunan, karşı zümrenin hücumlarına hedef olmuştur¹⁰. Weigand, kelime oyunu bakımından belki zarif fakat fazla iddialı bir

¹⁰ E. Weigand'ın tenkitlerinden biri münasebetiyle, G. de Jerphanion'un bir cevabı hak. bk. *La voix des monuments*, 2 (Paris ve Roma 1938) 208 v.d.

cümle ile ifade ederek : “Was daran richtig ist, ist nicht neu, und was neu ist ist in der Hauptsache nicht richtig—Bu tebliğde doğru ne varsa yeni değildir, yeni olanlar ise ekseriyetle doğru değildir,,diyerek bu tebliği tenkit etmiştir ¹¹. Schweinfurth nihayet hayatının ikinci ana kitabını 1943 de verebildi. *Bizans form’u, Mahiyet ve tesirleri* (Bibl. 58) adındaki bu kitapda müellif uzun zamandanberi ileri sürdüğü fikirleri tekrar ve etraflıca savunuyordu. Bizans minyatürlerinin yalnız sanat cepheleri ile uğraşarak ilk defa sanat değerlerini ortaya koyanlardan olan G. Friedrich Waagen (1794-1868) ile Ortaçağ Avrupa sanatının tekâmülü hususunda Bizans sanatının rolünü ilk olarak Bizans meselesi (Byzantinische Frage) mefhumu çerçevesi içinde muhakeme eden C. Schnaase’nin tesirlerini ¹² taşıyan hattâ bunlardan ilkinin hâtrasına ithaf edilen bu kitap böylece hangi görüş zaviyesinden yazıldığını da derhal gösteriyordu. Waagen tarafından kurulan şekil (Form) analizine dayanan metod Schweinfurth’a göre, Bizans sanatı tarihi çalışmalarında kullanılabilir yegâne uygun metoddü ¹³. Sonraları aynı eseri, esas metne hiç dokunmaksızın iki zeyl ilâvesi ve yeni levhalar ile zenginleştiren müellif, yeniden bastırmağa girişmiş ve ölümünden az evvel son formasının son tashihlerini gözden geçirebilmiştir (Bibl. 58).

Schweinfurth’un aynı yıl içinde *Bulgaristan’da Sofya yakınında Boyana kilisesi duvar resimleri* (Bibl. 42) adındaki küçük bir monoğrafyası çıkmıştır ¹⁴. Harpten sonra basılan, *Bizans abidevi resim sanatı* (Bibl. 44) adlı ince kitabı ise umumi bir isim taşımakla beraber, Bizans sanatının iki önemli eseri, Üsküp (Skopje) yakınındaki Nerez kilisesi ile Anadolu’daki Kapadokya mağara kiliseleri freskoları hakkında, *Bizans form’unda* da belirtilen fikirlerin daha açılması suretiyle meydana gelmişti ¹⁵. Aynı yıl basılan *Bizans ve Doğu Avrupa sanatının ana hatları* (Bibl. 45) adlı etüdü de aynı görüşleri müdafaa eden bir kitapçıktır. Tenkitlere karşı tek başına göğüs gererek, görüş ve hipo-

¹¹ E. Weigand, “Byzantinische Zeitschrift”, 40 (1940) 532-533.

¹² F. Waagen, *Kunstwerke und Künstler in England und Paris*, Berlin 1837-1839, C. Schnaase, *Geschichte der bildenden Künste*, 1843.

¹³ Schweinfurth’un bu kitabı, “Artibus Asiae” 9 (1946) da M. Grünwald tarafından tahlili ve tenkit edildikten sonra, Schweinfurth ona Bibl. 47 deki yazısı ile cevap vermiştir. Ayrıca bk. F. Dölger-A. M. Schneider, *Byzanz*, Bern 1952, 259-260.

¹⁴ Kşl. E. Weigand, “Bulgaria Jahrbuch” (1943-1944) 463-466. Mijatev, “İzvestija de l’Institut Bulgare.,” 15 (1946) 257; O. İ. Sopoçinskij, “Vizantijskij Vremennik.,” 3 (1950) 298-302.

¹⁵ Kşl. A. M. Schneider, “Deutsche Literatur-Zeitung” 69 (1948) 269-270.

S. Eyice

PROF. DR. PHILIPP SCHWEINFURTH
(1887 - 1954)

tezlerini her fırsatta müdafaa eden Schweinfurth, sonuna kadar müca-
deleden vaz geçmemiş, meselâ Selânik'de toplanan Dokuzuncu Kong-
reye yolladığı tebliğinde (Bibl. 56) Strzygowski nazariyelerinin ta-
raftarları tarafından desteklenen, Bizans mimarisinin, Yunanhaçı
plânlı kilise tipinde, Sasani ateş mâbetlerinin tesirlerini arayan bir
hipotezi ¹⁶ red etmiştir. Schweinfurth'a göre, bu tip Hellenistik-Ro-
ma mimarisinden çıkarak (Trier ve Musmiye) Bizans sanatına geç-
miş ve Sasanî sanatı da bunu, olsa olsa ancak aynı kaynaktan öğren-
miştir. Prof. Schweinfurth, İstanbul'da bulunduğu zaman içinde de
Türk ilmî dergilerinde de bazı etüdler yayınlamıştır ki, bunların
içinde *Bizans İkonografyasında İsa* tipinin doğuşu ve istihalesi hakkında
olanı daha ziyade umumi bir mahiyet taşımaktadır (Bibl. 54). *İstan-
bul suru ve Yıldızlı kapı* (Bibl. 50, 51) hakkındaki yazısında Schwein-
furth İstanbul tarihi ve arkeoloji ile ilgili bir meseleye temas ederek,
Fetihten sonra Yedikule hisarının bir parçası haline gelen Yıldızlı
kapı kompleksinin I. Theodosius veya II. Theodosius'a ait olması ihti-
mallerinden ikincisini daha varid gördüğünü ¹⁷, buradaki bir kita-
bede tek "tyran" dan bahsedilmesi hususunu öne sürerek iddia etmiş-
tir. Filhakika, II. Theodosius zamanında, 423 de, tyran Primicerius
isyan etmiş ve 425 de yakalanarak öldürülmüştür. Halbuki, I. The-
odosius zamanında isyan eden tyran'lar çifttir (Maximus ile oğlu
Victor) ve bunlar 388 de öldürülmüştür. Nitekim İstanbul'daki Diki-
litaş'ın kaidesinde I. Theodos' a ait kitabede tyran kelimesi cem'i ola-
rak yazılmıştır. Schweinfurth'a göre, eğer Yıldızlı kapı kompleksi de
aynı Theodosius'a ait olsa burada da tyran kelimesi cem'i olarak yazı-
lırdı. Schweinfurth İstanbul'da değerli bir keşifle de ilgilenmek imkânı-
nı bulabildi. 1953 yılı sonlarında eski Pantokrator manastırının
kilisesi olan Zeyrek kilise camii'nde ahşap döşeme sökülürken emsal-
siz döşeme mozaiklerinin bulunması üzerine ¹⁸, bunlarla meşgul

¹⁶ K. Erdmann, *Feurheiligtum-Kreuzkuppelkirche*, şu kitapda : *Spaetantike und Byzanz*, Baden-Baden 1952, 53-70.

¹⁷ Kşl. O. Davies, *The Date of the Golden Gate at Istanbul*, "Journal of Roman Studies" 34 (1944) 74-75. Davies bu gayet kısa makalesinde Yıldızlı kapının I. Theodosius tarafından yapılmış olacağı fikrini bir defa daha müdafaa etmektedir.

¹⁸ Bu mozaiklerin bulunması hakkında bk. "Cumhuriyet" (24 ekim 1953) ; "Yeni İstanbul" (4 kasım 1953) ; "Cumhuriyet" (5 kasım 1953) ; "Vatan" (8 kasım 1953) ; ayrıca bk. şu iki dergi, "Hafta" sayı 220 (11 aralık 1953), "Yirminci Asır" sayı 74 (24 aralık 1953). Bu mozaiklere dair kısa bir yazı için bk. S. Eyice, *Zeyrek camii ve yeni bulunan mozaikleri*, "Türk Düşüncesi" sayı 3 (Şubat 1954) 173-176.

olan ihtiyar profesör, bu hususda ilk ilmî yayın olmak şerefini alan bir yazı hazırlamakla beraber (Bibl. 57) bu buluntuyu tamamen meydana çıkarmak hakkını elde edemiyerek, bu hak “Amerikan Bizans araştırmaları Enstitüsü,,ne (The Byzantine Institute of America) havale edilmiştir.

Schweinfurth, bilhassa “Deutsche Literaturzeitung,,da ve diğer dergilerde birçok kitap tahlil ve tenkitleri yazmıştır ki bunların içinde meselâ Tafrali'nin *Curtea de Argeş'deki Bizans eserleri* (Bibl. 18) hakkındaki kitabına veya *Avusturya Bizans Kurumunun Yıllığı I* (Bibl. 52) na dair tahlilleri gibi hayli uzun ve etraflı olanlarına rastlandıktan başka, *Son yirmi yıl içinde Bizans sanat tarihi araştırmalarının neticeleri* (Bibl. 46) ile *1925 den beri ilmî araştırmalarda Ortodoks Slâvların sanatı* (Bibl. 49) adları ile yayınlanan büyük etüdleri gibi hülâsalı ve etraflı birer bibliyografya repertuarı mahiyetinde olanları da vardır.

Diğer taraftan Schweinfurth'un, bazı câzip baskılı dergilerde de (Bibl. 39, 48) ufak makaleleri çıktıktan başka, İsviçre'nin en büyük gazetelerinden “Neue Zürcher Zeitung” da Bizans sanatı, İstanbul Arkeolojisi, vs. hakkında yazıları da basılmıştır (Bibl. Ek II). Tamam bir vaziyette veya basılmakta olan diğer bazı yazılarının da yakın bir gelecekte yayınlanması muhtemeldir (Bibl. Ek I).

Prof. Ph. Schweinfurth, meşhur sanat tarihçisi J. Strzygowski (1862-1941) nin ortaya çıkmasından sonra ¹⁹ bilhassa Almanya'da taraftarları azalmağa yüz tutan bir sanat tarihçisi zümresindendi. Strzygowski'nin bazen aşırı bir gayretle her gün biraz daha tesir hudutları ve önemini arttırdığı Doğu sanatları, Schweinfurth için, Bizans sanatının doğuş ve gelişmesinden çok arka plânda kalan unsurlardı. Hiç şüphesiz, Sanat tarihi üzerindeki çalışmaları, Klâsik Arkeoloji ve Yakın zamanları Avrupa sanatı ile başlayan ve faaliyetini önce Rus sanatına hasreden ve sonraları da Avrupa Bizans sanatları münasebetlerini araştırmağa girişerek bu suretle ve “batıdan” Bizans sanatına nüfuz eden bir araştırmacı için bu görüş zaviyesi gayet tabii idi. Schweinfurth'un en eksik tarafı, İstanbul ve Anadolu âbidelerini ancak yayınlar sayesinde tanınması idi. Talih ona bunları yakından

¹⁹ J. Strzygowski hakkında bk. E. Diez, *Jozef Strzygowski*, “Felsefe Arkivi” 2 (1947) 1-12, 13-2 5. Aynı dergide, H. Wölfflin ve metodu hakkında da etraflıca bir etüd bulunmaktadır. M. Ş. İpşiroğlu, *Üslûp-tarihi olarak sanat tarihi : Heinrich Wölfflin'in eseri*, 26-39, 40-54 (almancası).

görmek imkânını bahsettiğinde ise artık çok geç olmuştu. Fakat şuna da işaret etmek yerinde olur ki, son zamanlarda bazı sanat tarihçilerinin ihmal ettikleri ve Schweinfurth'un metoduna esas olan "form" analizi üzerinde durmak bir sanat tahlili için elzemdir. Nitekim, Schweinfurth bu hususu bir yazısında şu kesin cümle ile belirtmişti : "Form değerleri dikkate alınmaksızın ve yalnız ihtiva ettikleri unsurların yardımı ile sanat eserlerinin mahiyetleri tayin edilemez" ²⁰. Edilemediğini de delilleri ile ispata çalışmıştır. Schweinfurth'un çalışmaları bugün belki umumî ve hâkim ceryanın dışında kalmakta, fakat mensup oldukları ekolün ve metodun bir sanat çevresine tatbik edilmesini gösterdiklerinden, her zaman için bir değer taşımaktadırlar.

Diğer taraftan Schweinfurth'un Bizans sanatının menşei hususunda Hellenistik sanat ile Roma sanatının paylarını kabul etmesi, içinde bulunduğumuz yüzyılın başlarında yetişen bir sanat tarihçisi için gayet tabî idi. Çünkü eski nesil sanat tarihçileri arasında Wickhoff ve Riegl gibi tanınmış ilim adamları, Bizans sanatında, Roma sanatının tam tesirlerini kabul ediyorlardı. Yunan sanatının son safhası olarak Anadolu ve Yakın Doğu'da meydana gelen Hellenistik sanatın tesirleri hususunda ise Schweinfurth, hiç şüphesiz Rus sanat tarihçilerinden D. Ainalof'un *Bizans sanatının Hellenistik kaynakları* (1900) adındaki meşhur kitabında açıkladığı fikirlerini takip etmiş oluyordu. İki Büyük harp arasındaki devrede önemini kaybettiği intibasını bırakan Antik çağ- Bizans sanat münasebetlerinin, son zamanlarda tekrar ve muhtelif araştırmacılar tarafından ortaya atılması, Schweinfurth'un bu nazariyesinde tamamen yalnız olmadığını göstermektedir ²¹.

III. KISA BİR BIBLİYOGRAFYASI

Prof. Schweinfurth'un bizzat kendisinde bile, yazılarının tam bir listesinin bulunmadığı gözönünde tutulacak olursa, muhtelif göç,

²⁰ Bibl. 34 deki yazı: "Unter Nichtbeachtung ihres formalen Wertes, ausschließlich auf inhaltliche Indizien hin, können Kunstdenkmäler nicht bestimmt werden".

²¹ Bizans sanatının Hellenistik sanatın zaman zaman tesirleri altında kalmakla beraber Roma sanatının devamı olduğu fikrini müdafaa eden, Graz Üniversitesi profesörlerinden W. Sas Zaloziecky, bu hususdaki düşünceleri ile birlikte, çeşitli ceryanları, son zamanlarda şu makalesinde toplamıştır : W. Sas - Zaloziecky, *Westrom oder Ostrom ?*, "Jahrbuch der Byzantinisch-Österreichischen Gesellschaft" 2 (1952) 149-174.

istilâ, yangın, yağma ve hicret felâketlerine uğramış olan bu âlimin tam bir bibliyografyasını -bilhassa İstanbul'da- meydana getirebilmenin güçlüğü meydana çıkar. Eksik olduğu muhakkak olan bu bibliyografyada biz ancak tesbit edebildiğimiz yayınları, kronolojik bir sıraya göre sıraladık ve içlerinde bir kısmının İstanbul tarihi ve arkeolojisi olan yakın ilgisini düşünerek, her nekadar tamamen ilmî bir mahiyet taşımamakta iseler de "Neue Zürcher Zeitung" da çıkan yazılarını da ayrı bir liste halinde ²² bu bibliyografyamızın sonuna ekledik ²³.

1911

- 1* *Über den Begriff des Malerischen in der Plastik*, Strassburg 1911, (100 s.)

1922

- 2* *Vazari zisneopisanija* (rusca), Berlin 1922, (300 s. kadar ayrıca levhalar).

1925

- 3* *Renesanses Maksla* (letonca), Riga 1925, (500 s. kadar ve 170 kadar resim).

1926

- 4 *Entwicklungslinien der russischen Kunst seit Peter der Grossen*, "Ausschuss für Auslandsstudien bei der Albertus Universität" tarafından yayınlanan *Russland*, adlı kitapta, Koenigsberg i. Pr. 1926.
5 *Altrussische Malerei in Berlin*, "Der Kunstwanderer" 8 (1926) 141-145.

1930

- 6* *Geschichte der Russischen Malerei im Mittelalter*, Den Haag, Martinus Nijhoff 1930, (XII+506 s. ayrıca 169 resim ve metin dışı 8 levha).
7 *Greco und die Italo-byzantinische Schule*, "Byzantinische Zeitschrift" (Festschrift für Paul Heisenberg) 30 (1930) 612-619.
8 (Georg Ostrogorsky ile birlikte) *El relicario de los despotas del Epiro*, "Archivo Espagnol de Arte y Arquaologia" (1930).

²² Bu listenin derlenmesinde İsviçre'de Bayan Alice Vonmoos'un kıymetli yardımlarından faydalandığımı bildirirken kendisine burada bir kere daha teşekkür ederim.

²³ Bu bibliyografyadaki kısaltma ve işaretler :

DLitZtg—Deutsche Literatur Zeitung.

T—Kitap tahlil ve tenkitleri

*—Kitap halinde basılan yayınlar.

1931

- 9 *Das Reliquiar despoten von Epirus*, "Recueil d'Etudes du Seminarium Kondakovianum" 4 (1931), 169-172; Bibl. 8 deki makalenin almancası.
- 10T. *L. Matzulewitsch, Byzantinische Antike*, "Orientalistische Literaturzeitung (1931) 1038-1047.

1932

- 11 *Goethe und Seroux d'Agincourth, Die byzantinische Kunst im Urteil Goethes*, "Revue de litterature comparée" 12 (1932) 623-630.

1933

- 12 *Die Bedeutung der byzantinischen Kunst für die Stilbildung der Renaissance*, "Die Antike" 9 (1933) 105-120.
- 13T. *O. Wulff, Die neurussische Kunst im Rahmen der Kulturentwicklung Russlands von Peter dem Grossen bis zur Revolution*, Augsburg 1932, "DLitZtg. 54 (1933) 460-466.

1934

- 14 *Über Chiaroscurotechnik in der byzantinischen Malerei*, "Forschungen und Fortschritte 10 (1934) 378-379.
- 15T. *Ainalov, Geschichte der Russischen Monumental Kunst*, DLitZtg 55 (1934) 733-753.
- 16T. *B. Filov, Geschichte der Albulgarischen Kunst*, DLitZtg. 55 (1934) 109-125.

1935

- 17T. *B. Filov, Geschichte der Albulgarischen Kunst II*, DLitZtg. 56 (1935) 330-337.
- 18T. *O. Tafrafi, Monuments byzantins de Curtéa de Argeş*, "Byzantinische Zeitschrift" 35 (1935) 114-127.

1936

- 19 *Über Chiaroscurotechnik in der byzantinischen Malerei*, "Bulletin de l'Institut Archéologique Bulgare, Actes du IV. Congrès d'Etudes Byzantines" 10 (1936) 107-112 ve 3 resim. (Yukarıda No. 14 deki yazının tekrarı).
- 20 *Byzantinisch-romanische Wandmalereien in Frauenchiemsee*, Bibl. 19 daki yerde, 267-271 ve 4 resim.
- 21T. *A. Kingsley Porter, The Crosses a culture of Ireland*, DLitZtg. 57 (1936) 892-896.
- 22T. *J. Ebersolt, Monuments d'architecture byzantine*, DLitZtg. 57 (1936) 1488-1490.

1937

- 23 *Aristotile Fioravanti*, "Jahrbuch für Geschichte Osteuropas" 2 (1937).
 24T. *H. Weidhaas*, *Formenwandlungen in der russischen Baukunst*, DLitZtg. 58 (1937) 1591-1595.
 25T. *D. Rodin Buxton*, *Russian Mediaeval Architecture*, DLitZtg. 58 (1937) 1489-1493.

1938

- 26T. *L. Bréhier*, *La sculpture et les arts mineurs Byzantins*, DLitZtg. 59 (1938) 632-635.

1939

- 27T. *A. Grabar*, *L'empereur dans l'art byzantin*, DLitZtg. 60 (1939) 345-349.
 28T. *K. Miatev*, *Preslavska Keramika*, DLitZtg. 60 (1939) 595-599.
 29T. *S. der Nersessian*, *Manuscripts arméniens illustrés des XII, XIII et XIV siècles*, DLitZtg. (1939) 1135-1138.
 30T. *S. der Nersessian*, *L'illustration du roman de Barlaam et Joasaph*, DLitZtg. 60 (1939) 1281-1284.

1940

- 31 *Maniera greca und italo-byzantinische Schule: Abgrenzung und Wertung dieser Stilbegriffe*, "Atti del V. Congresso di Studi Bizantini, II" "Studi Bizantini e Neoellenici" (1940) 387-396, lev. 126.
 32 *Das Felsrelief der Externsteine, Die byzantinische Grundlage seiner Darstellung*, "Izvestija Bulg.-Historische Gesellschaft, P. Nikov hâtıra kitabı (Sbornik)", Sofia 1940, 442-461 ve 13 res.
 33 *Bemerkungen zur byzantinischen Frage, hauptsächliche im Gebiet der deutschen mittelalterlichen Skulptur und Malerei des 11. und 12. Jahrhunderts*, (Harp yüzünden toplanamayan Cezayir Bizans Kongresine yollanan bu tebliğin ancak bir özeti yayınlanmıştır) "Résumés des rapports, Sixième Congrès d'Etudes Byzantines, Paris 1940, 239-240.
 34 *Das Wesen der byzantinischen Kunst und die Frage ihrer Wertung*, "Berichtband des VI. Archaeologenkongresses", Berlin 1940, 600-607 ve lev. 70.
 35T. *A. M. Schneider*, *Die Hagia Sophia zu Konstantinopel*, DLitZtg. 61 (1940) 529-535.

1941

- 36 *Das Goldene Evangelienbuch Kaiser Heinrichs III und Byzanz*, "Zeitschrift für Kunstgeschichte" 10 (1941-1942) 42-66 ve 31 resim.

- 37T. G. Kahl, *Die Zwerggalerie, Herkunft, Entwicklung und Verbreitung einer Architektonischen Einzelform der Romantik*, DLitZtg. 62 (1941) 889-893.
- 38T. G. W. Morath, *Die Maximianskathedra in Ravenna, Ein Meisterwerk christlich-antiker Reliefkunst*, DLitZtg 62 (1941) 72-78.
- 1942
- 39 *Byzanz in der Monumentalmalerei des Südostens*, "Illustrierte Zeitung" (Das Europaeische Erbe adindaki özel sayı) Berlin 1942, 63-66, 152, 154, 155 ve renkli resimler ile birlikte.
- 40T. R. Hamann-Mac Lean, *Frühe Kunst im Westfränkischen Reich*, DLitZtg. 63 (1942) 791-793.
- 1943
- 41* *Die byzantinische Form, Ihr Wesen und ihre Wirkung*, Berlin, Florian Kupferberg, 1943 (162 s. metin dışı 126 levhada 180 res. ile 23 plân ve kesit).
- 42* *Die Wandbilder der Kirche von Bojana bei Sofia, Ein Meisterwerk der Monumentalkunst des 13. Jahrhunderts*, Berlin, Florian Kupferberg 1943 (60 s. son 40 s. levhalar).
- 43T. T. Hetzer, *Giotto, Seine Stellung in der europaeischen Kunst*, DLitZtg. 64 (1943) 58-61.
- 1947
- 44* *Byzantinische Monumentale Wandmalerei*, Mainz, Florian Kupferberg 1947 (24 s. ve ayrıca 16 lev.).
- 45* *Grundzüge der Byzantinisch-Osteuropaeischen Kunstgeschichte*, Berlin, Chronos Verlag 1947 (52 s. ayrıca 8 lev.).
- 46T. *Forschungsergebnisse auf dem Gebiet der byzantinischen Kunstgeschichte während der letzten 20 Jahre*, "Theologische Literaturzeitung" 72 (1947) 9-24.
- 1948
- 47 *Zu Michael Grünwalds Besprechung in Artibus Asiae IX*, "Artibus Asiae" 11 (1948) 323-330.
- 1949
- 48 *Kunstschätze der Lombardei, Zur Ausstellung im Zürcher Kunsthaus, November 1948 bis März 1949*, "Du, Schweizerische Monatsschrift" yıl 9, No. 2 (Şubat 1949) 6-16.
- 49T. *Die Kunst der Orthodoxen Slaven in der Forschung seit 1925*, "Zeitschrift für Slavische Ph.lologie" 20, Heft 1 (1949) 123-144.
- 1952
- 50 *Istanbul suru ve Yaldızlı Kapı -Le mur terrestre de l'ancienne Cons-*

- Constantinople et sa Porte Dorée*, "Belleten" 16 (1952) 261-267 ve Fransızca özeti, 268-271.
- 51 *Le mur terrestre de l'ancienne Constantinople et sa Porte Dorée*, "Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni" sayı 126 (Temmuz 1952) 24-26.
- 52T. *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft I*, "Belleten" 16 (1952) 509-606.
- 1953
- 53* *Les Icones Russes*, Bern 1953, Collection Iris, (14 renkli lev. ve izahatı). Bu kitabın almanca ve İngilizce tabloları da vardır.
- 54 *Bizans ikonografyasında İsa*, "Tarih Dergisi" 3 (1953) 1-20, ayrıca 4 lev.
- 55 *Die Fresken der Erlöserkirche von Neredica bei Novgoraod, Ihre Stellung in der Kunstgeschichte und in der Kulturgeschichte Russland*, "Erwin Koschmieder ve Alois Schmaus tarafından yayınlanan, *Münchener Beiträge zur Slavenkunde, Festgabe für Paul Diels*, München 1953, adlı kitapta, 11 s. ayrıca 1 levhada 4 resim.
- 56 *Zur Bestimmung des Bautypus der Kreuzkuppelkirche*, (1953, Selânik Bizans araştırmaları kongresinin tebliğ özetleri meyanında tam metni ile basılmış ve delegelere tek yaprak halinde dağıtılmıştır).
- 57 *Istanbul'da Komnenos'lar devrine ait bir mozaik, Ein Mosaik aus der Komnenenzeit in Istanbul*, "Belleten" 17 (1953). 489-500.
- 1954
- 58* *Die byzantinische Form, ihr Wesen und ihre Wirkung*, zweite erweiterte Auflage, Mainz, Florian Kupferberg 1954 (161 s. yukarıda 41. numaradaki baskının metni ve notları; s. 162-208, birinci zeyil ve notları; s. 220-221, ikinci zeyil, ayrıca metin dışı 204 resim).

EK I

BASILMAKTA VEYA BASILMAĞA HAZIR BİR DURUMDAKİ ESERLERİ :

- 59* *Die Wandbilder der Franziskus-Legende in der Oberkirche von San Francesco in Assisi*, Mainz, Florian Kupferberg.
- 60* *Bizans sanatı tarihi elkitabı, cilt I* (İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi yayınlarından, (Çeviren S. Eyice).
- 61 *Byzantinische Marien-Typen*.

- 62 *1453 e doğru Bizans devleti ve medeniyeti*, (İstanbul'un Fethinin 500. yıldönümü münasebetiyle İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesinde 1953 haziranında verilen seri konferansların ikincisi).

EK II.

NEUE ZÜRCHER ZEITUNG'DA ÇIKAN MAKALELER

- Neubewertung der byzantinischen Kunst*, (27,10,1948), s. 2243.
Die Langobarden und Byzanz, I, (4,3,1949), s. 451.
Die Langobarden und Byzanz, II, (6,3,1949), s. 463.
Die mittelalterliche Kunst der Balkanländer, (6,5,1949) s. 917/918.
Die heiligen Bilder, (30,7,1949) s. 1555.
Die Buchmalerei in Reichenau, (18,10,1949) s. 2124.
Die palaeologische Heirat, (6,11,1949) s. 2274-2277.
Die italienischen Baumeister des Moskauer Kreml, (6,1,1950) s. 33/37.
Byzanz, (27,1,1950) s. 181.
Schout bij Nacht (Peter I., Tagebuch von Fr. Christian Weber), (28,3,1950) s. 643/644.
Stanka Rasin und Russland im 17. Jahrhundert, (5,7,1950) s. 1415/1416.
Die Landmauer von Konstantinopel und ihr Goldenes Tor, I, (17,10,1951) s. 2255.
Die Landmauer von Konstantinopel und ihr Goldenes Tor, II, (18,10,1951) s. 2265.
Die Landmauer von Konstantinopel und ihr Goldenes Tor, III, (21,10,1951) s. 2286.
Jahrbuch der Oesterröichischen-Byzantinischen Gesellschaft, (29,10,1951) s. 2364.
Vom Theoderich-Grabmal in Ravenna, (29,1,1952) s. 203.
Die Tafelbilder der östlichen Kirche, (17,3,1952) s. 588.
Der Sinn der Ikonen, (4,5,1952) s. 975.
Die silberne Eudoxia (Johannes Chrysostomos), (16,5,1952) s. 1072/1073.
Der Rennfahrer Porphyrios und seine Pferde, (16,5,1952) s. 1080.
Das Weltgerichtmosaik von Torcello, (1,6,1952) s. 1204.
Kaiser Marcian und Attila, I, (5,9,1952) s. 1903.
Kaiser Marcian und Attila, II, (8,9,1952) s. 1934.
Die Sonne Christus, (18,11,1952) s. 2564.
Eine byzantinische Kirche, (8,1,1953) s. 41.

- Die Tragödie des Kaisers Heraklius*, (5,2,1953) 272-273.
Der Tod Timurs, I, (20,3,1953) 639.
Der Tod Timurs, II, (20,3,1953) s. 640.
Zur Naturgeschichte der "Tiara des Saitaphernes", (29,4,1953) s. 985.
Spaetantike und Byzanz, (7,5,1953) s. 1053.
Die letzten Palailogen, (29,5,1953) s. 1238.
Michael und Basileios, I, (26,6,1953) s. 1489.
Michael und Basileios, II, (26,6,1953) s. 1490.
Nachruf auf einen Schweizer Byzantinisten, (19,10,1953) s. 2434.
Ein Mosaik aus der Komnenenzeit in Istanbul, (22,11,1953) s. 2784.
Die makedonische Dynastie, (23,1,1954) s. 175.
Die Zünfte im Byzanz des 10. Jahrhunderts, (22,4,1954) s. 967.
-

TÜRK TARİHİNİN BİBLİYOGRAFYA KAYNAKLARI

M. TÜRKER ACAROĞLU

Basma Yazı ve Resimleri Derleme Müdürü

Paris (Sorbonne) Üniversitesi Kütüphanesi uzmanlarından biri olan Mlle Louise-Noëlle MALCLES, bundan iki yıl önce, bütün bibliyografların, kütüphanecilerin, dokümantalistlerin, haklı olarak, ilgisini çeken büyük bir eser vücuda getirdi : “*Les Sources du travail bibliographique*”*. Paris Millî Kütüphanesi Genel Müdürü B. Julien CAIN de buna güzel bir önsöz yazdı. Bu ciddî ve ilmî eserin müellifi, genel bibliyografya alanında pek tanınmış bir fransız bibliyografya profesörüdür. 1932 yılından zamanımıza kadar Paris’te yüksek kütüphanecilik ve dokümantasyon okullarında genel ve özel bibliyografya dersleri okutmakta, gene o tarihte Fransa’da ilk defa olarak Sorbonne Kütüphanesinde kurduğu bir Bibliyografya Salonunun bugün dahi başında bulunmaktadır. Onun yetiştirdiği kütüphanecilerle dokümantalistlerden bâzısı, daha sonraları, bibliyografya ve dokümantasyon alanlarında gerçek birer uzman olmuşlardır. 1950-1952 yıllarında kendisini Paris’te yakından tanımakla bibliyografya alanındaki derin bilgi ve ihtisasına hayran kaldığım sayın hocamın beş ciltlik eserinin ilk üç cildi yayımlanmıştır. Maruf bibliyografya profesörü aslen İstanbul’da doğmuş olduğundan Türkiye ve Türklerle karşı esasen çok ilgili olmakla birlikte, sırf bu eserini tamamlayabilmek maksadiyle, 1952’de UNESCO’nun teknik yardım programı çerçevesi içinde Ankara Millî Kütüphanesinde bir Türk Millî Bibliyografya Enstitüsü kurmak üzere yurdumuza gelmesi için yapılan cazip teklifi reddetmek zorunda kalmıştı**. Mlle MALCLES’in okul

* MALCLES, L[ouise]-N[oëlle] :—*Les Sources du travail bibliographique*. Préface de Julien CAIN, . . . Tome I : Bibliographies générales. Tome II : Bibliographies spécialisées.—Genève, E. Droz; Lille, Giard, 1950-1952. 2 tomes en 3 volumes in-8°, XVI-364+IX-954 p.

** Bilindiği gibi, bu vazife için 1952 martında, onun yerine Türkiye’ye gönderilen Paris Millî Kütüphanesi kütüphanecilerinden, Milletlerarası Yayımlar Mübadelesi Servisi Şefi Bay F. Raux 1954 martına kadar Ankara’da kalmıştır.

derslerini, meslek hayatını, ilmî çalışmalarını Paris'te tam iki yıl yakından takibetmiş biri sıfatıyla çok mühim olan bu eserinin Türkiye, hassaten Türk tarihi bölümü üzerinde durmak isteriz.

1950'den beri Cenevre'de E. Droz kitabevince yayımlanmakta olan eserin birinci cildinde Türk genel bibliyografyalarından kısaca bahis vardı. 1952'de çıkan ikinci ve üçüncü ciltleri beşerî yahut mânevî bilimlerin özel (spécialisé) bibliyografyalarına ayrılmıştır. Bu son cildin 800.-808. sayfaları Türk tarihi, dili ve edebiyatının özel bibliyografyalarından söz açmaktadır. Aslında, Paris Yaşayan Doğu Dilleri ve Yüksek Kütüphanecilik okullarını bitirmiş olan Mlle Etcheberrigaray'nin hazırladığı, Doğu Dilleri Millî Okulunda Türk Dili ve Edebiyatı Profesörü B. Bazin ile aynı okulda Türk Tetkikleri Merkezi Sekreteri B. Ali Topçubaşı'nın gözden geçirdikleri, şu satırları yazanın da Paris'te kaldığı müddetçe elinden geldiği ölçüde tamamlamağa çalıştığı bu bölüm, bir "Introduction bibliographique" ile başlar.

Bu "bibliyografik giriş" bölümünde, ilkin, Ankara Millî Kütüphanesi Müdürü B. Adnan ÖTÜKEN'in birinci derecede önemli olan "Bibliyotekçinin elkitabı" (Ankara, Millî Eğitim Vekâleti, 1947-48, 2 cilt) tavsîye edilmektedir. Birinci cildi kütüphanecilikten, ikincisi bibliyografyadan söz açan bu eserin şu son cildinin XI. bölümü Türk bibliyografyasına tahsis edilmiştir. 433.-445. sayfalarda Türk tarihiyle ilgili bibliyografyalardan bahsedilir. Mlle MALCLES, Türk tarihinin Türkiye'de 1948 yılına kadar yayımlanmış olan bibliyografyalarını oradan eserine alır :

KURAT (Akdes Nimet) :—*Ortazaman tarihi için kısa bir bibliyografya.*—İstanbul, 1934. VIII-72 s.

Tarih öğrencileri için tarihî bir bibliyografya kılavuzu. Ortazaman Türk tarihi. Ortazaman garp, Bizans, umumi Slav ve şarki Avrupa. Kütüphaneler.

MANSEL (Arif Müfid) :—*Türkiye'nin arkeoloji, epigrafi ve tarihî coğrafyası için bibliyografya.*—Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1948. XVI-616 s.

Yunanistan, Türkiye, Anadolu, İstanbul ve Trakya'nın arkeolojik, epigrafik, tarihî-coğrafi bibliyografyası.

MELZIG (Herbert) :—*Atatürk bibliyografyası.*—[Ankara], 1941. 143 s. Ebedî Şef Atatürk'ün hayatı, İstiklâl Savaşı ve Türk inkılabı için ilmî rehber. Eserlerin çoğu, batı ülkelerinde yayımlanmış

olanlardır. Eser başlıkları dört dilde verilmiştir : türkçe, almanca, fransızca, ingilizce.

UNAT (Faik Reşit) ve GERÇEK (Selim Nüzhet) :—*Tanzimat devri için bir bibliyografya.*—(In : *Tanzimat.* 1940.)

Bu araştırmada 230 eserin adı geçer.

ELDEM (Halil Edhem) :—*İslâmi nüvizmatik için bir bibliyografya tecrübesi.*—Ankara, 1933. 64 s.

Çok değerli bir eser. Aynı müellif “Tarih-i Osmani Encümeni mecmuası”nın 1911-1926 yıllarına ait indeksini (Fihrist-i umumi) adıyla yayımlamıştır. Selçuk, Osmanlı, Anadolu beylikleri tarihi üzerine 249 makalenin adı geçer.

ACAROĞLU (M. Türker) :—*Türkleri alâkadar eden Bulgar neşriyatından bir bibliyografya denemesi.*—(In: *Ülkü,* Ankara, nisan ve haziran 1941.) Bulgaristan’da bulgarca yayımlanmış olup Türkiye ve Türkleri ilgilendiren 150 eserin bibliyografyası. Sofya Üniversitesinin çeşitli fakülteleriyle Sofya Serbest Üniversitesi ve Bulgar Bilim Akademiyası neşriyatından özetler.

“B. ÖTÜKEN daha sonra coğrafya, tıp tarihi, hukuk, ekonomi, fen ve tekniklere ait Türk bibliyografyalarına geçmekte, biyo-bibliyografyalara mühim bir bölüm tahsis etmektedir. Bunlar arasında S. H. SAYMAN’ın büyük Türk tarihçisi ve şarkiyatçısı F. Köprülü (ki 1913-34 devresi için 288 isim veriyor) ve F. KINAL’ın H. E. Eldem (ki 1947’de 62 isim veriyor) hakkındaki bibliyografyaları var. Türk profesörleri, yazarları, şairleri ve romancılarını ilgilendiren daha birçok bibliyografyalar bunları takibetmektedir.— XI. bölüm, Türk periyodiklerinin bibliyografyalarıyla sona eriyor. Bunların en yenisi, Basın [-Yayın ve Turizm] Genel Müdürlüğünce yayımlanan F. F. TÜLBENTÇİ, S. İSKİT ve N. TEZEL tarafından tertiplenmiş olup 1940-1945 yıllarında çıkmış 5 ciltten ibarettir ; bugün Türkiye’de çıkan bütün periyodikleri, dergi ve gazeteleri inceden inceye anlatır”.

+ Mlle MALCLES “Türkolojiye giriş” bahsinde şu eserleri zikretmektedir :

Encyclopédie de l’Islam. Bak : Türks, Hasan-Âli YÜCEL’in hazırladığı madde, fransızca basımının IV. cildi (1934), ss. 947-1024.—O. RESCHER’in almanca tercümesi : *Ein Gesamtüberblick über die türkische Literatur.*—İstanbul, 1941.

Türkische Bibliothek. Hrsrg. von Georg JACOB und Rudolf TSCHUDI.—Leipzig, 1902-1929. 26 cilt.

- OHSSON (Ignace Mouradja d') :—*Tableau général de l'Empire ottoman.*—Paris, 1788-1824. 7 cilt.
- MELZIG (H.) :—*Yeni Türkiye'nin siyasi bibliyografyası.* (Atatürk bibliyografyası) 2. basım —İstanbul, 1944. 223 s.
- BIRGE (John Kingsley) :—*A Guide to Turkish area study.*—Washington, American Council of learned societies, 1949. XII-240 s.
- Son tarafta müellif adlarına göre bir "Bibliography" ile Türk tarihinin -şecere cetveliyle birlikte- bir "Chronology"si vardır.

***

Asıl Türk tarihine gelince, Mlle MALCLES bu bölümü : Türk halklarının ilzaman tarihi, Arap fütuhâtı, Osmanlı imparatorluğu, Genel tarih, İnhitat devri, Muasır devir, Kaynaklar-vekayinâmeler, Bibliyografyalar, Dergiler gibi tâli bölmelere ayırmıştır.

+ Türk halklarının ilk devirler tarihi hakkında fransızca yazılan başlıca eserler şunlardır :

- DENY (Jean) :—*L'Expansion des Turcs en Asie.*—Basıldığı yer belli değil, 1939.—("En terre d'Islam" dergisinden ayrı basım, 1939, ss. 191-215.)
- BARTHOLD (W.) :—*Histoire des Turcs d'Asie centrale.* Fransızcaya nakleden : Mme M. Donskis.—Paris, Maisonneuve, 1945. 203 s., harta, şecere cetveli.—(Initiation à l'Islam. Collection publ. sous le patron. de l'Institut d'Etudes islamiques de l'Université de Paris, III.)
- PELLIOT (Paul) :—*La Haute-Asie.*—Paris, Goudard, 1931. 37 s., şekil, plânş.
- GROUSSET (René) :—*L'Empire des steppes.* Attila, Gengis-Khan, Tamerlan.—Paris, Payot, 1939. 369 s., şekil.—(Bibliothèque historique.)
- GRENARD (Fernand) :—*Grandeur et décadence de l'Asie.* L'Avènement de l'Europe.—Paris, Colin, 1939. 222 s.
- + Arap fütuhâtı için ingilizce iki eser :
- GIBB (Hamilton A. R.) :—*The Arab conquests in Central Asia.*—London, Roy. Asiatic Soc., 1923. VIII-102 s. Bibliyogr. ss. 100-102.
- BARTHOLD (W.) :—*Turkestan down to the Mongol invasion.* 2d ed. translated from the original Russian and, revised by author, with the assistance of H. A. R. GIBB.—London, Luzac, 2. basım 1928. XX-514 s., harta.—("E. J. W. Gibb memorial" series, new series V.)

+ Osmanlı imparatorluğunun kuruluşuna dair ingilizce, fransızca ve türkçe bâzı mühim eserler :

GIBBONS (Herbert Adams) :—*The Fondation of the Ottoman Empire. A History of the Osmanlis up to the death of Bayezid I (1300-1403).*—Oxford, Clarendon Pr., 1916. 379 s., 1 tarihî harta. Bibliyogr. ss. 319-368.

WITTEK (P.) :—*The Rise of the Ottoman Empire.*—London, Luzac, 1938. 54 s.—(Royal Asiatic Society monogr., cilt 23.)

KÖPRÜLÜ (Mehmed Fuad) :—*Les Origines de l'Empire Ottoman* Préface de Sébastien Charléty.—Paris, Boccard, 1935. 146 s.—(Etudes orientales publiées par l'Institut français d'Archéologie d'Istanbul, III.)

KÖPRÜLÜ (M. F.) :—*Osmanlı imparatorluğunun etnik menşei meseleleri.*—(In : *Bellesten*, No. 28, Ankara, 1943, ss. 219-312, metin dışı 1 harta.)

+ Osmanlı-Türk genel tarihine ait belli-başlı kaynaklar şunlardır :

HAMMER - PURGSTALL (Joseph von) :—*Histoire de l'Empire ottoman, depuis son origine jusqu'à nos jours.* Almandan çeviren : J. J. Hellert. Accompagné d'un atlas comparé de l'Empire ottoman contenant 21 cartes et 15 plans de bataille.—Paris, Bellizard, 1835-1843. 18 cilt. Almanca basımı 1827-35, 10 cilt.

HAMMER - PURGSTALL (J. von) :—*Histoire de l'Empire ottoman, depuis son origine jusqu'à nos jours.* 2. basımından almandan çeviren : M. Dochez.—Paris, Parent-Desbarres, 1840—1844. 3 cilt ; 516, 603 ve 672 s.

IORGA (Neculai) :—*Geschichte des Osmanischen Reiches nach den Quellen* (1912 yılına kadar).—Gotha, Perthes, 1908-1913. 5 cilt.—(Allgemeine Staatengeschichte, I. Geschichte der europäischen Staaten, 37.)

ZINKEISEN (Johann Wilhelm) :—*Geschichte des Osmanisches Reiches in Europa* (1812 yılına kadar).—Hamburg, Gotha, 1840-1863. 7 cilt.

JOUANNIN (Joseph M.) et VAN GAVER (Jules) :—*Turquie.*—Paris, Firmin-Didot, 1853. 464 s.—(Coll. de l'Univers, cilt 9.)

LA JONQUIÈRE (Vte A. de) :—*Histoire de l'Empire ottoman, depuis les origines jusqu'au Traité de Berlin.*—Paris, Hachette, 1881. 670 s., 4 harta, bibliyogr.—(Histoire universelle de V. Duruy.)

- LAMOUCHE (albay Léon) :—*Histoire de la Turquie*, depuis les origines jusqu'à nos jours. Préf. de René Pinon.—Paris, Payot, 1934. 427 s., sekil.—(Bibliothèque historique.)
- EVERSLEY (George) :—*The Turkish Empire from 1288 to 1914. . . and from 1914 to 1922*, by Sir Valentine CHIROL. 2. basım.—London, Unwin, 1923. 456 s.
- MILLER (William) : — *Ottoman Empire and its successors* (1801-1927). Being a rev. and enlarged of the Ottoman Empire, 1801-1913. 4th ed.—Cambridge, Macmillan, 1936. XVI-644 s., harta.—(Cambridge historical series.)
- TOGAN (Zeki Velidî) :—*Umumi Türk tarihine giriş*, Zeki Velidî Togan tarafından.—İstanbul, İ. Akgün matbaası, 1946. XVI-487 s., notlar, indeks.
 “Umumi Türk tarihi” adlı 9 ciltlik bir eserin başlangıcı.
 + İnhitat devri için tavsiyeye değer başlıca eserler şunlardır (Şark Meselesi de dahil) :
- PINON (René) :—*L'Europe et la Jeune Turquie*. Les Aspects nouveaux de la Question d'Orient.—Paris, Perrin, 1911. XVI-500 s.—(Extraits de la Rev. des Deux Mondes, septembre 1908-juin 1911.)
- DRIAULT (Edouard) :—*La Question d'Orient depuis ses origines jusqu'à la paix de Sèvres*, 1920.—Paris, Alcan, 1921. XV-479 s. 8. basım.
- ANCEL (Jacques) :—*Manuel historique de la Question d'Orient*, 1792-1930.—Paris, Delagrave, 1930. 4. basım. 326 s., 1 harta.—(Bibliothèque d'histoire et de politique.)
- DRIAULT (Ed.) :—*La Question d'Orient, 1918-1937, la paix de la Méditerranée*.—Paris, Alcan, 1938. XVI-538 s.—(Bibl. d'hist. contemp.)
- WALTZ (Pierre) :—*La Question d'Orient dans l'antiquité*.—Paris, Payot, 1942. 368 s.—(Bibl. histor.)
- GROUSSET (René) :—*L'Empire du Levant*. Histoire de la Question d'Orient. Gözden geçirilmiş yeni basım.—Paris, Payot, 1949. 648 s., harta.—(Bibl. histor.)
 İsa'dan önce V. yüzyıldan 1453 tarihine kadar.
- MARIOTT (John Arth.) :—*The Eastern Question*. An historical study in European diplomacy. 4. basım.—Oxford, Clarendon Pr., 1940. IX-603 s., 2 harta.
- GORIAİNOV (Serge) :—*La Question d'Orient à la veille du Traité de Berlin* (1870-76). D'après les Archives russes, avec une introd. et des

- notes par Boris NOLDE.—Paris, Inst. d'études slaves, 1948. 254 s.—(Coll. hist. de l'Inst. d'études slaves.)
- BENGESCO (Georges) :—*Essai d'une notice bibliographique sur la Question d'Orient*. Orient européen 1821-1897.—Bruxelles, Lacombe, 1897. XIII-329 s.
- DRIAULT (Ed.) :—*La Question d'Orient*. Revue bibliographique.—(In : *Revue de synthèse historique*, 1908, ss. 328-353.)
- YOVANOVITCH (Voyslav) :—*An English bibliography on the Near Eastern Question*, 1481-1906.—Belgrade, 1909. 111 s.
+ Muasır tarihimiz hakkında Mlle MALCLES'in işaret ettiği birkaç kaynak :
- DENY (Jean) et MARCHAND (René) :—*Petit manuel de la Turquie nouvelle*. Préface de Albert SARRAUT.—Paris, Haumont, 1934. 320 s., harta.—(Collection Monzie.)
- CLERGET (Marcel) :—*La Turquie, passé et présent*. 2. basım.—Paris, Colin, 1947. 207 s., şekil.—(Collection A. Colin, 213.)
- MELZIG (Herbert) :—*Kamâl Atatürk*. Untergang und Aufstieg der Türkei.—Frankfurt a. M., Societäts-Verlag, [1937]. 304 s.
- TEKİN ALP :—*Le Kémalisme*. Préface d'Edouard HERRIOT. — Paris, Alcan, 1937. VIII-298 s.
- WHITE (Wilh.) :—*The Process of Change in the Ottoman Empire*.—Chicago, Univ. pr., 1937. IX-315 s. Bibliyogr. ss. 289-304.
- SAVANT (Jean) :—*La Turquie d'İsmet İnönü*.—Paris, Sorlot, 1944. 270 s.
+ Tarih kaynakları ve vakanüvislik eserlerinden :
- MORAVCSIK (Gyula) :—*Byzantinoturcica*.—Budapest, Kir. M. Pázmány Péter tudományegyetemi görög filológiai intézet, 1942.—(Magyar-görög tanulmányok, 20-21.)
1 : Die byzantischen Quellen der Geschichte der Türkvölker. 1942. 378 s.
2 : Sprachreste der Türkvölker in den byzantinischen Quellen. 1943. 326 s. Elyazması kaynaklar, Bizans grekçesiyle yayım. Grekçe transkripsiyonu ile has isimler indeksi.
- BABINGER (Franz) :—*Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke*. Mit einem Anhang : Osmanische Zeitrechnungen, von Joachim Mayr.—Leipzig, Harrassowitz, 1927. 2 cilt, VII-477 s.
XIV. yüzyıl sonlarından 1925'e kadar Osmanlı tarihçileri hakkında 377 künye verilmektedir. Ek olarak, Osmanlı tarih ve takvimlerinin tahvil cetvelleri. Tarih metinlerinin sistematik repertuarı.

- DENY (Jean) :—*Turquie*.—(In : *Histoire et historiens depuis cinquante ans*. 1927. I. cilt, ss. 438-454.)
 + Tarih bibliyografyalarına gelince, bu bölümde Mlle MALCLES, A. M. Mansel'in yukarıda adı geçen eserinden başka, şu eserlerin de künyelerini vermektedir :
- KORAY (Enver) :—*Türkiye tarih yayınları bibliyografyası*, 1729-1950.—Ankara, Millî Eğitim Vekâleti, 1952. XII-548 s.
 İçinde 4123 eserin adı geçer.
- AUBOYNEAU (G.) :—*Essai de bibliographie pour servir à l'histoire de l'Empire ottoman, livres turcs, livres imprimés à Constantinople, livres étrangers à la Turquie, mais pouvant servir à son histoire*. Fasikül 1: Religion, moeurs et coutumes.—Paris, Leroux, 1911. 85 s.
- ROSSI (E.) :—*Gli studi di storia ottomana in Europa ed in Turchia nell'ultimo venticinquennio*, 1900-1925.—(In: *Oriente moderno*, 1926, ss. 443-460.)
- MORAVCSIK (G.) :—*Ungarische Bibliographie der Türkologie und der orientalisches-ungarischen Beziehungen 1914-1925*.—(In: *Körösi-Csoma-Archivum*. Zeitsch. für türkische Philol., 1926.)
- ÖZERDİM (Sami Nabi) :—*Ord. Prof. M. Fuad Köprülü bibliyografyası*, 1908-1950.—Ankara, 1951, ss. 159-250.
 Köprülü'nün eserlerinin kronolojik bibliyografyası, 60. doğum yıldönümü dolayısıyla Köprülü'ye armağan edilen "Türk dili ve tarihi hakkında araştırmalar I." adlı eserden ayrı basım.
- MİHOV (Nikola V.) :—*Sources bibliographiques sur l'histoire de la Turquie et de la Bulgarie*.—Sofia, Académie bulgare des Sciences, 1914-1934. 4 cilt.
 I. 1914, 119 s. ; II. 1924, 133 s. ; III. 1928, VII-166 s. ; IV. 1934, XIV-224 s.—Bibliyografyaları muhtevi 1585 kitap ve makale adı.
- MİHOV (N. V.) :—*Bibliographie des articles de périodiques allemands, anglais, français et italiens sur la Turquie et la Bulgarie*.—Sofia, Académie bulgare des Sciences, 1938. XV-687 s.
 1715-1891 yılları arasında yayımlanmış 10.044 makale, bunlardan 4736'sı fransızcadır.
- MİHOV (N. V.) :—*La Population de la Turquie et de la Bulgarie au XVIIIe et au XIXe s. Recherches bibliographiques avec des données statistiques et ethnographiques*.—Sofia, Académie bulgare des Sciences, 1915-1935. 4 cilt. [I.] 1915, XVIII-483 s. ; II. 1924, XIV-382 s. ; III. 1929, XIII-486 s., 4 tablo ; IV. 1935, XIV-557 s.

ÖTÜKEN (Adnan) ve ACAROĞLU (Türker):—*İstanbul Üniversitesi yayımları bibliyografyası*, 1933-1945.—Ankara, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, 1947. 8-446 s.—(Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi yayımları No. 50. - Kütüphanecilik Kursu çalışmaları No. 2.)

İçinde 616 eserin künyesi vardır.

ACAROĞLU (T.):—*Ankara Üniversitesi yayımları bibliyografyası*, 1926-1953. Şimdiye kadar Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi yayımlarını ihtiva eden 160 s. yayımlanmıştır.

+ Mlle MALCLES eserinin Türk tarihi bölümüne Dergilerle son veriyor.

Anadolu. Revue des études d'archéologie et d'histoire en Turquie. Préhistoire, Antiquité, Byzance. Publ. par l'Inst. français d'archéologie de Stamboul.—Paris, Boccard, 1951—.

Belleleten.—Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1937—.

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi yıllık araştırmalar dergisi.—İstanbul, Cumhuriyet matbaası, 1940—.

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi dergisi.—Ankara, 1942—.

***

Mlle L.-N. MALCLES'in eserinin olduğu gibi aksettirmeğe çalıştığımız Türkiye, bilhassa Türk tarihi bölümünde, görüldüğü üzere, birçok boşluklar bulunduğu söylenebilir. Müellif, isteseydi, bu boşlukları değerli birtakım eserlerle doldurabilirdi. Ama o, eserini daha çok fransız kütüphanecileri için hazırladığından, belki de buna pek ihtiyaç duymamış olacak. Eğer, diğer bâzı memleketler için yapıldığı veçhile, Türkiye bölümünün hazırlanması da mütehasıs bir veya birkaç kişiye havale edilmiş olsaydı, bütün bu boşluklar doldurulabilir ve ehemmiyetsiz de olsa, bâzı kusurlar bertaraf edilebilirdi.

Sayın hocamın değerli eseri için söyleyeceklerim burada bitiyor. Bütün eksikleri ve kusurlarına rağmen, -aslına bakılırsa, eksik ve kusurlu olmayan hiçbir bibliyografya da yoktur !- bu eser, tarih uzmanlarının dışında kalan büyük bir kütüphaneciler, bibliyografklar, kitapseverler, bilginler, dokümantalistler, aydınlar topluluğunu ilgilendiren, onların karşılaştıkları çeşitli meselelere cevap verebilen faydalı bir eser olarak kalacak, daha iyisi hazırlanıncaya kadar uzun müddet yaşamağa devam edecektir. Bibliyografya hocamı bu başarısından dolayı kutlamağı zevkli bir ödev sayarım.

BİBLİYOGRAFYA

Reşit Mazhar Ertüzün, *Kapıdağı Yarımadası ve Çevresindeki Adalar Tarih ve Arkeolojisi Üzerinde Araştırmalar*, Çituri Biraderler Basımevi (İstanbul, 1953), 8°, IX+278 s. 96 resim, 7 plân ve harita, fiatı 10 lira.

Bundan birkaç yıl önce Erdek'te bir kaymakamın şahsi gayretiyle civardan ve bilhassa Kyzikos'dan topladığı eserlerle bir küçük müze kurduğunu duymuş, bizde ilk defa vaki olan bu teşebbüsün sahibine karşı uzaktan takdir hissetmiştik. Aynı kaymakam bu defa karşımıza bütün Kapıdağı yarımadası ve civarındaki adaları içine alan bir kitapla çıkmaktadır. Ön sözünde mütehassıs olmadığını fakat mıntakanın zengin tarihi eserleri karşısında "hiç yapmamaktansa az da olsa bir şeyler yapmanın faydalı olduğu inancıyla hareket ettiğini" belirterek, şimdiye kadar Türkiye'de amatörler tarafından hazırlanmış bu çeşit eserlerin en iyilerinden birini meydana getirmiş ve Türk okuyucularına bu önemli bölgeyi tanıtmaya çalışmıştır.

Bu havali hakkında en etraflı tetkik elli yıl kadar önce F. W. Hasluck tarafından yapılmıştır¹. Hasluck Kapıdağı ve adalardan başka asıl Anadolu'daki Mysia bölgesinin Bandırma, Edincik, Balıkesir, Biga, Gönen, Kemalpaşa v. s. gibi yerlerini de ele almıştır. Mazhar Ertüzün ise Hasluck'un bu kısımları müstesna olmak üzere, yalnız kaymakamlık etmiş olduğu Erdek kazasının idari hudutları içinde kalan bölge üzerinde durmuştur. Birçok yerlerde me haz olarak gösterilmesine rağmen ilk bakışta kitabın Hasluck'un "Cyzicus" unun tadil, tevis veya bahislerinin yerleri değiştirilmek suretiyle meydana getirildiği göze çarpıyor. Bu itibarla okuyucuların Hasluck'tan tercüme edilmiş bir kitapla karşı karşıya oldukları hissine düşmemeleri için, kitabın hazırlanmasında "Cyzicus" un esas tutulduğunu belirtilmesi yerinde olurdu.

Kitap "Kyzikos", "Erdek" ve "Kapıdağı Çevresindeki Adalar" olmak üzere, üç ana parçadan meydana gelmiştir. Bunlar da ayrıca birçok tâli bölümlere ayrılmıştır. Fihrist beş sahife tutuyor, yani bölümlere ayırma hususunda pek teferruata kaçılmıştır. Kapıdağı ile adalar hakkında son asırlar tarihi üzerinde Başvekâlet arşivi ile Erdek kaymakamlığındaki vesikalardan istifade edilerek Cumhuriyet devrine kadar (bazan teferruat olsa bile) Hasluck'da bulunmayan bilgi verilmiş olmasını bilhassa kaydetmeliyiz. Kitapta Erdek'in arkeolojisi diğer bahislere nisbetle daha iyidir. Ancak bu arada Erdek önündeki Zeytin adasına pek fazla yer ayrılmıştır (s. 193-210). Gerçekte Zeytin adasında son yıllarda inşaat dolayısıyla tesadüf edilen bazı kalıntıların kitapta yer alması faydalı olmuşsa da, sayfaların metotsuz bir şekilde lüzumsuz tafsilât doldurulduğu görülüyor.

Kitabın Hasluck'un rehberliğinden mahrum olarak hazırlanan kısımlarında birçok elemanter hatalar yapılmıştır. Bazı yerlerde lüzumsuz tafsilât verilmiş, bazan da "Kyzikos sanatı", "Kyzikos Mimarisi", "Kyzikos Heykeltraşlığı" gibi eldeki bilgi ile bu gün için mütehassısların bile üzerinde duramayacakları bahisler ayrıl-

¹ F. W. Hasluck, *Cyzicus*, Cambridge, 1910.

mıştır. Bu gibi elemanter yapıtlardan biri de “Kapılar” başlıklı kısımdadır. Hasluck yalnız bir kapının mevcut olduğunu söylediği halde (*Hasluck* s. 9), Ertüzün buna ilâveten amfiteyatronun kapısından da bahsediyor (s. 108), yani bir şehir kapısı ile şehir içindeki bir âbide kapısı arasında ayırma yapmamaktadır. Kitaba konulan plân ve desenler istifade sağlayacak durumda değildirler. Fotoğraflar iyi intihap edilmemişlerdir. Bu fırsattan faydalanılarak gerek harabelere, gerekse Erdek Müzesinde toplanan eski eserlere ait, kitabın kıymetini artıracak iyi fotoğraflar yayınlanması temenni edilirdi. Baştaki Kyzikos plânı müellifin imzasını taşıyorsa da Hasluck’tan alındığının kaydedilmesi unutulmuş olmalıdır. İlk çağın en önemli mâbetlerinden olan Hadrianus mâbedinin substruksiyonuna ait kroki, bu mühim eser hakkında fikir vermekten uzaktır. Bu mâbede dair el kitaplarındaki bilgilerden haberdar olunsaydı ², daha derli toplu ve faydalı malûmat verilebilirdi. Kyzikos’ta mevcudiyeti bilinen, sütunları Efesos Artemision’u gibi kabartmalı olan Bergama kırıklı Eumenes’in, annesi Apollonis şerefine M. E. 160 da inşa ettirdiği mâbetten açıkça bahsedilmemiştir. Bu mâbedin İon nizamında olduğu bilinseydi ³ ona ait olması ihtimali ileri sürülen harabe yerindeki başlık parçalarının (s. 146) nizamı bildirilerek bu husus aydınlatılabilirdi.

Kitapta, İstanbul ve Bursa müzelerindeki Kyzikos’tan bulunmuş eserlerin listeleri vardır (s. 148-163). Fotoğrafsız sadece müzelerin iç hizmetlerinde kullanılacak malûmatı ihtiva eden bu listeler fuzuli yer işgal etmektedirler. İstanbul Müzesindeki Kyzikos sikkelerini gösteren liste de numizmatik yönünden hiçbir değer taşımıyor. Bu listenin başında verilen izahatta “Arkaik çağdanberi meşhur olan ve stater denilen Kyzikos sikkeleri” denilmektedir. Stater Kyzikos sikkelerinin hususi ismi değil, umumî olarak altın sikkelere verilen isimdir. Burada üzerinde durulması gereken cihet Pers hâkimiyeti sırasında yalnız kırıla mahsus olan altın sikke darbetmek hakkından Kyzikos’un da istifade etmiş olmasıdır. Bu devirde bir mübadele merkezi olan Kyzikos’un ehemmiyetini darbettği dünyaca meşhur elektron sikkeleri gösterir. Yine bu bahiste “Büyükada definesi” nden bahseden kısımda, definede ele geçen Kyzikos sikkelerinin ayrı listeleri vardır. Bu define neşredildiğinden ⁴ bu listeleri buraya koymak faydasızdır. Bu listeler yerine definede bulunan sikkelerin ve diğer Kyzikos sikkelerinin fotoğraflarını koymak okuyucuları daha ziyade tatmin ederdi.

Ertüzün, Hasluck’un gösterdiği eserleri hiç olmazsa gözden geçirmeğe gayret etmiş, ayrıca modern yunanca neşriyattan da faydalanmıştır. Bu onun, şimdiye kadar bu kabil kitap yazan amatörlerden üstün olan tarafıdır. Bununla beraber görmediği yazılar da vardır. Meselâ Kyzikosta tiyatrosunda bulunan satir kabartmalı iki paye üzerinde özel olarak durulduğu halde (s. 136) onların Devambez tarafından neşredildiği gözden kaçmıştır ⁵.

Kyzikos bahsinin sonuna krokisiz bir turist rehberi eklenmiştir, (s. 163). Bu rehber göre harabeler bir günde dolaşmaktadır. Halbuki Kyzikos’ta halen

² W. B. Dinsmoor, *The Architecture of Ancient Greece*, London, 1950, s. 283.

³ Dinsmoor, *ayni eser*, s. 278-279.

⁴ Kurt Regling, *Der griechische Goldschatz von Prinçipo*, Berlin, 1931.

⁵ P. Devambez, *Deux Piliers Décorés Trouvés a Cyzique*, *Revue Archéologique*, 1937, s. 176-194.

ayrıca tetkikat yapmıyacaklar için amfiteyatrodan başka göze çarpacak birşey yoktur denilebilir. Turistleri harabeden ziyade Erdek körfezinin güzel plâjları veya doğrudan doğruya Erdek cezbeder sanırız.

Baştarafa Yunanca ve Lâtince asıllı kelimelerin transkripsiyonunda müellifin kabul ettiği usulü izah eden bir sahife ile ⁶ sona bir lugatçe eklenerek kitap tamamlanmıştır. Arkeolojik bahislerin zayıflığına ve zikredilen diğer noksanlarına rağmen, bugünkü şartlar altında böyle bir kitap hazırlamak ve hele bastırabilmek bahtiyarlığına erdiği için Reşit Ertüzün'ü tebrik ederiz. O yapabileceğini fazlasıyla yapmıştır. Onun noksanlarını tamamlamak, bir nesle yakın zamandanberi Üniversitelerimizin yetiştirmekte olduğu Türk arkeoloji müntesiplerinin vazifesidir.

İstanbul-1954

NEZİH FIRATI

* Müellifin Modern Yunancanın tesiri altında vücade getirdiği transkripsiyon usulüne dair mütalâa yürütmeden şunu belirtmek lâzımdır ki, bu herhangi bir ferdin değil, Türk tarih ve arkeoloji otoritelerinin müştereken halledecekleri bir meseledir. Şimdiki halde Maarif Vekâletinin klâsiklerin tercümesi için kabul ettiği usul umumî olarak kabul edilmiş gibidir. Bununla beraber aynı kelimeyi meselâ : Arif Müfit Mansel *Frigya (Ege ve Yunan Tarihi, Ankara, 1947)*, Ekrem Akurgal *Phrygia, (DTCF. Dergisi, VIII, 1950, s. 1 vd)*, Afif Erzen *Friğya (İlçağda Ankara, Ankara, 1946)*, Şemsettin Günaltay *Friğya (Yakın Şark IV, 1, Ankara 1951)* şeklinde yazmaktadırlar.

Reşid Rahmeti Arat : Edib Ahmed B. Mahmud Yükneki, Atabetü'l-Hakayık.
İstanbul, Ateş Basımevi, 1951, (4) + 163 + (3) + LXXXI + CLXXIII s. (Ankara),
T.D.K. C. II. 32. Fiyatı 10 lira.

Türk Dili tarihinin islâmiyetten önceki ve sonraki devirleri arasında gördüğü-müz geçit devresinde meydana gelen millî eserler arasında, Yusuf'un *Kutadgu Bilig'i* ile Mahmud'un *Türk Divanı* meyanında, Ahmed'in *Atabetü'l-Hakayık* veya *Hibetü'l-Hakayık* (hakikatlar kapısı veya hediyesi) adlı eseri de mühim bir yer tutar. İlk olarak 1906 da Necip Âsım Balhasanoğlu'nun bir makalesiyle (KSz VII, Budapest, s. 250-279) tanıtılan ve ilk yayınlama şerefi de yine ona ait olan (İstanbul 1334, 1. kısım : metin, tercüme ve izah, 2. kısım : faksimile) bu eser üzerinde o zamandan beri W. Radloff, T. Kowalski, J. Deny ve bilhassa F. Köprülü gibi birçok bilginler uğraşmışlardır. Önümüzdeki eserin 1-4. sayfalarında bu yoldaki araştırmaların tarihi üzerinde ayrıca durulmuş olduğundan, burada tekrar tafsilâta girişmeyeceğim.

Eser, Mahmud oğlu Ahmed Yükneki tarafından XII. yüzyılın sonlarında, veya XIII. yüzyılın başlarında o zamanki "Kaşgar" yazı dili ile kaleme alınmıştır. Fakat Yükneki adlı yerin nerede olduğu ve bu eserin batıda mı veya doğu Türkistan'da mı meydana getirildiği henüz açıklanamamıştır. Elde mevcut nüshalar ise müellifin zamanından kalma değil de, daha sonra yapılmış olan kopyalardan ibarettir. Bunların içerisinde ancak 3 tanesi aşağı yukarı tam metni ihtiva ettiğinden, esas nüsha olarak ancak bunların üzerinde durulabilir. R. Arat bu nüshaları A, B, C harfleriyle gösterdikten sonra D, E, F ve G nüshalarından da bahsediyorsa da, bu sonuncuları ancak birkaç mısradan ibaret olduğundan, şimdilik ancak tam halinde bulunamayan nüshaların bakıyeleri sayılabilirler. (A. uygur yazısı ile 123 sayfa, 512 mısra türkçe metin ; B : uygur ve arap yazısı ile 54 sayfa, 510 mısra türkçe metin ; C : arap yazısı ile 49 sayfa, 512 mısra türkçe metin).

R. Arat tarafından mukayeseli ve toplu bir şekilde ortaya konan bu eser, hiç şüphesiz ilmin bu konu ile ilgili son sözüdür ve şimdiye kadar bu yolda yapılan araştırmaların en mükemmeli olarak mutalâa edilebilir. Buna göre, Türk dili araştırmaları sahasında yapılan mühim bir hizmettir. Müellif önsözünde (s. 1-4) bu eserle ilgili araştırmaların tarihine ve uzun "Giriş" te de (s. 5-40) : Edib Ahmed, Muhammed Dâd İspehsâlâr Beg, Atabetü'l-Hakayık, A. H. ın bâbları ve bâb başlıkları, eserin yeniden tanzimi, Arslan Hoca Tarhan ve A. H. ın bugünkü nüshaları üzerinde durarak bu mevzuları incelemektedir. Sonra "A. H. ın metni üzerinde araştırmalar" bahsi gelir ki (s. 40-163 ve I-LXXXVI), "Asıl metin", "İlave parçalar", "Tercüme", "Not ve izahlar" ve "Tahlilî fihrist" gibi kısımları içine alır. R. Arat'ın ihtisası icabı daha çok emek verdiği ve bilhassa muvaffak olduğu bahisler de buralarıdır. Sonra düzeltmeler ve A. H. ın faksimileleri gelir (s. I-CLXXIII). A. H. üzerinde 1906 dan, 1951 de basılan önümüzdeki eserin yayınlanmasına kadar geçen 45 yıllık araştırmaların neticesi, böylece salâhiyetli bir zat tarafından ele alınarak ortaya konmuş bulunuyor.

Eser hakkında bu gibi umumî bilgilerden sonra R. Arat'ın neşri üzerinde dura-

rak, gerek teknik işleme ve gerek tercüme ile bâzı sözlerin açıklanması işine dokunmak ve bu yoldaki araştırmalara bir ek olur ümidiyle birkaç noktayı ele almak istiyorum :

1) R. Arat, *Kutadgu Bilig* neşrinde olduğu gibi bu eserinde de, mevzuu tertip ederken fazla teferruata girişiyor, meselâ muhtelif maddeleri tasnif ederken A, B, C, D... harflerini lüzumundan fazla kullanıyor. Halbuki böyle bir hareket bazan işi kolaylaştırmaktan ziyade zorlaştırabilir. Burada A, B, C, D, E, F sırasıyle gösterilen şeyler yalnız nüshalardan ibaret olmadığından, bazan okuyucuyu şaşkırtarak boşu boşuna vakit kaybettirecek şekilde, eserin teknik hususiyetini kavramak maksadiyle araştırma yapmaya mecbur bırakıyor. Halbuki ilim tekniğinden maksat zorlaştırmak değil kolaylaştırmak, muğlak bir hale sokmak değil sadeleştirmek olmalıdır. Meselâ, burada A, B, C, D... ile neler gösterilmiş bir bakalım : Fihriste göz atarsak A=A. H. ın Edib Ahmed tarafından yazılmış asıl metni, A=A. H. ın Semerkand (ayasofya) nüshası, A= metnin tercümesi (s. 82 ; fihristte C'dir, düzeltme cetvelinde yok) ; B= A. H. a sonradan başkaları tarafından eklenmiş parçalar, B= İstanbul (Ayasofya) nüshası, B= ek kısmın tercümesi (s. 100) ; C= fihriste göre tercüme, halbuki bu harf 82. sayfada yok, onun yerine A konmuş ; D= notlar ve izahlar (s. 102 de bu harf yok), D= Ankara (Ali) nüshası ; E= tahlili fihrist (s. I de bu harf yok), E= Ankara (Maarif) nüshası ; F= Berlin nüshası ; G= Nevâî nüshası... Halbuki eserin nüshaları en mühim söze göre kısaltma ile gösterilse, veya A, B, C... gibi tasnif yalnız nüshaları için kullanılmış olsa, bu gibi karışıklık meydana gelmezdi. Herhalde nüshaların, R. Arat'ın yaptığı gibi A, B, C, D... ile gösterilmesi ve mümkün meritebe kısa olması transkripsiyon notlarında yer tasarrufu bakımından muvafıktır. Bu takdirde A, B, C... tasnifi başka maddeler için kullanılmamalı idi.

2) Metin kısmında (s. 41-84) nüsha karşılaştırmaları yapılırken, faksimile sayfaları A, B, C... harfi ayarında büyük rakamla, satırlar ise onun sağında küçük rakamla ifade edilmiş, veya daha doğru ifade edilmek istenmiştir. Meselâ, A₃₆= Semerkand nüshası faksimilesinin 3. sayfasında Türkçe 6. satır demektir. R. Arat'ın böyle ifade etmek istediği önsözde işaret edilmediği gibi, bu rakamlar çok yerde karışmış ve düzeltme cetvelinde de üzerinde durulmamıştır. Okuyucu, ancak metni baştan birkaç sayfa tetkik edip oldukça zaman sarfettikten sonra hataların farkına varabiliyor. Meselâ, 41. sayfada Bismillâh'ın solundaki A₂, B₂, C₁ ifadeleri A₂, B₂, C₁ olmalıdır. Bu rakam işi başka bakımdan da karışıktır, meselâ, 41. sayfada 9. satıra ait notta A₂ *irdim* ifadesi, faksimilede A nüshasının 4. sayfasının 2. satırı demektir, halbuki faksimilede bu satır A₄₁₀ olarak gösterilmiş, yani bütün satırlar baştan sayılmıştır. Böylece satır sayısı metin transkripsiyonundaki notlarda bir türlü, faksimilede ise başka türlü ifade olunmuştur ki, bu gibi karışık yola neden gidilmiş anlaşılmıyor.

3) Eserde, Türkçe metinden başka birçok Arapça beyit, âyet ve hadisler vardır ki, R. Arat satır sayarken bunları hiç nazarı itibara almamış, ancak Türkçe mısraları saymıştır. Arapçaların transkripsiyon ve tercümesini metin kısmında not halinde vermiştir (s. 41-81). Hep Arapça olan başlıkları ise hem metin, hem tercüme kısmında ancak kısaltılmış şekilde bugünkü Türkçe ile almış ve farkları not halinde göstermiştir. R. Arat : "Arapça başlıkların müellif tarafından yazılmış olmasına

ihtimal verilmediği gibi, bunların bu şekilde metinde sıraya alınmalarının da, yer işgal etmekten başka, bir faydası olmayacaktır” sözleriyle (s. 14) niçin böyle hareket ettiğini açıklıyor ve bir bakımdan tamamiyle haklıdır. Halbuki metne sadakat ve faksimileye uymak, herhalde metin işlemede ilk şart olsa gerektir. Bence metin transkripsiyonunda (meselâ Türkçe beyitler düz, Arapçalar italik dizilmek suretiyle) satırlar olduğu gibi sıra ile sayılıp gösterilmeli, ister Türkçe, ister Arapça olsun, ister âyet, ister hadis, başlık veya beyit olsun, hepsinin tercümesi de ancak tercüme kısmında verilmeliydi. R. Arat'ın tuttuğu yol, kitabı eline alan her meslektaş teslim eder ki, işi hiç de kolaylaştırmamış, bilâkis lüzumsuz yere muğlak bir hale sokmuştur. Üstelik, Arapça beyitlerin metinden atılarak nota konmasıyla R. Arat'ın ümit ettiği yer tasarrufu da yapılamamış, çünkü ayrıca izahat vermek icabetmiştir.

4) R. Arat, metin transkripsiyonunda en sağlam bulduğu bir nüshayı esas almak ve diğerlerini onunla karşılaştırmak yolunu tutmayıp, bütün nüshalardan aynı derecede faydalanmak suretiyle kendi salâhiyetine dayanarak ve güvenerek, eseri, fikrince en doğru bulduğu şekilde ortaya koymak yoluna gitmiştir. Çok cesaret isteyen bu yol, çok tehlikelidir de. R. Arat'ın, ilmin bugünkü durumuna göre hata zannederek değiştirdiği bir yerin ilerde doğru olduğu ve yapılan “düzeltme” nin yanlış olduğu meydana çıkabilir (meselâ, aşağıda 5. maddeye bakınız). Buna göre insan beklerdi ki, A. H. işleminde en eski ve mükemmel olan ve böyle olduğu R. Arat tarafından da kabul edilen A (Semerkand-Ayasofya) nüshası baştanbaşa esas olarak alınsın da diğer nüshalardaki farklar not halinde gösterilsin. Meselâ, R. Arat tarafından transkripsiyon başına konan *Bismillâhi 'r-rahmani 'r-rahim* (s. 41), A nüshasında hiç yoktur, onun yerine A da uygur harfleriyle *Atabedül hakayık kitab-ı tâbiri* yazılmıştır. Bu durum karşısında, ancak ikinci derecedeki nüshalarda gördüğümüz Besmele'nin transkripsiyon başına konmasının herhalde hiç lüzumu olmasa gerektir. Bu ciheti notta göstermek kâfi gelirdi.

5) A. H. ı yazan zatın adı ile ilgili beyit, A ve B nüshalarında birbirinden farklı olarak şöyledir :

<i>atası atı maḥmud-ı yükneki</i>	(A 495)
<i>edib, maḥmud oğlu, yok ol hiç şeki</i>	(A 496)
<i>atası atı maḥmud-ı yükneki</i>	(B 495)
<i>edib ahmed, oğlu, yok ol hiç şeki</i>	(B 496)

R. Arat bu beyti bütün bir mâna gösteren bir cümle olarak değil de, mısra mısra düşünmek suretiyle yalnız *ahmed oğlu* tabirini göz önünde tutarak bunu hatalı zannediyor ve A nüshasını esas alarak metni her yerde *maḥmud oğlu* şeklinde düzeltiyor (bk. R. Arat s. 5, satır 6 ; s. 80, satır 496 ; s. 100, satır 496). Halbuki bu beytin nazım olduğu göz önünde tutularak mâna bakımından bir bütün halinde mutalâa edilirse ve cümle işaretleri de ona göre konursa, her iki şeklin de doğru olabileceği anlaşılır ve bugünkü Türkçemize şöyle çevrilebilir :

Atası(nın) adı Mahmud-u Yükneki,

Edib (Ahmed), Mahmud(un) oğlu(dur), yoktur hiç şeki.

Atası(nın) adı Mahmud-u Yükneki,

Edib Ahmed, (onun) oğlu(dur), yoktur hiç şeki.

6) A195 te uygur harfleriyle, *koça*, *koca* veya *huça*, *huca* şeklinde okunabilecek bir söz geçmektedir. B ve C nüshalarında arap harfleriyle *خواجه* olarak yazılmıştır. Bu söz üzerinde gerek Ebu Hayyan ve Raşid-ed-Din gibi İslâm yazarlarını ve gerek son yıllarda yapılan araştırmaları göz önünde tutarak bugün şöyle bir neticeye varabiliriz : şeklen birbirine benzeyen, fakat menşe bakımından birbirinden ayrı olan iki *koça* (*hoça*, *huça*) sözü vardır :

a) Malûm Arapça-Farsça *خواجه* “efendi, sahip, kâtip, tüccar, muallim” tâbiri ki, bunun üzerinde bilhassa F. Köprülü *İslâm Ansiklopedisinde*, *Hâce* maddesi altında uzun uzadıya durmuştur.

b) Diğer, Türk-Moğol veya Altay asıllı *koça* (*hoça*, *huca*) sözüdür. Bu söz Türkçede bu şekilde daha ziyade Moğol devrinden sonra türediği için (Codex Comanicus, Et Tuhfet-üz-Zekiye, Ebu Hayyan, Raşid-ed-Din ve yeni lehçeler ; misaller için R. Arat’ın eserine bk., s. 150), buna “Moğolca bir söz” diye de biliriz. Moğolcadaki bu *kuça*(n), *huça*(n), (sonu -n ile de olabilir) gerek menşe ve gerek mâna bakımından Türkçe *koç* ile aynı asıldandır ve esasında “iğdiş edilmemiş erkek koyun” anlamına gelir (Kowalewski, *Dict. mong.-russe-français* II, s. 940). Eski Moğolcadaki *k-* sesi, XII. yüzyıldan sonra orta ve yeni devirde *h-* şekline girdiğine göre, Türkçede bunun *k-* ve *h-* ile olmak üzere her iki şekline raslıyoruz. Türkçe ile Moğolcadaki sözlerin birçoğu aslen müşterek oldukları halde, bu iki dilin çok eskiden birbirinden ayrılarak müstakil ve hattâ çok defa birbirinden farklı inkişaf yolu takip etmeleri yüzünden, bazan bu gibi müşterek asıllı sözlerde de muayyen ayrılıklara raslıyoruz. Bunlardan biri de, Moğolcada birçok sözlerin sonundaki açık hecelerin yazı dilinde yaşaması, Türkçede ise düşmüş olmasıdır, meselâ :

Moğolca : *köke* ; *ere* ; *tüne* ; *sağa*- v.b.

Türkçe : *kök*, *gök* ; *er* ; *tün*, *dün* ; *sağ*- v.b.

Türkçede *koç* ve Moğolcada *hoça* şeklinde tasladığımız söz de bunlardan biridir. Yalnız bunun Moğolca şekli Çingiz istilasından sonra Türkçeye de nüfuz etmiş ve hattâ birçok İslâm yazarları tarafından Farsça-Arapça’ı malûm *خواجه* ile karıştırılarak mana ve şekil bakımından birtakım değişmelere de maruz kalmıştır. Şahıs adı olarak da çok kullanılan bu söze, arap yazısı ile kaleme alınan eserlerde bilhassa şu şekillerde raslıyoruz : *خواجه* *kuça* “koç” (Poppe, *Mukaddimat al-Adab*, s. 307), *خواجه* *noyan* *Hoca noyan* (veya : *Huça*, *Huca*) (İbni Bibi, Ayasofya elyazması, s. 621, 626), *خواجه* *noyan* *Kocan noyan* (veya : *Kuçan*, *Kucan*) (Aksarayî, O. Turan neşri, s. 165 ; Raşid-ed-Din, Viyana nüshası 239v), aynı adı Kirakos tarihinde *Hoca nuin* ve Grigor tarihinde de *Hocay nuin* şeklinde görüyoruz (Cleaves : Harvard Journal of AS XII, s. 431 f) v. b. Bu sözün Türk ağızlarında *koça*, *koca*, *hoca* şekillerinde yayılış ve kullanılış meselesi F. Köprülü’nün *İslâm Ansiklopedisindeki* makalesinde (*Hâce*) ve R. Arat’ın notunda (s. 150) etraflıca açıklanmış olduğu için, burada tekrardan sarfî nazar ediyorum.

7) Şimdiye kadar açıklanamıyan A86 mısradaki *bişi* sözü de fikrimce Moğolca *bişi* “başka, başka türlü” yardımıyla izah edilmelidir. Buna eski Moğolcada *busu*, daha sonraları *busi*, *buşi*, *bişi* (i den önceki s, ş olur) şekillerinde raslıyoruz. Buna göre :

bahalığ dinar ol biliglig kişi (A85)

bu cahil biligsiz bahasız bişi (A86)

beytini şöyle çevirebiliriz :

Pahalı dinardır, bilgili kişi,

Bu cahil ise, bilgisiz, değersiz ve başkadır.

490. mısradaki B ve C nüshalarına göre yine bir *bişi* varsa da, bu söz A nüshasında uygurca yazı ile *baş-ı* şeklindedir. R. Arat, notunda bunu (-a-?) şeklinde şüphe ile geçmekle beraber (s. 79), transkripsiyonunda B ve C nüshalarına dayanarak *bişi* diye alıyor. Eğer bu söz aslında hakikaten başı olup da, B ve C de hatalı ise, üzerinde durmağa değmez. Fakat B ve C nüshaları elimizdeki A dan değil de bizce malûm olmayan başka bir nüshadan kopya edilmişlerse, bu takdirde A daki *baş-ı* hatalıdır ve *bişi* şeklinde düzeltilmesi icabeder. Bu söz de hiç şüphesiz yukarıda açıkladığım Moğolca *bişi* ile aynı şeydir ve aynı mısradaki Türkçe *ögün* "başka" kelimesiyle mâna bakımından bir birlik teşkil eder. Zaten *ögün* yerine B ve C nüshalarında *adın* "başka" sözünün kullanılmış olması da, *ögün*, *adın* ve *bişi* sözlerinin mâna bakımından birleştiğini göstermektedir. Buna göre :

edibler edibi fazıllar başı (A489)

güherden söz aymış ögün söz bişi (A490)

beytini şöyle çevirebiliriz :

Edibler edibi, fazıllar başı,

Gevherden söz söylemiş, onun sözü başkadır (veya : *sözlerin başıdır*) (Diğer teklif : *Gevherden de farklı, üstün, başka söz söylemiş, onun sözü başkadır*).

Gerek transkripsiyon, gerek tercüme ve gerek *Atabetü'l-Hakayık*'ın yazıldığı yer, muhit ve şairin kendisi hakkında daha birçok hususi araştırmalar yapmak gerekecektir. R. Arat'ın eseri, bilhassa dilcilik bakımından çok büyük ve şayanı takdir bir başarı sayılır. Yalnız ihtisasım icabı şu noktaya da işaret etmek istiyorum : Çingiz istilâsından sonra meydana gelen eserleri araştırırken Moğolcaya da müracaat edildiği takdirde, Türk dil ve tarih araştırmaları bundan ancak fayda görür.

AHMET TEMİR

Kurat, Prof. Dr. Akdes Nimet, *Türk - İngiliz Münasebetlerinin Başlangıcı ve Gelişmesi* (1553-1610). A. Ü. D. T. C. F. Yayınları No. 84. Tarih Enstitüsü No. 10. Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1953. VIII+230 s.

İngiltere, Osmanlı İmparatorluğu ile münasebet tesis eden Avrupa devletleri arasında en geç kalanlardan biridir. İki devlet arasında münasebetlerin başlaması, "Türklüğün büyük asrı" diye vasıflandırılan XVI. Yüzyılın sonlarına rastlamaktadır ki bu tarihler İngiltere'nin Kraliçe Elizabeth'in idaresinde İmparatorluk olarak taazzuv ettiği devreyi teşkil etmektedir. Biri devrin, diğeri de gelecek yüzyılların en büyük ve kudretli imparatorluğu olan Osmanlı ve İngiltere devletleri arasında münasebetlerin başlaması ve gelişmesi şüphesiz ki dikkatle işlenmesi gereken önemli konulardan birini teşkil etmektedir.

İşte bu bakımdandır ki bir asırdan beri bu mevzuda bir hayli eser neşredilmiş bulunmaktadır. J. W. Zinkeisen, daha 1840 da çıkan "Geschichte des Osmanischen Reiches in Europa" adlı meşhur eserinde Türk - İngiliz münasebetlerinin mahiyet ve seyrini vuzuhla belirtmiş ve Zinkeisen'den bu yana İngiliz arşiv ve kaynaklarında bulunan malzemeye dayanılarak birçok neşriyat yapılmıştır. Ancak bir taraftan Zinkeisen'in verdiği malûmatın genişletilmesi, diğer taraftan hâdiseleri tek taraflı olarak mütalâa eden İngiliz kaynaklarının kontrolü ve tamamlanması için Türk arşivlerindeki malzemenin de işlenmesi gerekmekte idi.

Bu mevzua âit arşiv vesikalarımız ilk defa Safvet bey tarafından TOEM de yayınlanmıştı ("Üçüncü Sultan Murad'ın İngiltere Kraliçesi Elizabeth'e bir nâmesi". 3. Sene, Cüz. 13, 814 vd). Ahmed Refik bey de, 1932 de "Türkler ve Kraliçe Elizabeth" adlı eserinde, Safvet beyin neşrettiği vesikalarla birlikte İngiltere ile münasebetlerin başlangıcına âit "14" vesikayı neşretmişti. 1949 da ise Ord. Prof. İ. Hakkı Uzunçarşılı "On dokuzuncu asır başlarına kadar Türk - İngiliz münasebatına dair vesikalar" başlığı altında Osmanlı kaynaklarında mevcut çok kısa bir kaç kayıtla birlikte Başvekâlet Arşivinde bulunan vesikaları yayınlamıştı (Belleten, C. XIII, Sa. 51).

İngiliz kaynakları ve Türk arşivindeki malzemeye göre mevzuu ilk defa ele alan da D. T. C. F. İngiliz Dili ve Edebiyatı Profesörü sayın Hamit Dereli oldu. 1942 de yazdığı fakat 1951 de yayınladığı "Kraliçe Elizabeth devrinde Türkler ve İngilizler. Bir araştırma" adındaki eseri, ilk İngiliz tüccar ve elçilerinin Osmanlı ülkelerine gelişlerinin hikâyelerinin dışında A. Refik beyin neşrettiği vesikalardan ayrı olarak Başvekâlet Arşivindeki Mühimme defterleri üzerinde yapılan bir araştırmanın neticesi idi.

Aynı şekilde, İngilizce Profesörü merhum Orhan Burian da 1953 e kadar Osmanlı - İngiliz münasebetlerini "Türk - İngiliz Münasebetlerinin ilk yılları" adındaki makalesiyle incelemiş (A. Ü. D. T. C. F. Dergisi C. IX, Sa. 1-2. 1951) ve İstanbul'daki ikinci İngiliz elçisi E. Barton'un 1593 te Murad III. a takdim ettiği hediyelerin hikâyesini Hakluyt's. Voyages, Vol. IV, 1-18 den tercüme ederek yayınlamıştı ("Kraliçe Elizabeth'den Üçüncü Sultan Murat'a gelen hediye'nin hikâyesi". A. Ü. D. T. C. F. Dergisi, C. IX, Sa. 1-2). Bundan başka, 1597-1607 yılları arasında İngiliz

elçiliğini yapmış olan H. Lello'nun, Osmanlı devlet adamları hakkında indî görüşlerini ihtiva eden muhturasını da türkçe tercümesiyle birlikte neşretmişti ("Lello'nun Muhturası". Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi yayınları, Ankara, 1952).

Bütün bu neşriyattan sonra mevzuun son defa Prof. Dr. Akdes Nimet Kurat tarafından ele alındığını görüyoruz. Türk - İngiliz münasebetlerinin başlangıcı ve 1610 yılına (resmî ilk Osmanlı Elçisi Müteferrika Elhaç İbrahim Ağa'nın İngiltere'ye gönderilmesi) kadarki gelişmesine tahsis edilen eser, sayın yazarın Önsöz'deki ifadesiyle bilhassa İngiliz ve Türk arşivlerindeki malzemeden faydalanılarak meydana getirilmiştir. Kitap, şimdiye kadar neşredilmiş olan türkçe tetkik ve eserlerde bulunmayan malûmatı ihtiva ettiği gibi sonuna, çoğu İngiliz devlet arşivinden alınan bazı vesikaların metinleri de eklenmiştir. (Bunlardan IV. vesikanın Başvekâlet Arşivi Mühimme defterlerinde bulunan sureti daha önce Ord. Prof. İ. H. Uzunçarşılı tarafından neşredilmişti. Belleten 51, s. 575).

Sayın Prof. A. N. Kurat'ı bu mesaisinden dolayı tebrik etmeyi zevkli bir vazife sayarız. Gerçekten, bir taraftan matbu kitaplardaki malûmatın derlenip toplanması, diğer taraftan da arşiv malzemesinin çıkarılıp değerlendirilmesi şüphesiz ki uzun ve dikkatli bir mesaiyi gerektirecek mahiyettedir. Ancak sayın Akdes Nimet Kurat'ın bu bakımdan kâfi derecede zaman bulamadığı ve eserini sür'atle kaleme aldığı anlaşılıyor. Bu yüzden de, küçük bir dikkatle düzeltilebilecek yanlışlıklar olduğu gibi kalmış, bazen istifade edilen kaynağın tesiriyle olaylar tek taraflı olarak tefsir edilmiş ve ister istemez tezadlara düşülmüştür.

Aksaklık, daha eserin tertibinde göze çarpıyor : Kitap, metin olarak "Türk-İngiliz münasebetlerinin başlangıcı", "Osmanlı ülkelerinde İngiliz - Fransız rekabeti" ve "Türk - İngiliz münasebetlerinde İspanya meselesi" diye "3" bölüme ayrılmış. "İngiltereye gönderilen ilk Türk tüccarları ve elçileri" bahsi de (s. 162-173) sanki "İspanya mes'lesi" ile alâkalı imiş gibi bu bölümde mevzubahs edilmektedir. Fakat bizzat sayın yazarın bu konuda verdiği malûmattan da anlaşılıyor ki İngiltere'ye gönderilen Osmanlı tacir ve elçilerinin "İspanya mes'lesi" ile hiç ilgisi yoktur. Binaenaleyh onun bu bölüme dahil edilmemesi gerekirdi. Zira bu bahis pek âlâ "Türk - İngiliz münasebetlerinin başlangıcı" (hakikatte bu bölüm, münasebetlerin gelişmesini de ihtiva etmektedir) bölümüne konulabilirdi.

Eser devamınca tasvir edilen Osmanlı devlet nizamı, herhalde hakikatı ifade etmekten hayli uzak olsa gerektir. Sayın Prof. Dr. Akdes Nimet Kurat, bize "rüşvet" esası üzerine kurulmuş ve ona göre işliyen bir Osmanlı devlet hayatı ile devlet siyasetini "rüşvet" e göre ayarlıyan bir devlet adamları tablosu çizmektedir. Bu tabloya göre, başta bizzat pâdişah olmak üzere bütün devlet ricali "rüşvet" siz iş görmekte (bütün eser boyunca devam eden bu mütalâa için bilhassa bk. s. 95 vd.) ve meselâ -devlet menfaatini hiç gözetmeksizin- 60.000 duka mukabilinde İspanya ile mütareke bile akdetmektedirler (s. 128). Paranın her zaman için ve her yerde zayıf iradeli şahısları cezbeden ve hattâ bazı vicdanları satın alan sihirli bir kuvvet olduğu muhakkaktır. XVI. yüzyıl sonlarından itibaren Osmanlı idaresinde irtikâp ve rüşvetin rol oynamağa başladığı da gizlenmeye lüzum olmıyan bir realitedir. Lâkin bu tâli unsuru esas bir prensip haline koyarak bütün devlet hayatına teşmil etmek ve mütareke veya muahedelerin yapılmasında tek âmîl olarak mütalâa etmek te hakikatten o nispette uzaklaşmak demektir. Kaldı ki bu "rüşvet" iddialarının çoğu, o za-

manki İngiliz Elçisi Harborne'un kayıtlarına dayanmaktadır (bk. s. 96 ve 128) ki kendisinin türklere karşı hiç te dostça hisler beslemediğini, hattâ "Londra'ya yolladığı mektuplarında türkler hakkında düşmanca ifadeler" rastlandığını da gene Prof. Dr. Kurat'tan öğreniyoruz (s. 93). Diğer taraftan, Osmanlı pâdişah ve devlet ricâline takdim edilen para ve eşyanın "peşkeş, hediye" telâkki edildiği, bunun usulden olduğu, fakat bu peşkeş veya hediyelerin verenler tarafından "rüşvet" sayıldığı da malûmdur. Nitekim sayın Prof. Dr. Akdes Nimet Kurat ta bir ara bu hediyelerin usulden olduğunu (s. 95) ve emsaline Avrupa'da da rastlandığını (s. 96) kaydetmektedirler. Böyle olduğu halde, rüşvet iddialarının ispat edilmiş bir hakikatmış gibi ve hiçbir tenkide tâbi tutulmaksızın uzun uzun nakledilmesindeki tezdâ anlamlık imkânsızdır.

O kadar ki, Harborne'un Sadr-ı âzam Siyavuş Paşayı "köpek" diye tavsif eden terbiyesizce sözleri bile önemli bir kayıtmış gibi aynen tercüme edilmiştir (s. 96). Harborne'dan sonra İngiltere elçisi olan E. Barton'un "Osmanlı devlet adamlarında müşahade ettiği bu karaktersizliğin" (?) sebeplerini izah yollu mütalâaları da hiç bir tenkide tâbi tutulmadan olduğu gibi nakledilmektedir. Burada Osmanlı devlet adamlarının "sahte bir dinde terbiye" edildiklerinden ve "bu kadar ah-lâksız ve âdî muhitte" yetiştiklerinden bahsedilmektedir ki (s. 97) sayın yazarın da aynı kanaatta olup olmadıkları sorulmağa değer.

Osmanlıların, İspanya'ya karşı Fransızlara yardım va'dettiklerinden bahsedilirken "Fakat Türklere bu kabul vaatlerinden hiçbir şey çıkmıyacağı çok geçmeden anlaşılmiş oldu" deniliyor (s. 122, krş. s. 161). Hayretle okuduğumuz bu ağır hükmün cevabını biraz sonra gene Prof. Dr. Akdes Nimet Kurat'ın ifadesinde buluyoruz: "Fransız ve İngiliz hükümdarları İspanya'ya karşı mücadelelerinde nasıl Türklere faydalanmayı tasarlıyorlarsa, Osmanlı hükümetinin de aynı tarzda düşünmesinden daha tabii ne olabilirdi?" (s. 125). O halde baştaki hüküm kendiliğinden nakzedilmiş demektir.

Bunun gibi, "Osmanlı devleti şu anda İspanyaya karşı harekete geçecek bir durumda değildi"(s. 136) denirken, biraz sonra Murad III. in va'dini tutmadığından şikâyet edilmektedir ki (s. 161) bunları da telif etmek cidden güçtür.

Esasen Prof. Dr. Akdes Nimet Kurat'ın, Osmanlı pâdişah ve devlet adamlarının karaktersizliklerini, rüşvete düşkünlüklerini belirtmeğe önem verdiği veya hiç olmazsa kullandığı kaynakların tesirinden kurtulamadığı görülmektedir :

Devrin pâdişahı Murad III. in "tenperest, aç gözlü" bir hükümdar olduğu söylenmiş (s. 17), fakat hususi hayatı hiç te mazbut olmyan Elizabeth'in karakterine nedense temas edilmemiştir.

Harborne'un elçiliğine âit masrafların listesi verildikten sonra "İngiliz elçisinin saraya sunduğu hediyeleri, aldığı 'tayinat-ı baha'nın iki misli olduğu da bu listeden görülmektedir" deniliyor (s. 73). Osmanlı devletinin büyük bir cömertlikle elçilere ödediği ve emsâline Avrupa devletleri, bu meyanda İngiltere'de de göremediğimiz "tayinat bahası" ("tayinat-ı baha" tâbiri yanlış ve manasız bir terkip olup "tayinat bahası,, veya "baha-i tayinat" olması gerekir) ile, elçilerin buldukları memleketin sarayına takdim ettikleri ve eskiden beri devam edegelen hediyeler arasında böyle bir münasebet kurmağa imkân olmasa gerektir. Çünkü elçilikler,

herşeyden evvel bir gelir kaynağı değil masraf müessesesidir ve elçilerin, devlet reisleri veya hükümetleri adına takdim ettikleri hediyelerin masrafını almaları görülmüş değildir. Hattâ sayın Prof. Kurat'ın da dedikleri gibi Harborne'un, yalnız Osmanlı sarayına değil "arada bir Kıraliçe Elizabeth'e ve Walsingham'a da hediyeler yollaması icabediyordu" (s. 71).

Osmanlı devlet ricâlinin tasvir edilen karakterleri karşısında hâdiselerde İngiltere hesabına çalışan bazı şahısların karakterleri belirtilmemektedir. Meselâ : Harborne'un İstanbul'da en büyük yardımcısı olan tercüman Mustafa'nın, icabında lâtince vesikaları tahrif ederek yanlış tercüme yapıldığı bilindiği halde (bk. Prof. Hamit Dereli, adı geçen eseri, s. 73) buna temas edilmemiştir.

Aynı zamanda, elçi E. Barton'un "mekabir-i müslimîn üzerine kazurat" dökecek derecede çeşitli ahlâksızlıklarda bulunduğu hakkında enteresan bir arşiv vesikası mevcut olduğu halde buna da işaret edilmemiştir. Eserini hazırlamak için Türk arşivinde de çalışan sayın yazarın arşivde bu vasıkaya rastlamamış olmaları mümkündür. Ancak vesika Prof. H. Dereli tarafından neşredilmiş olduğuna göre (s. 104 vd.) buna ehemmiyet verilmemiş olmalıdır.

Maamafih, sayın Prof. Dereli'nin eserinden gereken şekilde faydalanılmadığı anlaşılıyor. Eğer öyle olsaydı Barton'un Heybeli Ada'daki mezarının kitabesi Ahmed Refik'ten naklen yarım olarak değil (s. 84) Prof. Dereli'nin kaydettikleri şekilde (s. 105) tam olarak verilecekti. Aynı zamanda 1585 te Berberî korsanları tarafından yakalandığı bildirilen "Jesus" gemisinin (Kurat, s. 68) korsanlar tarafından değil de bir borçluyu kaçırmağa teşebbüs ettiği için Trablus Beylerbeyi Ramazan paşa tarafından tevkif edildiği (Dereli, s. 88 vd.) tebâruz ettirilmiş olacaktır.

Sayın Prof. Dr. Akdes Nimet Kurat, olayları naklederken bazı noktaları da müphem bırakmış ve eserini kontrol etmediği için basit fakat o nisbette ehemmiyetli yanlışlıklar yapmış bulunuyor :

Osmanlı İmparatorluğunun Fransa'ya bahşettiği ve Kapitülasyonların başlangıcı olarak gösterilen ilk ticaret âhidnâmesinin "1535"te verildiği umumiyetle kabul edilmiş bir hakikattir. Nitekim mezkûr âhidnâme metni, Osmanlı muahedelerini ihtiva eden eserlerde de "Şubat 1535" tarihiyle kaydedilmiştir (G. Noradounghian, I, 83 ; Baron de Testa, I, 15). Böyle olduğu halde Prof. Dr. A. N. Kurat bunun tarihini hep "1536" olarak göstermektedir ki (s. 5, 33, 102, 104) bunun yanlışlığı meydandadır.

İngiltere ile "1580" de yapılan ilk ticaret anlaşmasının tafsilâtı verildikten sonra H. Lello'nun elçiliğinden bahsedilirken Elizabeth'in Mehmed III. e bir nâme yazarak "1593 teki âhidnâmenin yeniletilmesi" ni rica ettiği kaydedilmektedir (s. 87. krş. s. 109). Halbuki "1593" te İngiltere ile yeni bir âhidnâme yapıldığı veya 1580 âhidnâmesinin teçdit edildiği hakkında eserde hiçbir işaret mevcut değildir. "1593" ün bir tarih hatası olmadığı da, bu tarihte İngilizlere, Fransızların Osmanlı ülkelerinde sahip oldukları imtiyazların tanındığına dair bir anlaşma yapıldığı hakkındaki kayıtlardan anlaşılmaktadır (Meselâ, G. Noradounghian, I, 37). Prof. Dr. Akdes Nimet Kurat'ın, Türk - İngiliz münasebetlerini aydınlatmak gayesini güden eserinde, âhidnâme gibi önemi aşikâr bir olaya hiç temas edilmemesindeki maksadı anlamak müşküldür.

Hele, Osmanlı İmparatorluğundaki para durumu hakkında verilen rakamlar, sayın Profesörün çalışma sistemini ve kaynaklardan istifade tarzını belirten tipik bir misâl teşkil etmektedir : Osmanlı İmparatorluğunda paranın kıymetinden bahsedilirken aynen şöyle deniliyor : “Kanunî Sultan Süleyman zamanında tesbit edilen esaslara göre 1 dukat, yani florin (altın sikke)-55 (ve sonraları 60) akçeye (gümüş) muadildi ; 1 kuruş (altın)-400 akçe idi ; bu hesaba göre 1 okka gümüşten 500 akçe kesilirdi ve gümüşün dirhemi 2 akçe kıymetinde idi” (s. 88). Kanunî Süleyman zamanında “1 dirhem ,, gümüşten “2 akçe” kesildiğini bildiren bu kayıt, eğer doğru olsaydı, Osmanlı para sistemi hakkında şimdiye kadar bilinen bütün malûmat altüst olacaktı. Çünkü Osmanlı pâdişahlarının, devletin en müreffeh devirlerinde bile “1 dirhem” gümüşten “2” değil ancak ortalama bir hesapla “3” akçe kestirebildikleri bilinmektedir. Lâkin biraz dikkat edilecek olursa sayın Prof. Dr. Kurat’ın bu hesapta yanlışlıkları görülür. Çünkü “1 okka gümüşten 500 akçe” kesilmesi ve gümüşün dirheminin “2 akçe” olabilmesi için “okka”nın “250 dirhem” olması icap eder. Halbuki “okka”nın “250” değil de “400” dirhem olduğu aşîkârdır. Bu hesap tersine de alınsa hata gene mevcuttur. Yani “1 dirhem gümüşün 2 akçe” olduğu kabul edilse bile o takdirde “1 okka” gümüşten (400 dirhem) “500” değil “800” akçe kesilmesi gerekirdi. Sayın Prof. Dr. A. N. Kurat’ın bu kaydı, bir hesap hatası olmaktan başka, istifade edilen kaynağın gereği şekilde tetkik edilmediğini de göstermektedir. Gerçekten yazarın, -zikretmemekle beraber- bu malûmatı Hammer’den aldığı anlaşılıyor. Hammer’deki kayıt ise şudur : “O vakte kadar kabul olunan rayiç icabınca 500 akçelikten ziyade sikke kesilemeyecek olan bir okka gümüş 1000 akçe ve daha ziyade bir fey’ alarak gümüşün dirhemi 2 akçe yerine 10 ve 12 akçe tutar oldu” (M. Ata trc. VII, 159). Görülüyor ki sayın yazar, Hammer’deki kayıtların yarısını almış ve cümlelerin sonuna hiç dikkat etmemiştir. Eger öyle olsaydı bir okka gümüşten “500” değil de “1000” akçe kesilmeğe başlandığını görecektiklerdi. Kaldı ki Hammer’in verdiği bu malûmat ta hayli eskimiştir. Meskûkât kataloğları ve son yıllarda Osmanlı İmparatorluğunun iktisadî tarihi hakkında yapılan neşriyat dururken bu mevzuda Hammer’in siyasi tarihinin kullanılması elbette ki doğru değildir. Meselâ Prof. Dr. Kurat’ın da bu eserini yazarken kullandıkları Ord. Prof. İ. H. Uzunçarşılı’nın yukarıda adını zikrettiğimiz makalesinin bulunduğu Belleten’de (Belleten’in bu 51. sayısı hep 50, hattâ 50. cilt diye kaydedilmiştir ki buna aşağıda temas edeceğiz) Doç. Dr. Mustafa Akdağ’ın “Osmanlı İmparatorluğunun kuruluş ve inkişafı devrinde Türkiye’nin iktisadî vaziyeti” adlı makalesinden pek âlâ istifade edilebilirdi. Böylece 1520 de “100 dirhem” gümüşten (1 okka değil) “457” akçe kesildiği, bunun bazen “533”e kadar çıktığı, Murad III. in cülusunda 100/435 nisbeti kabul edildiği halde yeniden 100/525 e döndüğü hattâ bu pâdişahın son zamanlarında nisbetin 100/800 e kadar düştüğü görülecekti (bk. Doç. Dr. Mustafa Akdağ, adı geçen makale, Belleten 51, s. 518).

Bütün bu yanlışlıkların, ihtisas sahası itibariyle Orta Çağlar tarihi Profesörü olan sayın yazarın Osmanlı tarihinin kaynakları ve bu hususta yapılan neşriyatı lâyikeyle takip edemeyişinden ileri geldiğini sanıyoruz. Nitekim eserde başvuru bazı kaynak ve tetkiklerin yanlış tanıtılması da bunun bir delilidir :

Daha Önsöz’ün ilk cümlesinde Zinkeisen’in “Geschichte des Osmanischen

Reiches in Europa” sının “dört” cilt olduğundan bahsediliyor ki (s. VII) bu eserin “7” cilt olduğu muhakkaktır.

Sonra, Selânikî Mustafa Efendi, Murad III. devrinin “vak’anüvisi” olarak tanıtılmaktadır (s. 79). Selânikî’nin bu devir müverrihlerinden olduğu ne derece şüphesiz ise, resmî devlet tarihçiliği demek olan “Vak’anüvislik” sıfatının mevcut olmadığı da o derece şüphesizdir.

Nihayet, Ord. Prof. İ. H. Uzunçarşılı’nın “On dokuzuncu asır başlarına kadar Türk İngiliz münâsebatına dâir vesikalar” adlı makalesinin Belleten “50. cilt (1950)” de çıktığı kaydedilmekte (Bibliyografya, s. 213) ve notlarda da hep “Belleten 50” diye gösterilmektedir (s. 15, Not. 2 ; s. 22, Not. 1 ; s. 36, Not. 1 ve s. 55, Not. 2). Belleten’in henüz 50. cilde varmadığı gözönüne alınarak buradaki “cilt”, “sayı” olarak düzeltilibilirse de, 50. sayıda böyle bir makale mevcut değildir. Zira Ord. Prof. İ. H. Uzunçarşılı’nın bu makalesi Belleten’in 50. sayısında değil XIII. cildinin 51. sayısında ve 1949 da intişar etmiştir.

Son olarak eserde takip edilen “transkripsiyon” sistemi üzerinde de biraz durmak faydalı olacaktır. Bu hususta da fazla teferrüata kaçmaksızın karakteristik birkaç misâl almakla yetineceğiz :

Osmanlıların gayri müslimleri “kefere” olarak bir bütün telâkki etmeleri dolayısıyla “el-kefere millet-i vahide” düstûru anılmaktadır (s. 94). Bu düstûru ifade eden ibarenin Arapça olduğunu izaha hacet yoktur. Binaenaleyh Arapça bir ibarenin Farsça terkib kaidelerine göre “millet-i vahide” diye transkripsiyonunu vermeğe de imkân yoktur. Onun içindir ki bunun “el-küfrü milletün vâhide” diye yazılması gerekirdi.

Selânikî’den nakledilen pasajda “Sair yarıktan hatrı ateş-efşan hey’eti hari-ciyesi şekl-i hınzırlar idi” cümlesindeki (s. 79) “hatrı” kelimesi herhalde “gayrı” olmalıdır. Nitekim Prof. İ. H. Uzunçarşılı ve H. Dereli’nin tetkiklerinde bu kelime “gayri” diye okunmuştur (Belleten, 51, s. 578 ; Dereli, adı geçen eser, s. 99).

Mehmed III. in Elizabeth’e yazdığı mektupta halkın “müteheyyici ferhan olmalarına bahis olmasın” rica ettiği hakkındaki cümlenin (s. 164) anlaşılabilmesi için “bahis” in “bâ’is” olması icabeder.

“melâz-ı ve melce-i salâtin-i cihan ve meaz-i ve mence-i havâkin-i devran” terkibinde (Ek III, s. 182) “melâz” ve “meaz” kelimelerinden sonra birer “ve” bulunduğuna göre bunları ayrıca birer “ı” ile sonraki kelimeye bağlamağa lüzum yoktu. Aynı zamanda “salâtin” de “selâtin” olmalıydı.

“Ve Kussamlar ve Kadılar” diye başlayan maddede (Ek. XIII. s. 205, Mad. 7) “Kussam” ı, terekeyi taksim eden şer’i memur demek olan “Kassam” diye yazmak şüphesiz doğru olacaktır.

Verdiğimiz bütün bu tafsilât, sayın Prof. Dr. Akdes Nimet`Kurat’ın eserinin birçok malûmatı ihtiva etmesine rağmen, bunların bir sentez halinde değerlendirilmediğini ve bariz hatalara düşüldüğünü, göstermeğe yetmiştir sanırız. Eserin yeni baskısında bunların düzeltilceğini ümit ve temenni etmekteyiz.

TABLE DES MATIERES

Articles, Etudes :	<u>Page</u>
KINAL, DOĞENT DR. FÜRÜZAN: Tendances monothéistes dans les anciennes religions d'Asie antérieure (en turc)	115
ERZEN, DR. AFİF: Fondation et différents noms de la ville d'Istanbul (en turc; avec un résumé en anglais, 1 carte et 7 illustrations)	131
ATEŞ, AHMET: La Date de la dernière Rédaction de Şehnâme de Firdevsî-i Tûsî et sa Satire contre Sultan Mahmûd (en turc) . .	159
—————, L'article ci - dessus, en français	169
ERZİ, ADNAN SADIK: Etudes concernant l'histoire des Akkoyunlu et des Karakoyunlu (Moutons Blancs et Moutons Noirs (en ture) .	179
UZUNÇARŞILI, ORD. PROF. İ. HAKKI: Sur le port du Fez par les "Asâkir-i Mansure (Troupes impériales): Requête du Grand - Vizir et Décret impérial du Sultan Mahmud II à ce sujet(avec 2 illustrations; en turc)	223
Biographie :	
EYİCE, DR. SEMAVİ: Le Professeur Dr. Philipp Schweinfurth (ec turc; 1 illustration)	231
Bibliographie :	
ACAROĞLU, M. TÜRKER: Sources bibliographiques de l'Histoire turque; en turc)	253
FIRATLI, NEZİH: Reşit Mazhar Ertüzün, <i>Kapıdağı yarımadası ve Çevresindeki Adalar Tarih ve Arkeolojisi Üzerinde Araştırmalar</i> (Etudes sur l'histoire et l'archéologie de la presqu'île de Kapıdağ et des îles environnantes)	263
TEMİR, AHMET: Reşit Rahmeti Arat: Edip Ahmet B. Mahmud Yükneki <i>Atabetü'l-Hakayik</i>	267
TURAN, ŞERAFETTİN: Kurat Prof. Dr. Akdes Nimet: <i>Türk-İngiliz Münasebetlerinin Başlangıcı ve Gelişmesi</i> (Débuts et développement des relations anglo-turques)	273

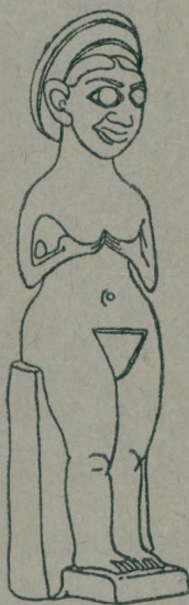
BELLETEN

REVUE PUBLIEE PAR LA
SOCIETE D'HISTOIRE TURQUE

Tome : XVIII

No : 70

Avril 1954

ANKARA — IMPRIMERIE DE LA SOCIETE D'HISTOIRE TURQUE

1 9 5 4